

Państwowy Uniwersytet w Tbilisi im. Iwane Dżawachiszwili
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**MARIA FILINA
DANUTA OSSOWSKA**

LOSY POLAKÓW NA KAUKAZIE

Część I „TBILISKA GRUPA” POLSKICH POETÓW ZESŁAŃCZYCH

Wydanie drugie: poprawione i uzupełnione

Wydawnictwo „Universal”
Tbilisi 2015

Niniejszy tom stanowi pierwszą część rozprawy o losach i spuściznie literackiej Polaków, przebywających w XIX i na początku XX wieku na Kaukazie, między innymi w Gruzji. W książce odtworzono losy poetów tak zwanej „kaukaskiej grupy”, składającej się z politycznych zesłańców. Utworzyli oni w Gruzji swego rodzaju „filie” polskiego romantyzmu. Materiały uwzględnione w pracy dotyczą okresu od końca lat trzydziestych do roku 1856. Całościowa panorama losów i twórczości literatów prezentowana jest po raz pierwszy. Rozpatruje się zasadnicze motywy i problemy ich poezji i prozy. Druga część tomu – krótka antologia tekstów „kaukazczyków” obejmuje listy, fragmenty wspomnień, dzienników oraz wiersze, spośród których część publikowana jest po raz pierwszy na podstawie źródeł archiwalnych.

Redaktorzy naukowci: prof. **Iwona A. Ndiaye**; prof. **Tariel Sicharulidze**
Recenzent: prof. **Norbert Kasperek**

Na okładce obraz Władysława Stachowskiego *Wojuownicy w górach* (olej, płótno, Gruzińskie Narodowe Muzeum Sztuki). Jego reprodukcja pochodzi z albumu Henryki Justyńskiej *Polscy artyści w Gruzji*, wydanego w 2006r. przy pomocy finansowej Ambasady RP w Tbilisi.

Pani Henryce Justyńskiej dziękujemy za udostępnienie materiału ikonograficznego. Ambasadzie RP w Tbilisi serdecznie dziękujemy.

Za przyjacielską pomoc w pokonywaniu trudności, wynikających z niezwykle szybkiego tempa przygotowywania publikacji, wdzięczne jesteśmy Pani Mai Mania oraz Panom Ryszardowi Świątkowskiemu, Zbigniewowi Stali i Aleksandrowi Swatikowowi. Serdecznie dziękujemy również pracownikom Parlamentarnej Narodowej Biblioteki Gruzji za udostępnienie albumu Katarzyny Dadiani i innych materiałów.

ნიგნი წარმოადგენს 2007 წელს გამოცემული მონოგრაფიის შევსებულ გამოცემას, რომელიც მიეძღვნა კავკასიაში 1830-1840 წლებში პოლონელთა ყველაზე მნიშვნელოვანი ჯგუფის მოღვაწეობასა და შემოქმედებას. ამ ჯგუფის წევრები იყვნენ პოლიტიკური საქმიანობის გამო კავკასიაში გადმოსახლებული ახალგაზრდა მებრძოლები. ნაშრომში ერთ გალერეაშია გაერთიანებული გადმოსახლებული რომანტიკოსების ბიოგრაფიები, ანთოლოგიის სახით ჩართულია „კავკასიელ“ პოეტთა ჯგუფის აქამდე უცნობი ან დავინებული ტექსტები, რომლებიც შესწავლილია თანამედროვე ლიტერატურადმცოდნეობის პოზიციიდან. მრავალმხრივი ქართულ-პოლონური ლიტერატურული ურთიერთობების განვითარება იწყება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და წიგნში სწორედ ეს პერიოდი ალწერილი.

© M. Filina, D. Ossowska, 2015

Wydawnictwo „UNIVERSAL” 2015

Tbilisi, Gruzja, ul. I. Czawczawadze 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge; universal555@ymail.com

ISBN 978-9941-22-682-3

SPIS TREŚCI

შესავალი	6
WSTĘP	19
„LITERATURA KAUKASKA” JAKO PROBLEM BADAWCZY	25
LOSY CZŁONKÓW „GRUPY KAUKASKIEJ”	38
TADEUSZ ŁADA-ZABŁOCKI	42
WŁADYSŁAW STRZELNICKI	54
LEON JANISZEWSKI	58
FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ	66
MICHAŁ ANDRZEJKOWICZ-BUTOWT	69
WOJCIECH POTOCKI	71
WŁADYSŁAW JURKOWSKI	78
STANISŁAW WINNICKI	79
HUGO KORSAK	80
ARYSTARCH SOSNOWSKI	82
JAN ZAŁĘSKI	83
FRANCISZEK SAWICZ	84
FLORIAN ZIELIŃSKI	85
JULIUSZ MUCZLER	85
KONSTANTY ZACH	86
MARCIN SZYMANOWSKI	87
MATEUSZ GRALEWSKI	89
IGNACY DOBRSKI	98
MARCIN CIEPLIŃSKI [Ossoria]	98
LEON GERSZEWSKI	99
STANISŁAW PILAT	99
PROBLEMY I DYLEMATY ZESŁAŃCZEJ TWÓRCZOŚCI	101
Kontakty z krajem	104
Postawy ideowe	113
Rola Zabłockiego	115
Wzór poety	118
Poetyka wygnania	126
Prywatność? - Obraz kobiety	142
Solidarność i pamięć	147
Religia	148
Konwencje i stereotypy kulturowe	150

Polak – Gruzin. Uwagi do portretu.....	159
ZAKOŃCZENIE.....	167
ANTOLOGIA.....	171
A.LISTY.....	173
Listy Władysława Jurkowskiego do Pegalii Podhorskiej z okresu od 2 sierpnia 1839 do 15 lipca 1841	173
List Hugo Korsaka do J. I. Kraszewskiego, Tyflis 28 marca 1843	199
Listy Tadeusza Łady-Zabłockiego do J. I. Kraszewskiego z okresu od 16 listopada 1840 do 8 maja 1847 roku	201
Wyjątek z listu T. Łady – Zabłockiego z 10 czerwca 1843 roku z Tyflisu do Romualda Podbereskiego.....	221
Z listu L. Janiszewskiego do Wydawcy <Pamiętnika> ...	226
B. RELACJE. WSPOMNIENIA.....	233
JAN ZAŁĘSKI <i>Wyjątki z pamiętników</i>	233
MICHAŁ ANDRZEJKOWICZ-BUTOWT <i>Szkice</i> <i>Kaukazu</i> (fragment)	239
FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ <i>Wyjątek z</i> <i>niedrukowanych dotąd pamiętników</i>	242
FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ <i>Wyjątek</i> <i>z listu pisanego z Tyflis</i>	250
ARYSTARCH SOSNOWSKI <i>Opis przejścia przez grzbiet</i> <i>łańcucha gór Lezgistanu</i>	251
C. POEZJA.....	261
TADEUSZ ŁADA-ZABŁOCKI.....	
<i>Ach, czas już, czas!</i>	261
<i>Do brzozy w górach kaukaskich</i>	262
<i>Na śmierć Feliksa Ordyńskiego poległego w bitwie z</i> <i>góralami 1841 r.</i>	264
<i>Do N. P. T. z Kaukazu</i>	265
<i>Do K... D...skiej</i>	267
<i>Rusalka Tereku</i>	268
<i>Rada nieukowi</i>	268
<i>Dwie pieśni święte</i>	269
WŁADYSŁAW STRZELNICKI	
<i>Do Tadeusza Łady – Zabłockiego</i>	270
<i>Duma</i>	271
<i>Przestroga</i>	272

<i>Kaz – beg</i>	272
<i>Ostatnia pieśń</i>	274
LEON JANISZEWSKI	
<i>Do nieobecnej</i>	275
<i>Do Pana Jerzego</i>	282
FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ	
<i>Kaukaz</i>	284
<i>Lekuri</i>	285
WOJCIECH POTOCKI	
<i>Na śmierć Władysława Strzelnickiego</i>	286
ARYSTARCH SOSNOWSKI	
<i>Do Gwiazdki z Kaukazu</i>	288
<i>Tęsknota</i>	289
<i>To ja sam</i>	289
STANISŁAW WINNICKI	
<i>Ukrainka</i>	291
<i>Do smutnego przyjaciela</i>	291
<i>Gruzinka</i>	
MARCIN SZYMANOWSKI	
<i>Do Anny</i>	293
<i>Jeździec</i>	294
<i>Pytanie. W albowie ś.p. Julii Kosztulskiej</i>	296
JULIUSZ MUCZLER	
<i>Łza</i>	297
<i>Wieczera Pańska</i>	298
Ilustracje	302
Indeks osób.....	303

შესავალი

მკითხველს ვთავაზობთ 2007 წელს გამოცემული მონოგრაფიის შევსებულ გამოცემას. პირველი გამოცემის ტირაჟი უკვე ამოწურულია, ინტერესი კი წიგნისადმი არ შენელებულა. ჩვენს მონოგრაფიას ერთვის ანთოლოგია, რომელშიც ბევრი უცნობი ტექსტი პირველად გამოქვეყნდა. XIX საუკუნეში საქართველოში გადმოსახლებული პოლონელებისადმი მიძღვნილი ბოლო წლების ნაშრომების ავტორები ხშირად ჩვენს ანთოლოგიას იმონმებენ.

კავკასია ძველთაგანვე სხვადასხვა პოლიტიკური, სამხედრო და სავაჭრო ინტერესების არეალს წარმოადგენდა. ნაწილობრივ სწორედ ამის წყალობით აღმოჩნდა იგი მსოფლმხედველობათა გზაჯვარედინზე და საუკუნეთა განმავლობაში იქმნებოდა სრულიად ახალი კულტურული არე, სადაც ერთმანეთს ერწყმოდა კავკასიის, აღმოსავლეთის და ევროპის ხალხთა უნიკალური კულტურა და ტრადიციები. თავისთავად ცნება კავკასია აზრობრივად მრავალმნიშვნელოვანია. მასში ჩრდილოეთ კავკასიაც მოიაზრება მრავალი ათეული ხალხით და სამხრეთ კავკასიაც სხვადასხვა ხალხითა და ცივილიზაციით, IV საუკუნეში მიღებული ქრისტიანობითა და უძველესი დამწერლობით. კავკასია და საქართველო ძველი დროიდან იზიდავდა განსხვავებული კულტურის ხალხებს. სხვადასხვა გზით მოდიოდნენ ისინი ამ მხარეში და მისი მიმზიდველი, იდუმალებით აღსავსე სამყაროს შეცნობას ცდილობდნენ. ბევრს ეგონა, რომ ამ მხარის აღწერით, მის გაგებასაც უფრო ღრმად შეძლებდნენ. მიუხედავად ამისა, კავკასია კვლავ იდუმალებით მოცულ და ძნელად შესაცნობ მხარედ რჩება.

პოლონელები ძველთაგანვე სხვადასხვა გარემოებათა გამო ხვდებოდნენ კავკასიაში. ბუნებით მკვლევარები და მოგზაურები, ჩვენი პლანეტის ყველა კუთხის ათვისებას ცდილობდნენ. ზოგიერთი მათგანი მიიჩნევდა, რომ ნანახის წერილობითი აღწერა მხარის შეცნობაში დაეხმარებოდა. და ამიტომ პოლონურ სიტყვიერებაში უხვად მოიპოვება მოგზაურობისას ან სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ შექმნილი სხვადასხვა ჟანრის ტექსტები.

მრავალმხრივი ქართულ-პოლონური ლიტერატურული ურთიერთობების განვითარება იწყება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. მტკიცება გეოგრაფიულად ასე დაშორებულ ქვეყნებს შორის ნაყოფიერი კონტაქტების შესახებ არის საყოველთაოდ მიღებული, მაგრამ თვითონ ამ აღმოჩენებისა და განვითარების ტრადიციათა ფენომენი ბოლომდე არ არის შესწავლილი. ქართველი და პოლონელი ხალხის შემოქმედებითი ინტერესების თანხვედრა დრამატიზმით არის აღსავსე. ლიტერატორთა ურთიერთდანიტერესების აღმოცენებისა და განვითარების ყველაზე თვალსაჩინო პერიოდიდ კი 1830-იან წლებს მიიჩნევენ.

პოლონელთა ყველაზე მნიშვნელოვანი ჯგუფი აქ სწორედ 1830-1840 წლებში იმყოფებოდა. ესენი იყვნენ პოლიტიკური საქმიანობის გამო კავკასიაში გადმოსახლებული ახალგაზრდა მებრძოლები. ადამიანთა ეს არცთუ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი გეოგრაფიულად სულ სხვა სივრცესა და ეთნიკურ სამყაროში აღმოჩნდა. მიუხედავად ამისა, პოლონელთა „სასარგებლო მოქმედების კოეფიციენტი“ კავკასიაში, განსაკუთრებით კი საქართველოში, ძალიან მაღალია. გადმოსახლებულმა პოლონელებმა დიდი გავლენა მოახდინეს მეცნიერებისა და კულტურის სხვადასხვა დარგზე. ასე რომ, მნიშვნელოვანია გავაცნობიეროთ თუ რას ნიშნავს კავკასია პოლონეთის ისტორიაში; როგორ მოქმედებს იგი პოლონელთა ბედ-იღბალზე და რა როლს ასრულებდნენ პოლონელები კავკასიაში?

კავკასიასა და საქართველოში არ არსებობს მეცნიერებისა და კულტურის რაიმე სფერო, რომელშიც პოლონელებს თავიანთი შემოქმედებითი პოტენციალი არ გამოემჟღავნებინათ: ხელოვნება, პოლიტიკა, სამხედრო საქმე, მშენებლობა, პედაგოგიკა, სოფლის მეურნეობა და სხვა.

საქართველოს დედაქალაქს დღესაც ამშვენებს მართლაც რომ შესანიშნავი შენობები: ოპერისა და ბალეტის თეატრი, შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო თეატრი, თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორია, კოტე მარჯანიშვილის სახელობის დრამატული თეატრი და საქართველოს უმაღლესი სასამართლოს შენობა. ყველა ამ არქიტექტურული ძეგლის დაპროექტებასა და მშენებლობაში პოლონელი ოსტატები მონაწილეობდნენ. მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, თბილისის მთავარი

არქიტექტორი ალექსანდრე შიმკვევიჩი უნდა დავასახელოთ; გვხიზლავს პოლონელ ხუროთმოძღვართა მიერ აღმართული ძეგლები; პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის კედლები პოლონელმა მხატვარმა ჰენრიკ ჰრინევსკიმ მოხატა.

გავრცელებულია აზრი, რომ ქართულ-პოლონურ ურთიერთობათა ტრადიციები საუკუნეების სიღრმიდან მოდის. მართლაც, ცალკეული მოგონებები და მოგზაურობათა აღწერილობანი XVI და XVIII საუკუნეებს მიეკუთვნება, მაგრამ, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, სტრუქტურულად ჩამოყალიბებული კონტაქტები XIX საუკუნის პირველი ნახევრიდან დაიწყო.

პოლონელი მკვლევარი კაროლ ვიქტორ ზავოძინსკი თავის ნაშრომში თადეუშ ლადა-ზაბლოცკის შესახებ კავკასიას წარმოადგენს როგორც “ნიკოლოზ I-ის დროის ევრაზიის მემამბოხეთა ან თუნდაც პროგრესულ, დემოკრატიულ ნონკონფორმისტულ ელემენტთა შემკრებ პუნქტს”. ეს “შემკრები პუნქტი” შემოქმედებით ძალთა გენერატორად იქცა, რომელმაც გარკვეულ პერიოდში გააერთიანა ქართული ინტელიგენცია და დეკაბრისტები; ა. გრიბოედოვი, ა. პუშკინი, მ. ლერმონტოვი, პოლონელი გადმოსახლებულები, სომხური და აზერბაიჯანული ინტელიგენცია. როგორც ცნობილია, მთელი ამ სამყაროს მრავალფეროვანი ცენტრი იყო საქართველოს დედაქალაქი თბილისი (ტიფლისი). ძნელი წარმოსადგენია თუ კიდევ სადმე არსებობდა ასეთი კონცენტრირებული მრავალეროვანი კულტურული არეალი, რომელიც წარმოიქმნა რთულ გარემოებათა შედეგად. კავკასიაში ჩამოსული ინტელექტუალური ელიტის ბევრი წარმომადგენელი იყო მჭიდრო კავშირში ქართულ ინტელიგენციასთან.

პოლონელი მკვლევარი ბ.ტრენტოვსკი წერდა, რომ პოლონელ გადმოსახლებულთა ლიტერატურა სანთლის შუქზე იქმნებოდა ციმბირის მალარობებსა და კავკასიის სამხედრო ბანაკებში, უდანაშაულო ტყვეების ლექსებიანი ფურცლები კი (რომელთა უმეტესობა გამოუქვეყნებელი დარჩა) ორცხობილათა გვერდით ეწყო სამგზავრო ზურგჩანთებში.

ჩვენი წიგნის პერსონაჟები არიან ლიტერატორები, მუსიკოსები, ეთნოგრაფები და ისტორიკოსები, რომლებიც საქართველოში იმყოფებოდნენ XIX საუკუნის პირველ ნახევარსა და

შუა წლებში. სწორედ ამ ჯგუფმა ქართულ საზოგადოებას დაანახვა პოლონური კულტურა, თავის თანამემამულეებს კი – კავკასიის სამყარო. სწორედ მათ შექმნეს საქართველოში თავისუფლებისმოყვარე, ამაყი, განათლებული და ნიჭიერი პოლონელის სახე, რომელიც დღესაც არქეტიპად გვევლინება. მეფის ბრძანების თანახმად პოლონელებს კავკასიაში ასახლებდნენ დასჯის მიზნით. შედეგი საპირისპირო გამოდგა – მათ დაამყარეს სულიერი კავშირი ქართულ ინტელიგენციასთან, რამაც აშკარა შემოქმედებითი შედეგები გამოიღო. წინამდებარე წიგნი ლიტერატორ-რომანტიკოსებს ეძღვნება. ჩვენი გმირები – „კავკასიური ჯგუფის“ პოეტები არიან. მათი არსებობის შესახებ ბევრს სმენია, ხოლო მათ ცხოვრებასა და შემოქმედებას ცოტა-ნი იცნობენ.

კავკასიელთა ჯგუფის ლიტერატურას დრამატული ბედი ერგო, მისი შემქმნელები კი, მიუხედავად სულიერი სიმდიდრისა, უმეტესად, ცხოვრებისაგან დათრგუნვილები იყვნენ. ისინი გრძნობდნენ, რომ ცხოვრებისეულმა კატასტროფამ მაშინ მოუსწრო, როცა მთავარი საქმე ჯერ კიდევ გასაკეთებელი ჰქონდათ. ამასთანავე, გვაოცებს მათ ინტერესთა მრავალმხრივობა, რაც იმ თაობის დამახასიათებელი ნიშანი იყო. მათ ინტერესთა სფეროს შეადგენს პოეზია, პროზა, თარგმანები, ენების შესწავლა, ეთნოგრაფია, მუსიკა, გეოგრაფია, ბიოლოგია, იშვიათ შემთხვევაში – სამხედრო კარიერა. საკმარისია დავასახელოთ ჯგუფის ცენტრალური პიროვნებები – თადეუშ ლადა-ზაბლოცკი, ვოიცებ პოტოცკი, ლეონ იანიშევსკი, მათეუშ გრალევსკი, კაზიმეჟ ლაპჩინსკი.

კავკასიასა და კერძოდ, საქართველოში, პოლონელთა მოღვაწეობა რომანტიზმის პერიოდში პოლონური ემიგრაციის ისტორიის განსაკუთრებული ეტაპია. მატრიანებში იგი ჩაინერა როგორც დედამიწის ამ ნაწილში პოლონელთა ძალისმიერი გადასახლება.

რომანტიზმის ირგვლივ მსჯელობა დღესაც გრძელდება, იგი ყველას

თავისებურად წარმოუდგენია. არასპეციალისტთათვის რომანტიზმი, უპირველეს ყოვლისა, სულის აღსარებაა, ამაღლებული გრძნობებია და არაჩვეულებრივი პიროვნების ბობო-

ქარი ცხოვრებაა. ეს გმირი კი, მათი აზრით, როგორც წესი, სხვადასხვა ეგზოტიკურ ვითარებაში იმყოფება. ჩვენი პერსონაჟები – „კავკასიელი“ პოეტები – ჭეშმარიტი რომანტიკოსები არიან, ოღონდ რომანტიზმის ყველაზე ტრაგიკულ რეგისტრში. თუმცა რომანტიზმში ისედაც, ყველაზე ხშირად, ტრაგიკული აღქმა იგულისხმება. პოლონელი „კავკასიელი“ პოეტები მათთვის ეგზოტიკურ სამყაროს თავისი ნებით არ შეეჯახნენ და ეს სამყარო მათთვის რეალურად მკაცრი იყო. პოეტები ჯარისკაცები გახდნენ და კავკასიურ ომში იღუპებოდნენ. ტყუილად მიაჩნიათ, რომ კავკასიაში – „სამხრეთ ციმბირში“ – ყოფნა გადასახლებულთათვის უფრო იოლი გადასატანი იყო, ვიდრე ნამდვილ ციმბირში. სიტუაციის ტრაგიზმი იგრძნობა მათ მიერ შექმნილ ნაწარმოებებში. ჩვენ გადავწყვიტეთ შეგვედგინა ანთოლოგია, რომელშიც პირველად იქნებოდა შეტანილი გადასახლებულ პოლონელთა ყველა ჟანრის ტექსტი – მათი ლექსები, პროზა, წერილები, დღიურები, რომ თუნდაც არასრულად, მაგრამ ყველა რაკურსით წარმოგვედგინა მათი შესაძლებლობების მთელი სპექტრი.

გადმოსახლებულ „კავკასიელებს“ რომ ისტორიაში თავიანთი კვალი არ დაეტოვებინათ, რომ არ ჩართულიყვნენ პოლონეთის ლიტერატურულ პროცესში, ჩვენ თითქმის არაფერი გვეცოდინებოდა მათ შესახებ და არც მათი კავკასიაში ცხოვრება და მოღვაწეობა გვეჩვენებოდა გააზრებული. მათმა მემკვიდრეობამ, ფაქტობრივად, მეხსიერების ხანგრძლივი მექანიზმი აამუშავა.

იმ პერიოდის საარქივო და ისტორიული დოკუმენტების რაოდენობა, რომლებიც უშუალოდ უკავშირდება ჩვენს გმირებს, სამწუხაროდ მწირია. მათი დიდი ნაწილი პოლონეთშია. ბევრი ოფიციალური დოკუმენტი რუსეთის სამხედრო არქივებში დარჩა. თვით საქართველოში კი, ბოლო წლებში, არანაირი სენსაციური მასალა არ აღმოჩენილა. თვალში საცემია ის ფაქტი, რომ საქართველოსა და საერთოდ კავკასიაში შემონახულია მცირე მასალა გადასახლებულ პოლონელებზე, მაგრამ თითქმის არ გვხვდება იმდროინდელ ქართველ მოღვაწეთა პოლონელების შესახებ დაწერილი მოგონებები. პოლონეთის არქივებში კი შემონახულია საკმაოდ მდიდარი მასალა „კავკასიელების“ შესახებ. მასალათა ასეთი არათანაბარი განაწილება იმის ბრა-

ლია, რომ საქართველოში მტრების საუკუნოვანი დამანგრეველი შემოსევების შედეგად, იმ პერიოდში ჯერ კიდევ არ იყო შემოღებული მასალის არქივში შენახვის ევროპული ფორმა. დოკუმენტაციის შექმნის სისტემა ახლებურად, რუსეთში მიღებული სისტემის მიხედვით იქმნებოდა. ბუნებრივია, რომ საქართველო – ქვეყანა უძველესი დამწერლობით, ისეთი მდიდარი უძველესი მატრიანებით, რომ ბევრი ევროპული ქვეყანა ინატრებდა, მაგრამ ეს სხვა მიდგომა, სხვა დრო იყო და სხვა კულტურული პარადიგმა. ამიტომ პოლონეთისა და პოლონეთის აღმოსავლეთის მიწებზე (ლიტვა, ახლანდელი დასავლეთი უკრაინა და ბელარუსი) გაცილებით მეტი საბუთია შემონახული.

საკმაოდ მწირია იკონოგრაფიული მასალაც. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში კავკასიაში მოღვაწე პოლონელთა უმეტესობის იერი ჩვენთვის უცნობია. მათი გამოსახულება ან დაიკარგა, ან მიზეზია შემდეგში - საომარ პირობებში მათი პორტრეტების შექმნის დრო და პირობები არ იყო. შემორჩა მხოლოდ სიტყვა. „კავკასიელთა“¹ წერილობითი მემკვიდრეობა ისეთ დოკუმენტად გვევლინება, რომელიც ერთნაირად ფასეულია როგორც ლიტერატორებისათვის, ასევე ისტორიკოსებისათვის, პოლიტოლოგებისათვის, კულტუროლოგებისათვის და ლინგვისტებისათვის – მათთვის, ვინც იმ ეპოქის პრობლემატიკას კომპლექსურად სწავლობს. გადასახლებულები – ყოფილი მემამოხენი და შეთქმულების მონაწილენი, რომლებიც კავკასიის ემიგრაციის ბირთვის შეადგენდნენ, პოლონელთა ეროვნულ ცნობიერებაში არაერთმნიშვნელოვნად იყვნენ შეფასებულნი. ერთი მხრივ, შემდგომი თაობისათვის ისინი თაყვანისცემის ღირსნი იყვნენ - მაგალითად, ასეა შეფასებული წყაროებში გადასახლებული ფრანციშეკ პანტორჩეკი, მეორე მხრივ კი, კონსერვატულ წრეებში, გადასახლებულებს მკაცრად აკრიტიკებდნენ.

---

¹ტერმინი „კავკასიელები“, რომელსაც XIX საუკუნეში კავკასიაში გადმოსახლებული პოლონელების მიმართ იყენებდნენ, დამკვიდრდა პოლონურ მეცნიერებაში. ჩვენც ვიყენებთ მას როგორც კარგად შერჩეულ და ბევრისმომცველ შემოკლებას. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტ. ლადა-ზაბოლოცკიმ პირველად გამოიყენა ეს ტერმინი იუ. ი. კაშევსკისადმი გაგზავნილ წერილში: „ჩვენ, კავკასიაში მცხოვრებნი“ და სწორედ „კავკასიელ“ პოლონელ პოეტებს გულისხმობდა.

1856 წლის ამნისტიის შედეგად პოლონეთში რამდენიმე ათასი პოლონელის გადასახლებიდან დაბრუნებას ვალერი პშიბოროვსკი პოლონეთისათვის უბედურებად მიიჩნევდა. „გადასახლების სიმწარენაჭამ, შორეულ სამშობლოში დაბრუნებაზე უიმედოდ მეოცნებე და მუდამ შეთქმულებაზე ფიქრით მოცულ“ ადამიანთა შინ დაბრუნებას იგი დენტში ნაპერწკლის ჩაგდებას ადარებდა. მისი აზრით, სწორედ მათ გამოიწვიეს „პატრიოტიზმის ფერმენტის“ დუღილი, რამაც 1863 წლის იანვრის ამბოხების ტრაგიკული დასასრული გამოიწვია. ამასთანავე, ვალერი პშიბოროვსკი იმასაც აღნიშნავდა, რომ ეს გადასახლებული პოლონელები გამოირჩეოდნენ თავიანთი თანამემამულეებისაგან: „აქაც, ისევე როგორც ემიგრაციაში, ახლანდელი გადასახლებულები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, კრისტალური სისუფთავითა და მაღალი გრძნობებით გამოირჩეოდნენ. ასე, მაგალითად, ციმბირში გადასახლებულებმა საოცარი სოლიდარობა გამოამჟღავნეს. ერთმანეთს ეხმარებოდნენ, მხარში ედგნენ და თავიანთი კეთილშობილების, სერიოზულობისა და მაღალი სულის წყალობით სამშობლოსადმი გულმხურვალე სიყვარულს არა მარტო შთაუნერგავდნენ ერთმანეთს, აქტიურობასა და ენერჯიასაც ჰმატებდნენ. სამშობლოდან დიდი ხნით განდევნამ, ტყვეობაში ყოფნამ, საშინელმა ციმბირულმა უდაბურებამ და ირგვლივ გამეფებულმა ყრუ მდუმარებამ წარმოშვა მათში, ისევე როგორც დასავლეთის ემიგრაციის მოღვაწეებში, ერთგვარი მისტიკური წარმოდგენა სამშობლოზე, მის განსაკუთრებულ მისიაზე. სამშობლოს წინაშე მოვალეობის გრძნობას ისინი მეტისმეტად ეგზალტირებულად გამოხატავდნენ“. იგივე შეგვიძლია ვთქვათ „კავკასიელებზეც“.

ზოგიერთი მათგანის, მაგალითად, გედროიჩის, მახჩინსკის, იავორსკის, იურკოვსკის ბიოგრაფიას რომ გადავხედოთ, ცხადი ხდება მათი აქტიური მოღვაწეობა 1863 წლის – “იანვრის” - ამბოხების მოსახდენად. ასე რომ, პშიბოროვსკისეული ბრალდება საფუძველს მოკლებული არ არის. თუმცა ამჟამად სჯობს თავი დავანებოთ კამათს იმის შესახებ თუ ვინ იყო მართალი – „პატრიოტული ეგზალტაციით დაავადებულნი“ თუ ფხიზელი „მლიქვნელები“.

ანგელოზი არც ერთი მათგანი არ იყო, მაგრამ „პატრიოტული ეგზალტაციით დაავადებულნი“ ნათელი პიროვნებები იყვნენ თავიანთი ურყევი იდეალებით, არისტოკრატიული აღზრდითა და პრინციპებით. სიკეთესა და ბოროტებაზე თავისი მკაფიო შეხედულება ჰქონდათ.

XX საუკუნის დასასრულსა და XXI საუკუნის დასაწყისში სულ სხვა, მაგრამ არა ნაკლებ მკაცრი ფორმით განმეორდა ომი კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში. თითქმის ორასი წლის შემდეგაც ჩვენი გმირების ხმები ეპოქათა გადაკვეთასა და მარადიულ ფასეულობათა მნიშვნელობაზე დაგვაფიქრებენ. წინამდებარე წიგნის ავტორები უკვე კარგა ხანია „კავკასიელ“ პოლონელთა მემკვიდრეობას შეისწავლიან. დანუტა ოსოვსკა – პოლონეთში, მარია ფილინა – საქართველოში. მათ გადაწყვიტეს სხვადასხვა ნაპირებიდან შესულიყვნენ ერთ მდინარეში და პოეტთა ჯგუფი ერთ მთლიანობაში წარმოეჩინათ, და ეს გარკვეულ წილად იქნებოდა ვალის მოხდა წარსულის წინაშე.

„შეიძლება გაგიკვირდეთ, – გულახდილად ამბობს მარიამ ფილინა, – მაგრამ იმ პერიოდში, როდესაც დისერტაციაზე ვმუშაობდი, თვალწინ მედგნენ XIX საუკუნის შუა წლებში მცხოვრები და ამჟამად მივიწყებული პოლონელი ვაჟები, რომლებიც სამშობლოსა და ახლობლებს მოსწყვიტეს. ჩემი ერთ-ერთი რომანტიკული აღმაფრენის მომენტში მივიჩინე, რომ მევალეებოდა მათი დავიწყებიდან ამოზიდვა და ხანმოკლე სიცოცხლის მქონე ადამიანების კვლავ ცოცხლად წარმოჩენა. ამის მერე თავს დაგვატყდა საკუთარი ომები და რევოლუციები, საკუთარი „თავის გატანის ზამთარი“, შიმშილი და ხელმოკლეობა. იმ პოეტთა სახეებიც ფერმკრთალდებოდნენ და ცნობიერების უკანა რიგებისაკენ მიიწევდნენ. ახლა კი, უკვე რომანტიკული აღმაფრენის გარეშე მივუბრუნდი მათ და პოეტთა აჩრდილებმა სულ სხვაგვარად დაიწყეს წარსულიდან ამოზიდვა. დღეს, როცა ჩემი ვაჟი ასაკით იმ გადმოსახლებულ ვაჟთა ტოლია, შვილს იმათ ადგილზე ვაყენებ, საკუთარ თავს კი – მათი დედების ადგილზე წარმოვიდგენ. და ისინი, უკვე სულ სხვა კუთხით, კვლავ ძალიან ახლობელნი ხდებიან ჩემთვის. ის ახალგაზრდები ნამდვილად იმსახურებენ იმას, რომ პოლონეთის ტრაგიკული ისტორიის მოზაიკაში ჩავენროთ“.

„მეც იმ პერიოდში, თუმცა არა იმავე მოტივაციით, რომელიც მარიას გააჩნდა და არც იმის გააზრებით რომ იმავე გზით მივდიოდი, კავკასიაში გადასახლებულთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლას შევუდექი. „კავკასიელთა“ პოეზია იმდენად სავსეა ბედისწერის, საკუთარი დანიშნულების რწმენით... რომ ჩვენი საერთო გადანყვეტილებაც, როგორც ჩანს, ბედისწერამ განსაზღვრა“, – მიიჩნევს დანუტა ოსოვსკა.

მივუბრუნდეთ ისევ ჩვენს თემას. XIX საუკუნის ერთი ემიგრანტი-პუბლიცისტი წერდა: „ციმბირში გაგზავნა, „საღდათად გაცემა“ (გასაღდათება) – ეს გამოთქმები სრულიად უცხოა პოლონური ენის ბუნებისათვის, მაგრამ უკვე იმდენად შეიჭრა მის არსში და იმდენ ხანს იარსებებს, რამდენ ხანსაც საჭირო იქნება ეროვნული ისტორიის თხრობისას. არ არის საჭირო და შეუძლებელიცაა ეს გამოთქმები პოლონური ენის ბუნებას მივუსადაგოთ, ან შევეცადოთ მათი „გაპოლონურება“ ან ზუსტი თარგმანი მოვუძებნოთ: ამით მხოლოდ დავუკარგავთ ძალასა და ჭეშმარიტ მნიშვნელობას [...]. „საღდათად გაცემა“ (გასაღდათება) – სულაც არ არის იგივე, რაც ჯარში წაყვანა ან თუნდაც ჯარისკაცად წაყვანა. ეს ნიშნავს და ჩვენს ცნობიერებაშიც აისახება როგორც დასჯა, ჭეშმარიტად ჯოჯოხეთური სასჯელი“.

ჩვენი წიგნის პერსონაჟები ღირსნი არიან, რომ ყოველგვარი პათოსის გარეშე, მაგრამ გულითადი პატივისცემით გავიხსენოთ მათი ცხოვრება, როგორც განსაკუთრებული მოვლენა პოლონეთის ისტორიაში. მთლიანობაში განხილვა 1831-1856 წლებში დატრიალებული მოვლენებისა, ანუ ნოემბრის ამბოხების ჩახშობიდან (1830-1831 წწ.) მეფის ამნისტიამდე (რამაც ნება დართო ზოგიერთ გადასახლებულს შინ დაბრუნებულიყო) და ამ მონათხრობის თანამედროვე მკითხველისათვის წარდგენა მრავალი ასპექტით არის მნიშვნელოვანი. პოლონელების კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში ყოფნა რომანტიზმის პერიოდში, განსაკუთრებული ეტაპია პოლონური ემიგრაციის, კერძოდ, დედამინის ამ კუთხეში ყოფნის თვალსაზრისითაც და ზოგადად, პოლონელთა ძალისმიერი გადასახლების ისტორიის გააზრების თვალსაზრისითაც. ჩვენ თვალწინ წარმოჩნდებიან ადამიანები, რომლებიც მათთვის ახალ სამყაროში, მათთვის უცნობი კულტურის წინაშე აღმოჩნდნენ.

კავკასიაში გადმოსახლებულებმა პოლონური სიტყვიერების უნიკალური სივრცე შექმნეს, რომელშიც მრავალმხრივი ინტერესებით აღსავსე ინტელიგენციის დიდი ნაწილი გაერთიანდა. ისინი მშობლიურ ლიტერატურულ წრეს იყვნენ მოშორებულნი და ქმნიდნენ პოლონური რომანტიზმის განსაკუთრებულ განშტოებას. ეს იყო განუმეორებელი პოეზია რომანტიკოსთა უმცროსი თაობისა (დაახლოებით ათი წლით მიცკევიჩზე უმცროსი). ჩვენ მის ტიპოლოგიურ თავისებურებებს ვარკვევთ. აქ არის მათი თემატიკისა და იდეური პოსტულატების კვლევა, განდევნილების მენტალური თვალსაზრისით საკუთარი სამყაროს შექმნის შესწავლა და ქრონოტოპის კოორდინატების განსაზღვრა (“კატასტროფამდე” თუ “კატასტროფის შემდეგ”).

თავიანთ საკუთარ პოეზიას “კავკასიელები” აღიქვამდნენ როგორც სულიერი სიკვდილისაგან მხსნელს და ამასთანავე, კვნესას, რომლისგანაც თავს ვერ იკავებდნენ. პოეზიის მნიშვნელობას როდი დავამცირებთ თუ ვიტყვით, რომ იგი იყო საკუთარი თავის გამოხატვის ერთადერთი საშუალება, რომელიც არავითარ მატერიალურ სახსრებს არ მოითხოვდა კალმისა და საწერი ქაღალდის გარდა. არსებობის სხვა დონეზე გადასვლა ნიშნავდა საზოგადოებრივი მდგომარეობის მკვეთრ ცვლილებას, ფაქტობრივ დეგრადაციასა და სილატაკეს. მათ ნაწარმოებებსა და წერილებში მრავალი სიტუაცია და უბედობა აღწერილი: “ეს იყო რაღაც პაროქსიზმი, წარმოუდგენელი მდგომარეობა. მთელი ჩემი ცხოვრება იყო კალამი ხელში და სულიერი მისწრაფებანი, ახლა კი მძიმე ტვირთი ამკიდეს და ისეთი ფიზიკური შრომა დამავალეს, რაც ჩემს ძალას აღემატება” (ს. იურკოვსკის პ. პოდგორსკასთან 1939 წლის 2 აგვისტოს მიწერილი წერილი მთლიანად შევიდა ჩვენს ანთოლოგიაში).

პირველი თაობის პოლონელმა “კავკასიელებმა”, კავკასია თავიანთ “ბედისწერად” შეიცნეს. ეს გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე მოგზაურის შთაბეჭდილებანი. პოლონელთა ასეთი დიდი ჯგუფი, რომელმაც უაღრესად მკაფიო კვალი დატოვა კავკასიის ცხოვრების ყველა სფეროში, შემდეგ აღარასოდეს შექმნილა. საქართველოში ასეთ პოლონელთა ყოფნამ ჩაუყარა საფუძველი ქართულ-პოლონური კონტაქტების ტრადიციას; სწორედ ისინი იყვნენ ფუძემდებელნი ერთ-ერთი უძველესი და ორიგინალ-

ლური “პოლონიისა” (პოლონური დიასპორისა), რომელიც დღესაც ფუნქციონირებს.

მნიშვნელოვანია ფაქტი, რომ მათი ნაწარმოებები, ორმაგი ცენზურის მიუხედავად, მაშინაც პოლონურ აღმანახებში იბეჭდებოდა მათი დაწერიდან თითქმის უმაღლვე. ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ეს ნაწარმოებები თვითცენზურასაც გადიოდნენ და თითქმის არ გვხვდება ისეთი აბდაუბდა და უაზრო ტექსტები, როგორსაც დღეს ვაწყდებით ხოლმე. მას შემდეგ, რაც პოლონური ინტელიგენციის მრავალრიცხოვანი ჯგუფი კავკასიაში გადაასახლეს (ბევრისათვის ეს გადასახლება უვადო იყო), დაგროვდა დიდძალი მასალა და ამასთან ერთად მოხდა მასალის ხარისხობრივად განსხვავებული გააზრება. პოლონელ მწერალ რომანტიკოსებისათვის კავკასია და საქართველო შემოქმედებითი აღმაფრენის ქვეყანა იყო: მდიდარი, არაჩვეულებრივი ბუნებითა და მხატვრული ფონით. ერთი სიტყვით, მხოლოდ და მხოლოდ ეგზოტიკურ ქვეყანას წარმოადგენდა.

ეს სტერეოტიპი მაშინ დაინგრა, როცა გადმოსახლებული პოლონელები კავკასიაში სხვადასხვა სამხედრო განაყოფებში გადაანაწილეს და ისინი იძულებულნი იყვნენ მთიელების წინააღმდეგ ებრძოლათ, ბევრ გაჭირვებას წააწყდნენ და კავკასიის რეალური ყოფა გაიცნეს. მათ შთაბეჭდილებებს არაფერი აქვს საერთო დროებით მოგზაურთა პოზიციასთან. მათი წყალობით ქართულ-პოლონური კონტაქტების პროცესი ორმხვრივი ხდება.

პოლონელ ლიტერატორებსა და მკითხველებს აინტერესებდათ ბედი არა მარტო იმ მწერლებისა, რომლებიც უკვე მათი ეროვნული კულტურის ისტორიის კუთვნილებას წარმოადგენდნენ, არამედ, აგრეთვე, აინტერესებდათ კავკასიის კულტურა, ისტორია, ბუნება და ტრადიციები (ყოველივე ეს კარგად ჩანს იუზეფ კრაშევსკისთან მრავალწლიანი მიმოწერიდან).

ქართველი პოეტები და სზოგადო მოღვაწენი მაშინვე იწყებენ პოლონური კულტურის უფრო ღრმად შესწავლას და, რა თქმა უნდა, თარგმნიან მის პოეზის. მაგალითად, ადამ მიცკევიჩის სიცოცხლეში, 1838 წელს, გიორგი ერისთავმა “ყირიმული სონეტები” თარგმნა. მიცკევიჩის ლექსები ჟურნალ “ცისკრის” პირველივე ნომერში მოხვდა, ხოლო პოლონურის მონათესავე

სხვა ქვეყნებში კი უფრო მოგვიანებით დაიწყეს მისი ნაწარმოებების თარგმნა. შემდგომში ქართველ პოეტთა ყოველი თაობა თარგმნიდა მიცკევიჩს, მაგრამ საოცარია სწორედ ის ფაქტი, რომ პირველად იგი 1830-იან წლებში თარგმნეს...

რუსთაველის შესახებ ევროპელთაგან ერთ-ერთი პირველი სტატია პოლონელ ორიენტალისტ კონსტანტინ რდულტოვსკის ეკუთვნის. უკვე 1850-იან წლებში საქართველოში გადმოსახლებულმა ინჟინერმა და ამასთანავე, პოეზიის დიდმა მოყვარულმა კაზიმეჟ ლაპჩინსკიმ გიორგი ერისთავის შემწეობით პროზაულად თარგმნა “ვეფხისტყაოსანი”. ამ და მრავალ სხვა ფაქტს და მაგალითს მკითხველი წინამდებარე ნიგნში გაეცნობა.

ამ ნაშრომის მიზანია პოლონელ „კავკასიელთა“ მოღვაწეობის შესახებ ჩვენს წინამორბედ მეცნიერთა ნაშრომების გაცნობა, მწერალთა შემოქმედებითი მემკვიდრეობის – მათი ლიტერატურული, ისტორიული, კომპარატივისტული და კულტურული დანატოვარის გააზრება; ახალი თემებისა და საკითხების განსაზღვრა; ნაკლებად ცნობილი ან სრულიად ახალი მასალის მეცნიერულად შესწავლა.

მკითხველთა ფართო წრისათვის გადავწყვიტეთ მოკლე ანთოლოგიის შედგენა, რომელშიც „კავკასიელთა“ ზოგიერთი ნაწარმოები შევიტანეთ. ეს ტექსტები ისე შევარჩიეთ, რომ მათი ავტორების ცხოვრებისა და შემოქმედების სურათი უფრო სავსედ წარმოგვედგინა.

პოეტურ ნიმუშებთან ერთად ჩვენს ანთოლოგიაში შესულია წერილები, მოგზაურის ჩანაწერების ფრაგმენტები და მოგონებები. იმ დროის სიღრმისეულად და მართებულად გააზრებაში საფუძვლიანად გვეხმარება ვლადისლავ იურკოვსკის წერილები, რომლებიც ცენზურას გადაურჩა. ამ წერილების წყალობით „კავკასიელების“ პოეტური მემკვიდრეობა დრამატიზმის ახალ ექსპრესიასა და მასშტაბს იძენს. ჩრდილო კავკასიის წარმომადგენლებმა არ დატოვეს წერილობითი საბუთები; რუსი ავტორები, რომელთაგანაც ბევრი თანაუგრძობდა მთიელებს, მოვლენებს სხვა გადასახედიდან აღწერდნენ. ერთი სიტყვით, გაირკვა, რომ ისე რეალისტურად და უაღრესად დეტალურად ვერავინ აღწერა ის ომი გარდა იმ ფრიად განათლებული ჯარისკაცები-

სა, რომლებიც ძალით იყვნენ ჩაბმულნი იმდროინდელ საომარ მოქმედებებში.

იუზეფ იგნაცის კრაშევსკისადმი გაგზავნილი წერილები ამტკიცებენ გადასახლებულთა კავშირს სამშობლოს ლიტერატურულ ცხოვრებასთან, განსაკუთრებით პოლონეთის განაპირა მხარესთან, საიდანაც იყო წარმოშობით „კავკასიელთა“ უმრავლესობა. ჩვენს წიგნში ისეთი ტექსტებიცაა ჩართული, საიდანაც იგრძნობა პოლონელთა რეაქცია ახალი გარემოს მიმართ და შესანიშნავადაა აღწერილი მათი მეორე სამშობლოს – საქართველოს ბუნება, ხალხი, პოეზია და ტრადიციები.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ უზუსტობების არსებობა ასეთი სახის ნაშრომებში გარდაუვალია მასალათა ფრაგმენტულობისა და საპირისპირო ფაქტებისა თუ აზრების გამო. თუმცა, ზოგიერთი შეცდომა, რომელიც იყო დაშვებული წინამორბედი მკვლევარების მხრიდან, ჩვენ გამოვასწორეთ ფაქტებისა და მოვლენების რეკონსტრუქციისას.

დასასრულ, ჩვენ ვთვლით, რომ პოლონელი გადმოსახლებული რომანტიკოსების ბიოგრაფიების ერთ გალერეაში გაერთიანება, „კავკასიელ“ პოეტთაჯგუფის აქამდე უცნობი ან დავიწყებული ტექსტების ჩართვა (ანთოლოგიის სახით) ლიტერატურულ პროცესში, მათი შესწავლა თანამედროვე ლიტერატურადმცოდნეობის პოზიციიდან ძალზედ მნიშვნელოვანია პოლონეთისა და საქართველოს კულტურული კონტაქტების პროცესის კვლევისათვის.

Wstęp

Kaukaz zawsze był obszarem, na którym krzyżowały się interesy różnych państw. W związku z tym było to również miejsce krzyżowania się wielu kultur, z których w ciągu wieków wytworzył się tu unikalny, splątany wewnątrz, niezwykle trudny dziś do rozwikłania układ wielu tradycji. Mówiąc Kaukaz, ma się na myśli zarówno Kaukaz Północny, na który składają się dziesiątki narodów i kultur, jak też Południowy, także zróżnicowany, ale o zupełnie innej tradycji; ze starożytną cywilizacją, chrześcijaństwem przyjętym w IV wieku i z piśmiennictwem sięgającym tego czasu.

Kaukaz, a w szczególności Gruzja, od dawna przyciągały ku sobie ludzi wielu kultur. Docierali tu różnymi drogami, zawsze starali się przeniknąć tajemnice wabiącego ich świata. Wielu wydawało się, że opisując ten świat, zbliżyli się do jego rozumienia. Ale on pozostawał i pozostaje nadal trudny do rozszyfrowania.

Także Polacy trafiali na Kaukaz z wielu powodów. Pierwsza największa zwarta i jednolita grupa znalazła się tu w latach 1830–1840. Byli to najpierw żołnierze polskiej armii powstania listopadowego, traktowani przez Rosję jako polityczni przestępcy. Po nich przybyły następne fale zesłańców. Ich „współczynnik sprawności” okazał się nadzwyczaj wysoki. Nie ma dziś dziedziny nauki i kultury na Kaukazie i w Gruzji, w których by Polacy nie ujawnili swego twórczego potencjału: polityka, wojsko, nauki podstawowe, architektura, muzyka, malarstwo, inżynieria, budownictwo, pedagogika i rolnictwo – wszędzie tu wykazali swoją aktywność. Obecne Tbilisi² upiększają gmachy Teatru Opery i Baletu, Państwowego Teatru im. Szoty Rustawelego, Teatru Dramatycznego im. K. Mardżaniszwili, Sądu Najwyższego, w projektowaniu i wznoszeniu których uczestniczyli polscy architekci. Narodową Bibliotekę Parlamentarną ozdobił malarsko polski artysta.

---

² Nazwa stolicy Gruzji; kwestia wydawałoby się z pozoru szczegółowa, ale w gruncie rzeczy zasadnicza i nie wyłącznie lingwistyczna. W pracy pojawia się równoległe nazwa Tbilisi obok określenia Tyflis. Pierwsza jest gruzińska, od tbili – co w gruzińskim znaczy ciepły, druga jest rosyjska, nadana w wieku XIX. W tradycji gruzińskiej nazwy rosyjskiej używa się tylko w kontekście historycznym, tj. w cytatach źródłowych i tej zasady trzymamy się w tekście.

Najmniej materialnych śladów pozostało po pierwszych zesłańcach – literatach, muzykach, etnografach i historykach, przebywających tu ok. połowy wieku XIX. Ale to oni właśnie byli tą grupą, która odkryła przed gruzińską inteligencją świat polskiej kultury, a swoim rodakom – świat Kaukazu. To oni właśnie wytworzyli w świadomości Gruzinów obraz ceniącego wolność, dumnego, wykształconego i utalentowanego Polaka. Obraz ten do dziś funkcjonuje w powszechnej świadomości jako wręcz archetypalny wzór naszego rodaka.

Książkę tę poświęcamy romantynom. Nasi bohaterowie – „poeci kaukascy” – byli częścią tego pokolenia, o ich istnieniu być może wielu słyszało, ale mało kto wie dziś więcej o ich życiu i twórczości.

Romantyczny etap obecności Polaków na Kaukazie, w szczególności w Gruzji, stanowi swoistą epokę w dziejach polskiego wychodźstwa na tym obszarze geograficznym i w dziejach migracji polskich w ogóle. Kaukascy poeci to uosobienie najbardziej tragicznego wymiaru romantyzmu. Mówienie o Kaukazie jako o „cieplej Syberii”, sugerujące jakąś łagodną formę zesłania, to oczywiście nieporozumienie.

Gdyby nasi rodacy nie podjęli wysiłku zaznaczenia swego śladu w historii i nie odwołali się do wspólnoty kultury literackiej, niewiele byśmy dziś o nich wiedzieli, zwłaszcza zaś o tym, jakiego rodzaju doświadczenie stanowiła ich egzystencja. Uruchamiając mechanizm pamięci ocalali siebie i równocześnie w jakiś sposób określali doświadczenie potomnych.

Dokumenty archiwalne (historyczne) dotyczące etapu romantycznego nie są imponujące, w większości pozostają w dyspozycji rosyjskiej, w samej Gruzji od wielu lat nie pojawiają się żadne nowe źródła. Ogólnie rzecz biorąc rzuca się w oczy fakt, że w Gruzji i w ogóle na Kaukazie zachowało się tak niewiele zapisów o zesłanych Polakach i prawie nie ma utrwalonych na piśmie wspomnień przedstawicieli gruzińskiej społeczności o nich. Dla zrozumienia tej dysproporcji między stanem polskich zasobów archiwalnych, dotyczących „kaukazczyków”, a tym, co zachowało się w Gruzji, trzeba mieć na uwadze rzecz następującą. W Gruzji w tych latach nie przyjęto jeszcze europejskiej formy archiwizowania; liczne najazdy, wojny i zniszczenia, którym podlegał kraj, też zrobiły

swoje. System gromadzenia dokumentacji tworzony był właściwie od podstaw i w oparciu o wzór rosyjski. Gruzja - kraj o niezwykle rozległej tradycji piśmienniczej, w którym powstał wielki zbiór kronik i opisów dziejów, jakiego nie miało wiele narodów europejskich; ta Gruzja i jej paradygmat kulturowy należały już w czasach, o których mówimy, do przeszłości.

Uboga jest też ikonografia, twarze i sylwetki ogromnej większości postaci pierwszej połowy XIX wieku nigdy nie zostały utrwalone, pozostało jedynie ich słowo. W tej sytuacji dorobek piśmienniczy „kaukazczyków”³ stanowi źródło, do którego odwołują się obok historyków literatury również badacze zajmujący się wyjaśnianiem aspektów społecznych, politycznych, kulturowych i językowych tego kompleksu spraw oraz problemów.

Z polskiej perspektywy narodowej zesłańcy - byli uczestnicy spisków, konspiracji i powstań – bo oni tworzyli trzon kaukaskiej migracji, traktowani byli co najmniej ambiwalentnie. Z jednej strony stanowili, zwłaszcza dla pokoleń młodych, podmiot kultowej czci; tak np. opisywany jest Franciszek Pantoczek, z drugiej zaś przez środowiska zachowawcze i konserwatywne ostro byli potępiani. Pojawienie się w kraju w wyniku amnestii carskiej roku 1856 kilku tysięcy ludzi, którzy wrócili z wygnania, oceniał Walery Przyborowski jako wielkie nieszczęście dla Polski. Fakt powrotu ludzi „wykarmionych goryczą wygnania, zdenerwowanych tęsknotą, rozmarzonych snami o tej dalekiej ojczyźnie, której nie spodziewali się już nigdy ujrzeć, zaprawionych w spiskach” porównywał do iskry padającej na proch. Obwinał ich o spowodowanie patriotycznego fermentu zakończonego wielką klęską powstania styczniowego. Przyznawał jednak, że osobowościowo i moralnie wyróżniają się na tle pozostałych Polaków:

Podobnie jak na emigracji, wychodźstwo ówczesne odznaczało się z małym wyjątkiem niezmierną czystością i podniosłością swych uczuć, tak i zesłańcy sybirscy umieli zachować między sobą silną

---

³ Termin „kaukazczycy” w odniesieniu do zesłańców polskich przebywających na tym terenie w wieku XIX przyjęty jest powszechnie w polskiej nauce, posługujemy się nim jako bardzo trafny skrót. Warto jednak zauważyć, że Zablocki pierwszy użył w liście do Kraszewskiego określenia: „my, mieszkańcy Kaukazu”, mając na myśli właśnie kaukaskich Polaków.

solidarność, wspierali się i trzymali razem i zacnością swych serc, powagą i godnością wysoką swych charakterów, nie tylko utrzymywali między sobą żywą nadzieję i gorącą miłość ojczyzny, ale nawet rzeźkość i energię. Długie wygnanie, męka niewoli, straszne sybirskie pustynie i głucha cisza, jaka ich otaczała, wyrobiła w nich, podobnie jak w emigracji zachodniej, jakieś mistyczne pojęcie ziemskiej ojczyzny, jakąś osobliwszą wiarę w jej przeznaczenie, jakąś chorobliwą egzaltację co do obowiązków dla tej ojczyzny⁴.

Jak wynika z biografii choćby Gedeona Giedroycia, Edwarda Machczyńskiego, Hipolita Jaworskiego czy Władysława Jurkowskiego, którzy zamieszani byli w działalność związaną z powstaniem styczniowym, oskarżenia Przyborowskiego nie były bezpodstawne. Nie chodzi jednak w tym momencie o rozstrzygnięcie kto miał rację – „chorzy na patriotyczną egzaltację” czy trzeźwi „ugodowcy”. Pozostaje problem, który można nazwać „długiem wobec przeszłości”.

Może wydać się to dziwne, ale w czasie, kiedy tworzyłam pierwszą swoją pracę o „kaukazczykach” – wyznaje Maria Filina – przede mną stanęli jak żywi młodzi ludzie z połowy XIX wieku, oderwani od ojczyzny i swoich bliskich; zapomniani. W jakimś romantycznym porywie, nie mającym nic wspólnego z nauką, chłodną i obiektywną postawą, uznałam, że jestem ich dłużniczką, że moim obowiązkiem jest wydobyć ich z nicości i dać im jeszcze jedną szansę przejścia ich krótkiej drogi życiowej. Potem zwały się na nas (mowa o Gruzji) nasze własne wojny i rewolucje, nasza „zima przetrwania”, nasz głód i nasze liczne straty. Sylwetki poetów zaczęły się zacierać, zeszyły niejako na drugi plan. Ale teraz już bez romantycznego natchnienia powróciłam do nich, a cienie poetów nabrały nowego kształtu. Dziś, kiedy mój syn znajduje się w wieku tych młodych zesłańców, wyobrażam ich sobie na miejscu syna – a siebie na miejscu ich matek. I znów czuję ich bliskość, ale jakby z inną siłą.

Dokładnie w tym samym czasie, co prawda bez tej szczególnej motywacji, która towarzyszyła Marii, i bez świadomości, że zmierzam w tę samą co ona stronę, zajęłam się literacką spuścizną kaukaskich zesłańców. W poezji „kaukazczyków” tyle jest wiary w

---

⁴ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat 1861-1862*, Kraków 1892, t. 1, s. 96-97.

los, w sens przeznaczenia.... Wspólna droga – jak widać – była nam sądzona [D. O.].

Przechodząc jednak do twardej rzeczywistości. Jak pisał jeden z dziewiętnastowiecznych emigracyjnych publicystów: *Zesłać na Sybir – oddać w żołdacy – wyrażenia składnią swoją nawet przeciwne naturze języka polskiego, weszły w jego dziedzinę i pozostaną w nim tak długo, jak długo będzie służył do opowiadania dziejów ojczystych. Nie trzeba, i wreszcie nie można wyrażać tych naginać do prawideł mowy naszej, starać się je spolszczyć lub przetłumaczyć na polskie: tracą przez to moc i prawdziwe znaczenie. [...] Oddać w żołdacy, nie znaczy to samo, co oddać do wojska, ani nawet co oddać w rekruty. Przywiązane do tego jest wyobrażenie kary, i kary rzeczywiście piekielnej⁵.*

Ci ludzie zasługują na to, żeby bez zbędnego patosu, za to z całym szacunkiem przypomniani zostali jako szczególnego rodzaju wzór polskiej historii.

Próba całościowego ujęcia zjawiska nazywanego w tradycji „szkołą twórców kaukaskich”, która powstała w pierwszej połowie XIX wieku w Gruzji i wyjście z tą wiedzą poza krąg specjalistów ku szerszemu odbiorcy ma dziś wieloraki sens. Uświadamia zarówno pewien dramatyczny rozdział narodowych dziejów, jak też pokazuje zachowania ludzi postawionych na styku kultur i tym samym odsłania chlubne korzenie tradycji dzisiejszej polonii. Celem naszej pracy jest zarysowanie obrazu całości, a więc refleksja nad literackim dorobkiem grupy pisarzy skupiająca różne aspekty ich działalności – literackie, historyczne, komparatystyczne i kulturowe. Rzecz oczywista – wątkiem przewodnim naszego opracowania jest też wpisanie „kaukazczyków” w szerszy obraz rozwoju literackich i kulturalnych kontaktów dwu narodów – polskiego i gruzińskiego.

Z myślą o dotarciu do szerszego kręgu odbiorców przewidziana została w pracy antologia, w której zamieszczamy niektóre utwory „kaukazczyków”, wybrane i zestawione w taki sposób, by tworzyły wzajemnie dopełniającą się „opowieść” o ich doświadczeniu. Takiej możliwości, co trzeba podkreślić, nie dawały dotychczasowe publikacje.

---

⁵ *Oddany w żołdacy*, „Wiadomości Polskie” 1858, nr 28.

Obok poezji pojawiają się w naszej antologii listy, fragmenty relacji podróżniczych oraz wspomnień. Kapitalne znaczenie dla poznania prawdy o tamtych dziejach mają, przysyłane z pominięciem cenzury, listy Władysława Jurkowskiego i Ksawerego Pietraszkiewicza. W ich świetle poetyckie wyznania „kaukazczyków” nabierają jeszcze większego dramatyzmu i ekspresji. Okazuje się, że nikt tak realistycznie i ze wstrząsającymi szczegółami nie opisał tamtej wojny, jak ci wysoko wykształceni, subtelni, przymusem wciągnięci w nią ludzie. Bo trzeba to też jasno powiedzieć – na Kaukaz trafiła w tamtym czasie liczna grupa naszej ówczesnej intelektualnej elity.

Listy do Józefa Ignacego Kraszewskiego pokazują powiązania środowiska zesłańczego z życiem literackim kraju, w szczególności z kulturą kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Włączone zostały też teksty mówiące o reakcji na nowe otoczenie.

Zasadna wydaje się w tym miejscu pewna uwaga, którą kierujemy do odbiorców: w związku z rozproszeniem źródeł informacji, ograniczonym do nich dostępem, często fragmentarycznością tego, co zostało zachowane, czy sprzecznością pozostawionych informacji, pomyłki albo niedokładności w trakcie badań nad dorobkiem „kaukazczyków” pojawiały się dość często. Niektóre z nich prostujemy przy okazji rekonstrukcji faktów i wydarzeń, inne błędy może sprostuje czas, ale niektórych niejasności nie da się już zapewne wyeliminować.

„LITERATURA KAUKASKA” JAKO PROBLEM BADAWCZY

Zdajemy sobie sprawę, że nie sposób oddzielić refleksji poświęconej literackiej twórczości Polaków w Gruzji, a ten cel przyświeca obecnemu opracowaniu, od opisu działalności „kaukazczyków” w aspekcie historii narodowych powstań, spisków i zesań, dziejów kultury czy rozwoju badań nad poznaniem nowych środowisk geograficznych i przyrodniczych. Tu zainteresowania literaturoznawców stykają się z działaniami historyków, socjologów, orientalistów czy kulturoznawców. W związku z tym nie podejmując się zestawienia pełnej bibliografii prac o rodakach, którzy znaleźli się na Kaukazie w pierwszej połowie XIX wieku, bo jest to zadanie wymagające oddzielnego opracowania, przywołujemy tylko te publikacje, które wiążą się bezpośrednio z podejmowanymi przez nas problemami. Uważamy jednak, że z punktu widzenia szerszego odbiorcy pożyteczne może być zarysowanie dziejów „odkrywania” śladów obecności polskiej na ziemiach kaukaskich i stopniowego narastania świadomości znaczenia pozostawionego przez nich dziedzictwa.

Pierwsze oceny działalności Polaków na Kaukazie pochodzą od ich współczesnych oraz pokolenia następnego. Jedno z najbardziej autorytatywnych źródeł stanowią bez wątpienia wypowiedzi Józefa Ignacego Kraszewskiego, który ściśle związany był osobistą korespondencją z „kaukazczykami”, a także autora *Historii literatury polskiej*, Kazimierza Władysława Wójcickiego, który jako pierwszy w poważnym wydawnictwie pisał o grupie Polaków tworzących „w obcych dotąd stronach”. Eufemizm ten spowodowany był warunkami cenzury, praca ukazała się bowiem w Warszawie. Ważny jest jednak sam fakt zauważenia nowego zjawiska i wysoka jego ocena⁶.

Doceniali również twórczość „kaukazczyków” wydawcy ówczesnych polskich czasopism, zwłaszcza wychodzących w

---

⁶ K. W. Wójcicki, *Historia literatury polskiej w zarysie*, Warszawa 1861, t. 4, s. XIII-XVII.

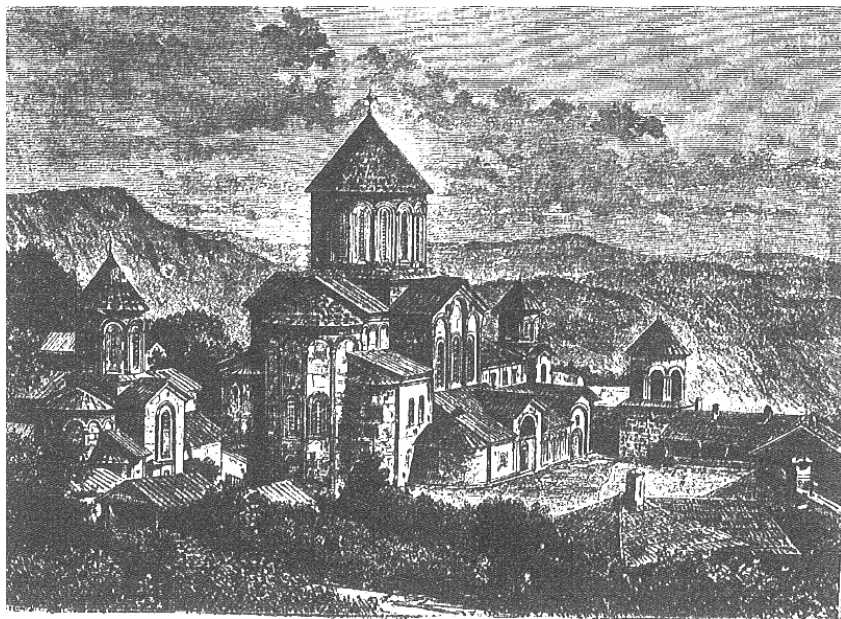
Warszawie i Wilnie⁷, ale także wydawnictw ukazujących się poza granicami zaboru rosyjskiego. Potwierdza tę wysoką ocenę m.in. opinia anonimowego publicysty wychodzącej we Lwowie „Gazety Narodowej”. Prezentując sylwetkę jednego z zesłanych na Kaukaz poetów, Stefana Machczyńskiego, dokonał on w istocie swoistej syntezy zjawiska „wygnańczej poezji” w polskiej kulturze:

Czas doprawdy, ażeby rozejrzeć się w skarbach, jakie nam nagromadzili poeci drugorzędni, którzy by w innych krajach byli pierwszorzędnymi, czas zająć się nimi, a poświęciwszy każdemu osobne studium podnieść piękno i zalety tych utworów [...] Pomiędzy poetami przeszłej epoki zwracali na siebie szczególniejszą uwagę poeci wygnani. Każdy głos, który dochodził z Sybiru lub z Kaukazu, wpadał do serc w kraju pozostałych, rozbudzał w nich przywiązanie do ojczyzny, rzewne wspomnienia przeszłości i miłość dla pieśniarzy, opiewających w niewoli niepodległego ducha ideały. Piosnka Gustawa Ehrenberga dolatywała z Nerczyńska aż nad Wisłę; śpiew Karola Balińskiego znad Iszymu słyszany był nad Wartą – a w poemacie Gustawa Zielińskiego „Kirgiz” dopatrywano się podobieństwa przygód zrywającego kajdany wygnańca. Na Kaukazie było także wielu naszych poetów wygnanych. Ubrani w mundur żołnierski, wystawieni na kule ludu, z którym łączyła ich najżywsza sympatia, snuli oni pełne siły i uczucia piosenki pod ciężarem karabina na ramieniu, które w listach dostawały się do Polski i skrzętnie przepisywane były w albumach. Ksawery Pietraszkiewicz, Tadeusz Łada Zabłocki, Władysław Strzelnicki, Kazimierz Łapczyński (tłumacz wspaniałego gruzyjskiego poematu pt. „Tygrysia skóra”) zostawili ślad natchnień swoich kaukaskich w drukowanych utworach – wielu jednak nie ogłaszało wcale pieśni swoich, a dzisiaj szukać by ich należało w listach i w pisanych księgach pamiątkowych naszych Polek⁸.

---

⁷ Zob. M. Ingłot, *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832-1851*, Warszawa 1966; D. Ossowska, *Współpraca zesłańców kaukaskich z polskimi czasopismami literackimi w pierwszej połowie XIX wieku*, „Slavia Orientalis” 1984, z. 1, s. 55-62; D. Samborska-Kukuć, *Polski Infantczyk. Kazimierz Bujnicki (1788-1878)*, Kraków 2008.

⁸ *O mało znanym poecie słów kilka*, „Gazeta Narodowa” 1874, nr 114.

Monastyr Gelati na Kaukazie.

Następny etap zainteresowania piszącymi w Gruzji Polakami zaczął się od prac wybitnego polskiego orientalisty Jana Reychmana, który wydobył z zapomnienia rozproszone materiały o najwybitniejszych przedstawicielach polskich zesłańców, choć nie zajmował się w sposób specjalny ich działalnością literacką⁹. Pojawiające się w okresie międzywojennym bardzo cenne prace badawcze, poświęcone wprost interesującym nas problemom albo ich w jakiś sposób dotykające, wiązać trzeba z działalnością powstałego w 1926 roku Instytutu Wschodniego. Jan Reychman był jednym z wychowanków

---

⁹ J. Reychman, *Z przeszłości polsko-kaukaskiej*, „Wschód” 1931 nr 2/4; [tegoż:] *Kaukaz [w:] Polska i Polacy w cywilizacjach świata. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1939, t. I *Polacy w górach Kaukazu do końca XIX wieku*, „Wierchy” 1954, t. 23; Я. Рейхман, *Тадеуш Лада-Заблоцкий и Аббас Кули-Хан-Бакиханов*, Краткие сообщения Института востоковедения, Москва 1960, t. 38, s. 12–14; [tegoż:] *Ze stosunków literackich polsko-gruzińskich w XIX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 1961 nr 3; [tegoż:] *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*, Warszawa 1972, s. 175–247.

Instytutu. Oprócz celów politycznych Instytut realizował zadania badawcze, patronował wyprawom naukowym, wydawał prace naukowe i popularnonaukowe. W obrębie Instytutu działały komisje: bibliograficzna, biograficzna, nazw wschodnich i języków północnego Kaukazu. Rezultatem ich działalności było między innymi opracowanie centralnego katalogu orientaliów w Polsce, życiorysów polskich orientalistów i podróżników, transkrypcji nazewnictwa orientalnego i unifikacja alfabetu północnego Kaukazu. Literacki przegląd zestawiał Walerian Lachnitt¹⁰. Równoległe z tymi pracami ukazała się książka Michała Janika *Dzieje Polaków na Syberii*, poświęcona, jak wskazuje tytuł, innemu geograficznie obszarowi zesłania, ale odnotowująca istnienie kręgu kaukaskiego; ważnym źródłem informacji pozostaje do dziś opracowanie historyka, Ludwika Widerszala, dotyczące spraw kaukaskich w polityce europejskiej¹¹.

Pracę podjętą przez Reychmana kontynuował od końca lat pięćdziesiątych Mieczysław Inglot¹². Jego prace dokumentacyjne wyjaśniły szereg „białych plam” w biografiach zesłańców, zaowocowały starannym zestawieniem bibliografii i wydobyły na światło dzienne wiele dotąd nieznanych prac „kaukazczyków”. Efektem jego badań był też kolejny znaczący krok w zakresie metodologii, nie tylko bowiem zestawiał bazę materiałową, ale sformułował nowe zadania badawcze. Jednym z aspektów, który podjął, była relacja łącząca Polaków z państwowością i literaturą rosyjską. W przyszłości, bazując na materiale twórczości „kaukazczyków”, ten aspekt podejmą polscy historycy i badacze literatury, niejednokrotnie zwracając się w stronę wzajemnego krzyżowania się romantyzmu polskiego i rosyjskiego¹³.

---

¹⁰ W. Lachnitt, *Do skał Taurydy przykuci...*, „Trybuna Literatów i Artystów” 1939 nr 1-2.

¹¹ M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928; toż: Wrocław 1991; L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864*, Warszawa 1934.

¹² M. Inglot, *Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej połowie XIX wieku. Materiały do zagadnienia*, „Pamiętnik Literacki” 1957, nr 1-2; [tegoż:] *Na kaukaskim szlaku (Polacy piszący o Kaukazie w I połowie XIX w.)*, „Prace Literackie” 1979, t. XX, s. 113-120.

¹³ M. Inglot, *Rosja i Rosjanie w oczach polskich kaukazczyków [w:] Spotkania literackie. Z dziejów powiązań polsko-rosyjskich w dobie romantyzmu i*

Równoległe polskim inicjatywom naukowym towarzyszyły poszukiwania ze strony badaczy gruzińskich i rosyjskich. Znacząca była publikacja Marka Żywowa, w której dookreślił obraz biografii najbardziej znaczących poetów kaukaskiej grupy i wydał drukiem listy Tadeusza Łady-Zabłockiego do Michaiła Tumaniszwili¹⁴. Zauważyć trzeba też istotny wkład gruzińskich badaczy. Osobne miejsce zajmuje nieduża monografia Iase Cincadze *Материалы к истории взаимоотношений Польши и Грузии* oraz Iasona Chuciszwili *Из истории грузино-польских связей*¹⁵. W dwu pracach doktorskich o gruzińsko-polskich wzajemnych związkach literackich Wiery Occheli i Dżemała Czelidze pierwsza część poświęcona jest „kaukazczykom”¹⁶. Dysertacja Stanisława Rawicza była pierwszą pracą monograficzną poświęconą Tadeuszowi Ładzie-Zabłockiemu. W niej oraz w innych publikacjach badacza zebrany został dość znaczny, dostępny wówczas materiał¹⁷.

---

neoromantyzmu, Wrocław 1973, s. 185-216; E. Małek, *Proza polskich kaukazczyków wobec literatury rosyjskiej lat 30-40 wieku XIX* [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*, red. K. Bajor i inni, Łódź 1976, s. 133-141; D. Matlak-Piwowarska, *Rosyjska proza romantyczna w polskich przekładach i naśladownictwach (1825-1857)*, [w:] *Tradycja i współczesność – powinowactwa literackie polsko-rosyjskie*, red. B. Galster i inni, Wrocław 1978; D. Ossowska, *Polska literatura „kaukaska” wobec twórczości A. Bestuzewa-Marlińskiego*, „Studia Ruscystyczne” (Olsztyn) 1982, s. 5-17.

¹⁴ М. Живов, *Польские певцы Кавказа*, „Литературная Грузия” 1957 nr 6, s. 67-79; [tegoż:] *Польscy poeci „kaukascy”*. (*Материалы биографичне*), tł. K. Heintsch, „Pamiętnik Literacki” 1959, z. 3/4, s. 563-591.

¹⁵ ი. ცინცაძე მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან. თბილისი. 1965; ი. ხუციშვილი. ქართულ-პოლონურ ურთიერთობათა ისტორიიდან. თბილისი. 1959.

¹⁶ W. Occheli poświęciła temu tematowi szereg prac, m.in: В. Оцхели, *Польско-грузинские литературные связи в XIX веке (до 1917 г.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва 1975; [tejże:] *Изучение в Грузии польско-грузинских литературных связей*. „Советское славяноведение” 1975, nr 2, s. 114-121; W. Chitariszwili-Occheli, *Polsko-gruzińskie kontakty literackie w XIX w. (do 1917 r.)*, „Przegląd Humanistyczny” 1977, nr 2, s. 85-96.

¹⁷ С. Равич, *К вопросу об изучении жизни и творчества Тадеуша Лады-Заблоского*. Тезисы докладов научной сессии Тбилисского педагогического института иностранных языков, Тбилиси 1968; [tegoż:] *Жизнь и творчество польского поэта Заблоского в Грузии*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тбилиси 1971; [tegoż:] *Жизнь и*

Trzeba zauważyć, że w tych czasach uczeni z Gruzji nie mieli dostępu do archiwaliów znajdujących się w Polsce. Nie był to wprawdzie czas zamkniętych granic, ale wyjazd do Polski w celach naukowych był wielkim wydarzeniem, większości zainteresowanych niedostępnym. Nie było kontaktów, wymiany informacji, stypendiów, staży, możliwości dzisiejszej techniki, tym bardziej więc wyrazić trzeba szacunek dla bezinteresownego, motywowanego szlachetnymi pobudkami, wysiłku ówczesnych badaczy. Wyjaśniono wiele „białych plam”, można powiedzieć, że polscy, gruzińscy, a również rosyjscy badacze – metaforycznie określając - drążyli w zbitym masywie z przeciwnych stron tunel, nie zawsze mając nadzieję na spotkanie po skończeniu swej „górnictwej” pracy.

Rawicz pierwszy po kaukaskiej „stronie góry” dotarł do korespondencji Zabłockiego z Kraszewskim. Profesor Wano Szaduri przedstawił natomiast wyniki swych badań nad postacią Wojciecha Potockiego, sytuując jego los i twórczość w szerokim kontekście kultury tego czasu¹⁸.

Pojawienie się tych prac, rozwiązujących niektóre problemy i sygnalizujących równocześnie nowe pytania, pozwoliło kolejnemu pokoleniu na postawienie badań nad „kaukazczykami” na nowym poziomie. W centrum zainteresowań znalazła się ich twórczość oraz artystyczna i kulturowa wartość pozostawionej przez nich spuścizny. Na tym etapie badań nadzwyczaj ważne okazało się wpisanie tego zadziwiającego fenomenu, jaki stanowiła działalność grupy twórców polskich na wygnaniu, w szerszy kontekst dorobku polskiej kultury.

Wśród prac badaczy rosyjskich ważne miejsce zajmują publikacje Diny Prokofjewej¹⁹, w których dostrzega się systematycz-

---

творчество польского поэта Тадеуша Лады-Заблоцкого в Грузии, „Труды Тбилисского педагогического института иностранных языков”, Тбилиси, 1972, t. 11-12.

¹⁸ В. Шадури, *Покровитель сосланных на Кавказ декабристов и опальных литераторов*, Тбилиси 1979, s. 33–36; [tegoż:] *Об откликах из Тифлиса на смерть Пушкина*, [В кн.:] *Классическое наследие и современность*, Ленинград. 1981, s. 140–143; [tegoż:] *Войцех Потоцкий и его русско-кавказские связи*, [В кн.:] *Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История*, Ленинград 1983, s. 162–188.

¹⁹ Д. С. Прокофьева, *Поэзия „кавказской группы” польских поэтов*, [В кн.:] *Польский романтизм и восточнославянские литературы*, Москва 1973, s. 213–222; [tejeże:] *Об одном стихотворении Тадеуша Лады-Заблоцкого*, „Советское

ne odkrywanie sensu poezji „kaukazczyków”. W pierwszym rzędzie Tadeusza Łady-Zabłockiego. Znaczące też jest to, że prawie wszystkie polskie prace z tego czasu odwołują się do rosyjskich źródeł, które wskazując na archiwalia poważnie rozszerzyły pole możliwości interpretacji twórczości „kaukazczyków”. Najczęściej przywoływane są publikacje historyka, Władimira Djakowa²⁰, oparte na kwerendach zasobów archiwaliów rosyjskich.

Ważne jest też, że twórczością „kaukazczyków” zainteresowali się uczeni najwyższego formatu, tacy jak Maria Janion, która kontynuując dzieło rozpoczęte przez Karola Wiktora Zawodzińskiego niezwykle subtelnie i głęboko zinterpretowała poezję Tadeusza Zabłockiego²¹. Zauważmy jednak, że zainteresowanie Zabłockim ciągle się utrzymywało, dzięki czemu poszerzało się pole widzenia, o czym świadczy m.in. publikacja Tadeusza Polanowskiego, podejmująca problemy filozoficzne jego poezji²².

Przez wiele lat w różnych aspektach biografiami i twórczością „kaukazczyków” zajmowały się również autorki obecnego opracowania. W dorobku naukowym Marii Filiny ten nurt badawczy obecny jest ciągle i nieprzerwanie, poczynając od pracy magisterskiej aż do dnia dzisiejszego. W jej publikacjach prezentowana jest galeria losów kaukaskich wygnańców, jak też szczegółowo rozważana twórcza spuścizna zesłańców w kontekście rozwoju wzajemnych gruzińsko-polskich związków i kontaktów. Badaniom tym

---

славяноведение” 1976, nr 4; D. S. Prokofjewa, *Domysły i przypuszczenia. Aleksander Odojewski i Tadeusz Łada-Zabłocki*, [w:] *Tradycja i współczesność – powinowactwa literackie polsko-rosyjskie*, red. B. Galster i inni, Wrocław 1978, s. 121-128; [też:] *Струн вещей пламенные звуки*, Москва 1990.

²⁰ W. A. Djakow, Literackie zainteresowania konspiratorów polskich z lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku, „Pamiętnik Literacki” 1974, z. 4; [też:] *Tadeusz Łada-Zabłocki a studenckie Polskie Towarzystwo Literackie w Moskwie w świetle nowych materiałów archiwalnych*, tł. J. Sidorska, „Pamiętnik Literacki” 1978, z. 2, s. 163-188; W. Djakow, A. Nagajew, *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832-1835)*, tł. M. Kotowska, Warszawa 1979.

²¹ M. Janion „*Rozbitych harf niedomówiony dźwięk*”. (*W stoczerdziestolecie romantycznego tomu poezji*), „*Twórczość*” 1986 nr 3, s. 73-87; [też:] *Tadeusz Łada-Zabłocki*, [w zb.:] *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831-1863*, Warszawa 1992, t. 3, s. 333-368.

²² T. Polanowski, *Model człowieka w wierszach Łady-Zabłockiego*, „*Roczniki Humanistyczne KUL*” 1973, t. 21, z. 21, s. 123-137. Zob. także: J. Brzeziński, *O języku poezji Tadeusza Łady-Zabłockiego*, Zielona Góra 2001;

przyświeca zasadniczy cel ukazania możliwie wszechstronnie znaczenia obecności Polaków w Gruzji²³. Literacki dorobek „kaukaskich pisarzy” z lat międzypowstaniowych XIX wieku, przede wszystkim pozostawioną przez nich prozę wspomnieniową i podróżniczą, ale również poezję poddawała analizie Danuta Ossowska. W jej pracach padają między innymi pytania dotyczące poetyki, etycznych dylematów zesłańców oraz związków literatury z żołnierską

---

²³ М.Филина, *Грузино-польские литературные взаимосвязи XIX-XX веков*, Тбилиси. 1991; [też:] *Грузия в „Кавказе” Матеуша Гралевского*. Материалы научной сессии филологического факультета ТГУ им. Ив. Джавахишвили, Тбилиси 1996; [też:] *Грузия в освещении ссыльных польских литераторов („Паломничество к могиле Александра Грибоедова...” Л. Янишевского)*. Материалы научной конференции „Актуальные вопросы межнациональных филологических общений”, посвященной 65-летию образования кафедры истории русской литературы и памяти Вано Шадури, Тбилиси 1998. [też:] *О происхождении группы польских „кавказских” поэтов*. Материалы II научной сессии филологического факультета ТГУ и филиалов ТГУ, посвященной 120-летию со дня рождения академика Корнели Кекелидзе, Тбилиси 1999; [też:] *О жизни и творчестве Владислава Стишельницкого*. Доклады и материалы Международной научной конференции „Актуальные вопросы филологических наук”, посвященной 90-летию основателя кафедры русского языка nr 2 ТГУ Тинатин Николаевны Мревлишвили, Тбилиси 1999; [też:] *Романтическое и реалистическое в пушкинском восприятии Кавказа (от „Кавказского пленника” к „Тазиту”)*. Материалы Международной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения А. С. Пушкина, Тбилиси 1999; [też:] *Польское культурное наследие на Кавказе*. Доклад на Конференции „Польская культура в эмиграции и национальное наследие за границей”. Конференция организована Сенатом Республики Польша и состоялась в Сенате 25 мая 1999 года. Доклады опубликованы (0,5 а.л.) (на польском языке); [też:] *Dorobek literacki zesłańców polskich na Kaukazie w XIX w.*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. E. Walewander, Lublin 2002; [też:] *Роль группы польских „кавказских поэтов” в развитии польско-грузинских отношений* [В сб.:] *200 lat Polaków na Kaukazie. Stosunki polsko-gruzińskie*, Tbilisi 2004, s. 79-95 (w języku gruzińskim); [też:] *Роль группы польских „кавказских поэтов” в развитии польско-грузинских отношений*, [В сб.:] *Поляки в Грузии*, Варшава 2004 (на польском и грузинском языках); [też:] *Актуальность „Кавказа” Матеуша Гралевского*, [w:] *Etiudy na pograniczu kultur*, red. M. Filina, Tbilisi, 2007, s. 184–194; [też:] *„Поэт-пророк” в лирике польских „кавказских” поэтов*, „Межкультурные коммуникации”, (Тбилиси) 2007 nr 2, s. 40–45; [też:] *Леон Янишевский – писатель, критик, музыкант*, „Славистика в Грузии”, (Тбилиси) 2007 nr 8, s. 118–122.

egzystencją i udziałem w wojnie²⁴. Obraz polskiej literatury na Kaukazie wzbogaciła monograficzna praca Elżbiety Lijewskiej o Władysławie Strzelnickim²⁵, dzięki czemu oprócz Zabłockiego również drugi z poetów kaukaskiej grupy doczekał się bardziej szczegółowego opracowania.

W podjęciu kaukaskiego tematu niemałe zasługi mają historycy, Bohdan i Krzysztof Baranowscy²⁶. Ich publikacje dotyczą również zesłańców. Godne uwagi jest też gruntowne, solidne opracowanie historyków – Marka Mądziaka, Leszka Piątkowskiego i Mirosławy Zakrzewskiej-Dubasowej *Polacy w kulturze i życiu społecznym*

---

²⁴ Problematyki obecnego tomu dotyczą: D. Ossowska, *Z problemów form podróżniczych w okresie romantyzmu* ("Szkice Kaukazu" M. Butowia-Andrzejkowicza), [w:] *Prace Rusycystyczne*, Olsztyn 1980, s. 47–63; [też:] *Współpraca zesłańców kaukaskich z polskimi czasopismami literackimi w pierwszej połowie XIX wieku*, „Slavia Orientalis” 1984 z. 1, s. 55–62; [też:] *Wojna i służba wojskowa jako przedmiot literackiego opisu w relacjach kaukaskich zesłańców*, [w:] *Demografia a literatura i język*, red. H. M. Małgowska, Olsztyn 1988, s. 47–62; [też:] *O poezji kaukaskiego wygnania*, *Studia i Materiały WSP w Olsztynie* 1989 nr 10, s. 23–41; [też:] „I miałbym się stać bydlęciem z moim życiem?” *Zesłańcy kaukascy o sobie*, [w:] *W kontekstach kultury, historii i geografii*, red. L. Hul, Olsztyn 2001, s. 27–36; [też:] *Obraz dziewiętnastowiecznego Tyflisu w polskich relacjach*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. M. Filina i J. Porayski-Pomsta, Warszawa 2004, s. 39–46; [też:] *Znaki porozumienia. Mateusz Gralewski i Kazimierz Łapczyński wobec kultury gruzińskiej*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2002, s. 171–188; [też:] *Wstęp. Tadeusz Łada-Zabłocki - poeta kaukaski*, [w:] cyfrowe wydanie: *T. Łada-Zabłocki, Poezje*, Petersburg 1845 [internetowa witryna: Biblioteka Kaukaska]; [też:] *Aktywność kulturowa Leona Janiszewskiego w Rosji i na Kaukazie*, [w:] *Rola i wkład Polaków w kreację dziedzictwa kulturowego innych narodów*, red. S. Kowalska, Poznań-Kalisz 2014, s. 175-199; [też:] „Kto mnie nad brzegi Proсны powróci...”. *Leona Janiszewskiego niezamierzone podróże*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu Południowej Wielkopolski*, Poznań-Kalisz 2015, s. 9-34.

²⁵ E. Lijewska, *Szkice kaukaskie. O twórczości wygnańczej Władysława Strzelnickiego*, Poznań 1998.

²⁶ B. Baranowski, *Z dziejów polsko-gruzińskich stosunków kulturalnych połowy XIX wieku. (Opisy Gruzji Mateusza Gralewskiego)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F., vol. XXIX, 1974 nr 16; tegoż: *Polskie zainteresowania z XVIII i XIX wieku kulturą Gruzji*, Wrocław 1982; Б. Барановский, *Грузия в творчестве польского писателя Матеуша Гралевского*, [В кн.:] *Разыскания по истории Грузии и Кавказа*, Тбилиси. 1976, s. 348–356 (na gruzińskim języku); B. Baranowski, K. Baranowski, *Polaków kaukaskie drogi*, Łódź 1985; tychże: *Historia Gruzji*, Wrocław- 1987.

Zakaukazia do 1918 roku,²⁷ w którym przedstawiony został syntetyczny obraz obecności Polaków w tym rejonie. Badania nad historyczno-socjologicznym aspektem obecności Polaków w Gruzji prowadzi też Andrzej Furier²⁸. Niezwykle cenne – biorąc pod uwagę trudny dostęp do rosyjskich źródeł archiwalnych – są publikacje dokumentów historycznych oraz studiów badawczych w serii wydawniczej: *Polskie ruchy społeczno-polityczne i życie literackie 1832-1855*²⁹.

W ostatnich latach Gruzji poświęcił kilka prac znany polski historyk Wojciech Materski, jego badawcze poszukiwania dotyczą przede wszystkim okresu późniejszego – początku wieku XX, polskich misji wojskowych na Zakaukaziu i służby gruzińskich oficerów kontraktowych w Polsce³⁰. Historię gruzińskiej diaspory w Polsce, jej wkładem w wojenne dzieje i kulturę polską, a także niektórymi problemami gruzińsko-polskich wzajemnych związków zajmuje się wykładając na Uniwersytecie Warszawskim Dawid Kolbaja³¹.

Interesujące badania nad różnymi etapami dziejów gruzińskiej Polonii i udziałem naszych rodaków w poznaniu etnografii Kaukazu prowadzi Andrzej Woźniak³².

---

²⁷ M. Mądzik, L. Piątkowski, M. Zakrzewska-Dubasowa, *Polacy w kulturze i życiu społecznym Zakaukazia do 1918 roku*, Lublin 1990.

²⁸ Bibliografię prac badacza zawiera jego najnowsza książka: A. Furier, *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009.

²⁹ *Spółczesność polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Studia i materiały*, red. W. A. Djakow, S. Kieniewicz, W. Śliwowska, F. J. Steblij, Wrocław 1984 (w jęz. pol. i ros.). W tomie tym znajdują się materiały źródłowe dotyczące m.in. T. Łady-Zabłockiego. W tomie: *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w Guberni Kijowskiej*. Szymon Konarski, red. M. Micińska Warszawa 2009 (w jęz. pol. i ros.), zawarto dokumenty związane z „konarszczykami”.

³⁰ W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000; tenże: *Pięćset lat kontaktów polsko-gruzińskich*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2002, s. 55–66; tenże: *Z dziejów polskiej obecności na Zakaukaziu*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. M. Filina i J. Porayski-Pomsta, Warszawa 2004, s. 86–91.

³¹ D. Kolbaja, *Juda Tadeusz Krusiński SJ – misjonarz, uczonec, dyplomata. Życie i dzieło*, „Pro Georgia” 1992 nr 2; tenże: *Gruzja od XVII do początków XIX wieku w relacjach i pracach misjonarzy polskich*, „Pro Georgia” 1997 nr 6, s. 20–23; tenże: *Historia Gruzji w pierwszej połowie XVIII w. w relacji jezuita Judy Tadeusza Krusińskiego*, „Eastern Review” 2000, nr 4, s. 200–201.

³² A. Woźniak, *Kultura ludowa Gruzji w relacjach polskich do początków XX w.* „Etnografia Polska” 1983, t. XXVII, z. 1, s. 297–320; tenże: *Z badań nad Polonią gruzińską drugiej połowy XIX i początku XX wieku*, „Etnografia Polska”, 1996 z. 1–

Zauważyć też trzeba publikacje o charakterze reportażowym, do nich należą prace badacza literatury romantyzmu Wacława Kubackiego oraz znanych podróżników – Ryszarda Kapuścińskiego i Ryszarda Badowskiego³³.

Na koniec choć krótko odnotować trzeba publikacje i wydarzenia, które wychodzą zakresem poza interesującą nas dziedzinę literatury, ale stanowią znakomite źródło informacji i równocześnie kontekst dla interpretacji dorobku twórczego Polaków na Kaukazie. W roku 1988 ukazała się fundamentalna praca, słownik zesłańców w imperium rosyjskim pierwszej połowy XIX wieku Wiktorii Śliwowskiej, poprzedzony słownikiem Władimira Djakowa³⁴. Hasłom biograficznym towarzyszy w nim cenna informacja bibliograficzna. Znaleźli się tu również zesłańcy kaukascy. Słownik prezentuje najszerzy jak dotąd obraz losów polskich zesłańców. W pewnym stopniu przydatna może się też okazać *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*³⁵. Dla badań komparatystycznych polsko-gruzińskich ważne znaczenie ma wychodzące w Warszawie od 1991 roku czasopismo „Pro Georgia”.

Plonem ostatnich lat jest też cały szereg międzynarodowych interdyscyplinarnych konferencji poświęconych losom Polaków na Kaukazie i polsko-gruzińskim kontaktom w okresie ostatnich dwustu lat. Trzy z nich: „200 lat Polaków na Kaukazie. Polsko-gruzińskie związki wzajemne: historia i perspektywy” (2000), „Etiudy na styku kultur” (2005 rok) oraz „Polski Kaukaz. Historia i perspektywy” (2015) organizował „Związek Kulturalno-Oświatowy Polaków w Gruzji «Polonia»” w ścisłej współpracy z Tbiliskim

---

2; tenże: *Polacy w Republice Gruzji*, „Pro Georgia”. 1996 nr 5; tenże: Gruzjińska wyprawa damy z kresów, „Pro Georgia” 1997 t. 6, s. 7–19; tenże: Kartki z dziejów polskich badań etnograficznych Gruzji na przełomie XIX i XX wieku, [w:] *Etiudy na pograniczu kultur*, red. M. Filina, Tbilisi 2007, s. 40–55.

³³ W. Kubacki, *Małwy na Kaukazie*, Warszawa 1969; R. Kapuściński, *Kirgiz schodzi z konia*, Warszawa 1974; tegoż: *Zaproszenie do Gruzji*, Warszawa 1983; R. Badowski, *Lechici znad Tereku*, Warszawa 1977.

³⁴ W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998; В. А., Дьяков, *Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 гг. Библиографический словарь*, Москва 1967.

³⁵ *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 1-4, Toruń 2003-2005.

Uniwersytetem im. Iw. Dżawachiszwili pod kierownictwem jednej z autorek obecnej pracy. Międzynarodowa sesja na temat: „Polacy w Gruzji” zorganizowana została w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim z inicjatywy księdza profesora Edwarda Walewandra w roku 2001. Twórczy dorobek tych spotkań znalazł miejsce w starannie przygotowanych tomach zbiorowych³⁶.

Wydarzeniem naukowo-kulturalnym była przeprowadzona przez Warszawski Oddział Towarzystwa im. A. Mickiewicza w murach Tbiliskiego Państwowego Uniwersytetu konferencja „Poland and Georgia. The importance of common history for the future in the uniting Europe” (kwiecień 2007 roku), poświęcona głównie działalności Gruzinów w Polsce i wspólnocie historycznych losów dwu narodów.

Badania naukowe i wydarzenia kulturalne ostatnich lat świadczą o ożywieniu zainteresowania twórczością „kaukazyków”. Widać, że pokonał się pewne konieczne z punktu widzenia postępowania badawczego etapy: poszukiwań materiałowych, sporządzania bibliografii, zmudnych prac archiwalnych nad ustaleniem danych biograficznych, wyznaczeniem głównych kierunków rozważań. Przyszedł czas podsumowań i bardziej szczegółowego wniknięcia w sens pozostawionego dziedzictwa, zwłaszcza że tradycyjne formy przekazu informacji wspiera potencjał Internetu. Powoli niedostępne do niedawna teksty „kaukazyków” pojawiają się w wersji cyfrowej, warto zwrócić uwagę na portal: „Biblioteka Kaukaska”, gdzie m.in. znajdziemy teksty Zabłockiego, Strzelnickiego i Butowta-Andrzejkowicza. Co znaczy, że dostęp do twórczości „kaukazyków” wychodzi poza zakres do niedawna wyznaczony wyłącznie przez antologie³⁷.

Dotychczasowy stan wiedzy wskazuje również na to, że oprócz

---

³⁶ *Polacy w Gruzji*, red. M. Filina i J. Porayski-Pomsta, Warszawa 2004 [w języku pol. i gruz.]; *Etiudy na pograniczu kultur*, red. M. Filina, Tbilisi 2007 [w języku pol., gruz. i ros.]; *Polacy w Gruzji*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2002;

³⁷ *Księga wierszy polskich XIX wieku*, zebrał J. Tuwim, opr. i wstęp J. W. Gomulicki, t. 1-3, wyd. 1 Warszawa 1954; wyd. 2 Warszawa 1956; *Zbiór poetów polskich XIX wieku*, wyb. i wstęp P. Hertz, t. 1-7, Warszawa 1959–1979; „*I ziarno duszy nagie pozostało*”. *Antologia wierszy polskiego romantyzmu*, wyb. i opr. B. Dopart, A. Zioliwicz, Kraków 2006, t. 1-2.

wątków wspólnych, łączących poszukiwania badaczy polskich, gruzińskich i rosyjskich istniały i nadal istnieją obszary specyficzne czy preferowane, wyznaczone potrzebami poszczególnych kultur. Polscy historycy literatury zainteresowani byli twórczością „kaukazyków” przede wszystkim jako częścią polskiej literatury powstałej na wygnaniu i jej rolą w narodowej historii. Autorzy gruzińscy w pierwszym rzędzie rozważali działalność polskiej grupy jako jedną z form gruzińsko-polskich kontaktów, interesował ich ślad pozostawiony przez Polaków w Gruzji i jego udział w kulturze tego narodu. Badaczy rosyjskich natomiast najbardziej interesował udział Polaków w życiu społecznym Rosji, a także wpływ romantyzmu rosyjskiego na twórczość „kaukazyków”, wskazujący na punkty łączące dwa narodowe romantyzmy.

W.Żakote. Stary Tbilisi

LOSY CZŁONKÓW „GRUPY KAUKASKIEJ”

Mało prawdopodobny wydaje się fakt, że na Kaukazie, w szczególności w Tbilisi jako centrum życia kulturalnego Zakaukazia od końca lat trzydziestych XIX wieku do lat pięćdziesiątych, funkcjonowała swego rodzaju „filia” polskiej literatury – literatura polskiego wygnania. W jaki sposób powstała? Kto ją stworzył?

Masowy napływ Polaków w rejony kaukaskie związany był z politycznymi represjami. Kaukaz nazywano „południową Syberią”. W 1794 roku zsyłano tu polskich żołnierzy, próbujących przyłączyć się do powstańców, a później wziętych do niewoli uczestników powstania. Na Kaukazie służyli w tym czasie również polscy oficerowie z kresowych ziem polskich. W gruzińskich pułkach znaleźli się też jeńcy z wojsk Napoleona. Historycy przytaczają różne liczby żołnierzy, od kilku do kilkudziesięciu tysięcy. Większość z nich wróciła do Polski po manifeście Aleksandra I, ale część została, o czym świadczą pamiątki z tego okresu, w szczególności wspomnienia księdza Józefa Suryna.

Jednak największa migracja Polaków związana była z represjami po powstaniu listopadowym. Stało się to najbardziej dramatycznym wydarzeniem dla całego pierwszego pokolenia romantyków. Powstanie określiło jeszcze jeden swoisty rozbiór Polski, podział na tych, którzy zostali w kraju i na emigrantów. W ogólnym sensie rok 1831 traktowany jest jako data symboliczna, otwierająca nowy etap w dziejach narodu, ale polskiej literatury na Kaukazie nie stworzyli popowstaniowi zesłańcy, choć było ich wielu. Trzeba jednak wziąć pod uwagę to, że w pierwszym okresie zsyłki warunki służby w armii były skrajnie ciężkie, żołnierze polscy setkami ginęli w górach a i warunków dla powstania życia literackiego nie było. Dopiero międzypowstaniowe konspiracje i spiski zapęłniły Kaukaz ludźmi wyjątkowo aktywnymi o niepokornych duszach. Ostatnia większa fala to zesłańcy po 1844 roku związani ze spiskiem ks. Ściegiennego, prowadzącego demokratyczną działalność wśród chłopów.

Nie ma jednoznacznej i dokładnej odpowiedzi na pytanie: jaka była liczba Polaków, którzy w pierwszej połowie XIX wieku znaleźli się na ziemiach kaukaskich. Dysponujemy tylko przybliżonymi danymi. Mateusz Gralewski mając na uwadze cały wiek XIX podaje

oszałamiającą cyfrę pół miliona. Liczbę tę trudno zweryfikować. Gralewski miał skłonność do przesady, ale pewne jest, że rachunek prowadzony musi być właśnie w takiej skali.

Mieczysław Inglot przytacza spis 37 nazwisk „kaukazczyków” z pierwszej połowy XIX wieku, którzy zostawili po sobie ślad w polskim piśmiennictwie i w nawiasie podaje informacje o czasie, w którym przybyli na Kaukaz. Litera N oznacza okres napoleoński, L – po powstaniu listopadowym 1830–1831, M – okres międzypowstaniowy, działalność spiskowa Konarskiego, Ściegiennego i innych: „A. Z. Anonimowy autor rękopisu pt. *Z Kaukazu kart szesnaście*; Michał Butowt Andrzejkiewicz (M), Marian Ciepłiński (L), Wincenty Dawid (M), Ignacy Dobrski (?), Henryk Dzierżek (ochotnik), Gedeon Giedroyć (M), Leon Gerszewski (L), Mateusz Gralewski (M), Adam Idźkowski (?), Henryk Jabłoński (M), Leon Janiszewski (L), Hipolit Jaworski (L), Władysław Jurkowski (M), Karol Kalinowski (M), Kazimierz Łapczyński (M), Edward Machczyński (M), Jan Merłło (?), Juliusz Muczler (?), Stanisław Nowacki (N), Franciszek Pantoczek (M), Ksawery Pietraszkiewicz (M), Wojciech Potocki (L), Stanisław Pilat (L), Franciszek Sawicz (M), A. Sosnowski (?), Juliusz Strutyński (ochotnik), Władysław Strzelnicki (M), Julian Surzycki (M), Marcin Szymanowski (M), Adam Trzaskowski (po Napoleonie, ale przed powstaniem listopadowym), Stanisław Winnicki (M), Tadeusz Łada-Zabłocki (M), Jan Zahorski (M), Jan Załęski (M), Florian Zieliński (?)”³⁸.

Dziś można ten wykaz skorygować i uzupełnić. Powody, dla których Wojciech Potocki znalazł się na Kaukazie, nie miały związku z powstaniem listopadowym; Arystarch Sosnowski, podobnie też Florian Zieliński należeli do grupy „konarszczyków”, Adam Trzaskowski zesłany został w 1828 roku za działalność konspiracyjną razem z dwoma innymi studentami Uniwersytetu Wileńskiego - Konstantym Zachem i Feliksem Lisowskim. Do grupy kaukaskich twórców dołączyć można jeszcze trzy nazwiska: Władysława Szaniawskiego (M), Hugo Korsaka i Konstantego Zacha (Zachę). O pierwszym pisał, cytując spore fragmenty jego poezji,

---

³⁸ M. Inglot, *Polacy piszący...*, s. 114.

Wincenty Dawid³⁹, o dwu pozostałych informują listy Zabłockiego i Janiszewskiego, (o Zachu pisał również Sosnowski)⁴⁰.

Prawdopodobnie Mieczysław Inglot, tworząc wykaz, brał przede wszystkim pod uwagę fakt zachowania się utworów. Zwróćmy jednak uwagę na to, na co niezbiecie wskazują dziewiętnastowieczne źródła informacji – ogromna część dorobku piszących „kaukazczyków” uległa zniszczeniu. Tak więc nawet w odniesieniu do grupy uwzględnionych w spisie dysponujemy tylko częścią ich dorobku, w niektórych przypadkach są to fragmenty rękopisów. Świadomość tego stanu rzeczy mieli ówczesi. Cytowany w części dotyczącej stanu badań anonimowy publicysta „Gazety Narodowej” wskazywał, że teksty zesłańców, które dostawały się w formie rękopisów do kraju, skrzętnie przepisywane były do albumów. A ponieważ wielu piszących nigdy nie publikowało swych utworów, więc dziś należałoby ich szukać w listach i księgach pamiątkowych Polek.

Nielicznym tylko spośród wymienionych udało się szczęśliwie w legalny sposób wrócić do kraju, większość straciła życie na Kaukazie. Przy czym warto zauważyć – powodem rezygnacji z powrotu do ojczyzny była najczęściej skrajna nędza, uniemożliwiająca podjęcie podróży. We wcześniejszych pracach, a osobliwie w artykułach popularnych, pełno było jasnych i pogodnych zapewnień, że zesłańcy znaleźli swoją ojczyznę na Kaukazie. Jak zobaczymy, nie było to znów takie jednoznaczne, chociaż stwierdzenie nie pozbawione jest pewnego sensu.

Podstawowe jądro prezentowanej w pracy tzw. „kaukaskiej grupy”, stanowili „konarszczycy”⁴¹, tj. uczestnicy spisku skazanego na śmierć w 1839 roku Szymona Konarskiego (Stowarzyszenie Ludu

---

³⁹ W. Dawid, *Wspomnienia pośmiertne o Władysławie Szaniawskim*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 272–275.

⁴⁰ Dokładniejsze informacje o kilkunastu wymienionych przez Mieczysława Inglota postaciach podajemy w części prezentującej biografię.

⁴¹ O tej grupie zesłańców traktuje rozdział pracy Elżbiety Lijewskiej zatytułowany: *Z Kijowa na Kaukaz. Biografia zbiorowa „kaukaskiej grupy” pisarzy-zesłańców*, (E. Lijewska, *Szkice kaukaskie...*, s. 17-56). Historię ruchu spiskowego ujmuje monografia Bolesława Łopuszańskiego, *Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835-1841). Geneza i dzieje*, Kraków 1975. Najnowszą pracę w tym zakresie stanowi tom: *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w guberni kijowskiej*, red. M. Micińska, Warszawa 2009 (w jęz. pol. i ros.).

Polskiego). W związku z tym ruchem konspiracyjnym na zesłaniu znaleźli się m.in. studenci kijowscy, wileńscy i generalnie ludzie pochodzący z tzw. Kresów wschodnich. Ich przybycie na Kaukaz, dynamika i potencjał intelektualny, który tam z sobą wnieśli, miał duże znaczenie dla nowego środowiska. Tak szerokiego otwarcia nie było w historii kontaktów polsko-kaukaskich. Z drugiej jednak strony przyznać trzeba, że po ogromnej fali emigracji polistopadowej, był to kolejny etap eliminowania z narodowej zbiorowości jej kulturowej elity.

Przybliżą tych ludzi najlepiej ich portrety, choć nie jest to zadanie proste dla współczesnego badacza ich dziejów. Mozolnie musi on składać w całość fragmenty informacji, czasami okazuje się że mylnych, ponieważ opieramy się na świadomości utrwalonej w pamięci bliskich, a więc wiedzy łatwej do zmistyfikowania. Pewniejszy grunt stanowią archiwalia, których nie jest za wiele, w dodatku przez długi czas były niedostępne, albo prawie niedostępne badaczom polskim. Mowa o dokumentach zachowanych na terenach byłego Związku Radzieckiego.

Bez zbytniej przesady powiedzieć można, że korespondencja „kaukazczyków” z J. I. Kraszewskim, zachowana w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej, ich listy do wydawnictwa Zawadzkich (Archiwum Historyczne w Wilnie), papiery Floriana Zielińskiego w zbiorach Ossolineum i listy Władysława Jurkowskiego w zbiorach Kórnickich to źródła pozwalające na w jakimś stopniu obiektywizującą weryfikację innych przekazów. Piszący mieli świadomość, że stanowią reprezentację wielkiej grupy polskiej inteligencji, której losy dzięki ich wysiłkowi mogły pozostać w pamięci rodaków nie tylko jako środowiskowa kultowa legenda, ale trwałe świadectwo dziejów.

TADEUSZ ŁADA-ZABŁOCKI⁴²

Według znaczenia w grupie kaukaskich twórców, a także rangi talentu poetyckiego, czołową postacią był bez wątpienia Tadeusz Łada-Zabłocki. Jego osoba budzi największe zainteresowanie badaczy.

Tadeusz Łada-Zabłocki pochodził z guberni mohylewskiej, urodził się w 1811 roku⁴³ w miejscowości Łuhinów (pow. sieński) w zubożałej rodzinie szlacheckiej. W jego rodzie było wielu pisarzy. Po ukończeniu w 1831 roku witebskiego gimnazjum pojawił się w Wilnie, chcąc kontynuować naukę na uniwersytecie. Wiadomo jednak, że w ramach represji popowstaniowych Uniwersytet Wileński zamknięto w 1832 roku. Według ustaleń Reychmana poszedł nie na Uniwersytet Wileński, ale od razu na wydział literacki Uniwersytetu Moskiewskiego⁴⁴.

Z tym okresem związana jest historia aresztowania Zabłockiego. Wokół jego udziału w nielegalnej działalności krążyło wiele różnych, często sprzecznych informacji. Po niemal detektywistycznym dochodzeniu badaczy udało się ustalić przebieg wypadków. Jednakże w 1946 roku, kiedy pojawił się pierwszy obszerny artykuł autorstwa znakomitego krytyka, Karola Wiktora Zawodzińskiego⁴⁵, w którym poddawał on analizie wydany w 1845 roku w Petersburgu tom poezji Zabłockiego, biografia poety

---

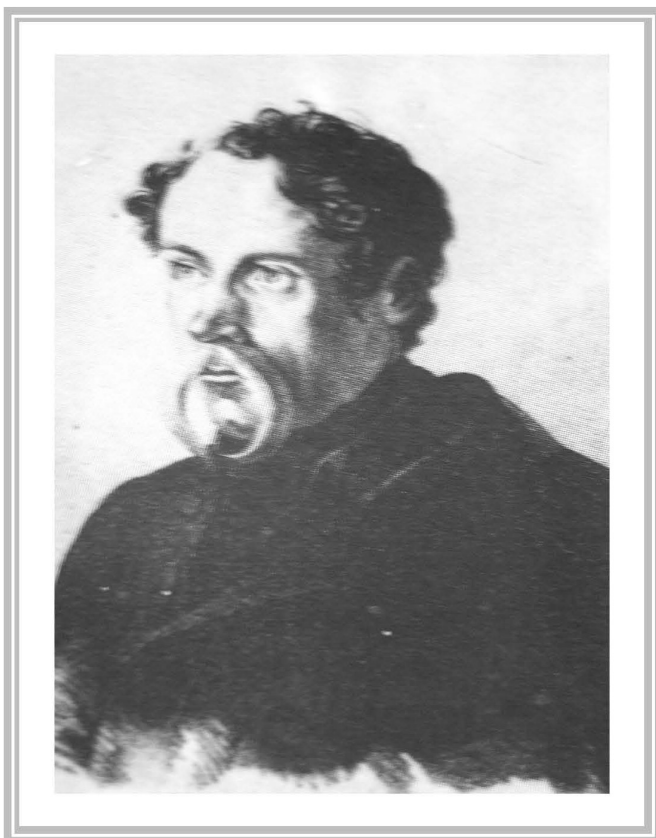
⁴² Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 9; [w dalszej części pracy skrótowy zapis pozycji bibliograficznej: **N.K.**; W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998 [w dalszej części pracy zapis skrótowy: **W. Śliwowska, Zesłańcy...**] M. Janion, *Tadeusz Łada-Zabłocki*, [w zb.:] *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831–1863*, Warszawa 1992, t. 3, s. 333–368.

⁴³ Najnowsze ustalenia każą zweryfikować podawane dotąd nieściśle informacje dotyczące roku i miejsca urodzenia poety. Zob. D. Ossowska, *Wstęp. Tadeusz Łada-Zabłocki - poeta kaukaski*, [w:] cyfrowe wydanie: T. Łada-Zabłocki, *Poezje*, Petersburg 1845 [internetowa witryna: Biblioteka Kaukaska]

⁴⁴ J. Reychman, *Wyjaśniona zagadka zapomnianego poety-spiskowca*, „Twórczość” 1954, z. 6.

⁴⁵ K. W. Zawodziński, *W stulecie romantycznego tomu poezji*, „Twórczość” 1946 nr 3. Dlaczego Zawodziński zwrócił uwagę na poezję T. Łady, wyjaśnić może dedykacja skierowana do doktora Adama Zabłockiego: „Na wdzięczną pamiętkę młodości i Hlebowa”.

pozostawała jedną wielką zagadką. Choć przecież sto lat wcześniej pisano o nim wiele.

Dłuższy czas trwały nieporozumienia co do powodów wyjazdu Zabłockiego na Kaukaz. Zawodziński snuł różne przypuszczenia: nieszczęśliwa miłość, dług karciany, a może dobrowolna decyzja wstąpienia do wojska, żeby uciec od codziennego pospolitego życia (s.127). Wykluczał natomiast udział poety w konspiracji Konarskiego – czego koronny dowód stanowiła data wyjazdu na Kaukaz – rok 1837, potwierdzona informacjami lokalizującymi powstanie niektórych wierszy (Taganróg, Stanica Biezopasnaja na

Kaukazie) Ale argument Zawodzińskiego, że „przed 1838 rokiem nikomu się o Konarskim nie śniło” przekonujący nie jest. Konarski dawno „śnił się” wydziałowi żandarmerii, ale do 1838 roku nie byli w stanie go aresztować.

Przypuszczenia Zawodzińskiego obalał Jan Dürr-Durski, który uznał za psychologicznie niemożliwy dobrowolny wybór kariery w carskiej armii, za prawdopodobny natomiast uznał wariant włączający Zabłockiego do licznej grupy narodowych bohaterów tego czasu, z czym absolutnie nie licuje domysł o karcianych długach, dyskredytujący poetę⁴⁶. Przytaczał też swoje świadectwa (późniejsze wspomnienia), które potwierdzać miały udział Zabłockiego w konspiracji Konarskiego, daty pod tekstami poetyckimi do 1839 roku uznając albo za pomyłkę wydawcy, albo potrzebę konspiracyjnego zamaskowania czegoś. Szlachetnie broniąc Zabłockiego Dürr-Durski, jak się okazało, też się mylił. Zawodziński odpowiedział mu filozoficzną uwagą, że część idealistycznie nastrojonych polskich historyków i literaturoznawców nastawiona jest na „lakierowanie” losów uczestników odrodzenia narodowego i życzenie wpisania działalności Zabłockiego bezwzględnie w ramy spisku Konarskiego do tej sfery się odnosi⁴⁷.

Rozwiązanie zagadki aresztowania Zabłockiego zawdzięczamy rosyjskim badaczom. W artykule *Студенческие годы Белинского*⁴⁸, opartym na materiałach archiwalnych, Mark Poljakow napisał, że do założonego przez Rosjan Towarzystwa Literackiego Numeru 11-tego należeli również Polacy, wśród nich Zabłocki. Figuruje on w licznych policyjnych dokumentach dotyczących Wissariona Bielińskiego. Wyjaśniło się wreszcie, że w 1833 roku władze rosyjskie znalazły u jednego z witebskich gimnazjalistów buntowniczy antycarski wiersz. Jako jego autor wskazany został student Uniwersytetu Moskiewskiego, Tadeusz Łada-Zabłocki.

---

⁴⁶ J. Dürr-Durski, *Tadeusz Łada-Zabłocki spod przemalowań biograficznych*, „Twórczość” 1947 z. 7/8, s. 86-87.

⁴⁷ K. W. Zawodziński, *O prawdę historyczną w bibliografii*, „Twórczość” 1947, z. 12.

⁴⁸ М. Поляков, *Студенческие годы Белинского*, „Литературное наследство” 1950, t. 56.

Poljakow przytacza ostatnią strofę tego wiersza, cały tekst podaje Dina Prokofjewa⁴⁹, z jej opracowania cytujemy poniższy fragment:

Ledwie nocy schodzi cień,
Ledwie nowy świta dzień
Już ukazów lata strach,
Niewinnemu grozi knut,
I w rekruty idzie Lach
A [z] Sybiru wściekły pies
Szydź jeszcze z naszych łez.
Piekiełm dla nas carów tron,
Na nim teraz siedzi czart
Szubienicy ledwie wart.
Zemsta, bracia, albo zgon!

Komentarz jest tu zbyt czyny. Szczegółowo historię „nieprawomyślną” działalności Zabłockiego przedstawiła i zinterpretowała Maria Janion⁵⁰.

O tekście wiersza i jego antyrządowej zawartości doniósł osobiście naczelnikowi III Oddziału i szefowi żandarmerii Aleksandrowi Benkendorfowi, generał-gubernator smoleński, witebski i mohylewski Chowanski. Zabłocki został aresztowany w czerwcu 1833 roku w Moskwie i w ciągu miesiąca pod konwojem przekazany do Witebska. Śledztwo prowadzono do grudnia, w dokumentach śledczych zapisano, że szczegółowo przedstawił swoje działania, szczerze przyznał się do winy i wyraził skruchę „wyjątkowym szlochem”. Zadeklarował przywiązanie do Rosji i chęć przejścia na prawosławie, czym zdobył uznanie Komisji⁵¹. Jednak wydanie wyroku przeciągało się, w tym czasie Zabłocki przebywał na wolności, poruszał się po rodzinnej Białorusi. Świadczą o tym podpisy pod wierszami z tego okresu: Witebsk, Prużki, Mosarz i inne. W utworze z tego czasu *Do J. J.* (w tomie *Poezje wiersz* nosi tytuł: *Do Józefata Jachymowicza. Poślanie*)

---

⁴⁹ Д. С. Прокофьева, *Об одном стихотворении Тадеуша Лады-Заблоцкого*, „Советское славяноведение” 1976, nr 4, s. 91.

⁵⁰ M. Janion, *Tadeusz Łada-Zabłocki*, [w zb.:] *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831–1863*, Warszawa 1992, t. 3, s. 333–368.

⁵¹ M. Janion..., s. 342.

skarży się na niezrozumienie ze strony bliskich i na „zwichnięcie” losu:

Kiedy mię ścigał gniew przeznaczenia,
Gdym w zmiennej zdarzeń kolei,
Upadł ze szczytu szczęścia i świetnych nadziei
Na szczebel ostatniego w świecie upodlenia;
Gdym słyszał nieprzyjaciół radośne okrzyki,
I widział uśmiech wzgardy na twarzach rodzeństwa,
.....
Rozlegał się w mych uszach jak odgłos przekleństwa,
Wtenczas znalazłem w twych Prużkach zachronę,
[„Athenaeum” 1844, t. 3, s. 163]

Jak pisze Maria Janion: „Wielokrotnie w *Poezjach* pojawiają się obrazy wichru losu i powodzi nieszczęść, samotnej łodzi miotanej wściekłymi falami, zbyt wczesnej jesieni życia, „okropnego przeznaczenia” oraz bezwzględnie zniszczonej młodości”⁵².

Te wiersze odkrywają istotę odczuwania świata przez Zabłockiego: uczucie strachu, dziś byśmy powiedzieli nerwowego stresu, który zakończył się rozpadem życia na dwie części aż do samego końca. Oprócz tego poeta uwierzył, że w jego los wmieszała się ponadludzka siła – opatrność. Zauważyć trzeba, że znaczna część polskiej szlachty nie akceptowała spisków i rewolucji. W każdym razie tego rodzaju wydarzenia przynosiły całemu krajowi wiele cierpień. Stąd w wierszach z tego czasu – strach o rodzinę, podporą której powinien stać się autor buntowniczych strof, a którą zawiódł, stąd poczucie winy wobec przyjaciół. Zabłocki był stypendystą rządu rosyjskiego, otwierała się przed nim wielka przyszłość.

Wyrok ogłoszono dopiero w 1837 roku, był on bardzo surowy: „Szlachtę: Tadeusza Zabłockiego (lat 24), Zenona Michałowskiego (lat 26) i Jegora Smolicza (lat 20), którym udowodniono znieważenie majestatu zuchwałymi słowami w listach pisanych własnoręcznie, jak też przechowywanie zakazanych wierszy o treści podburzającej, skazuje się na pozbawienie praw majątkowych i zesłanie na ciężkie

---

⁵² Tamże, s. 339.

roboty.” Ale car Mikołaj I złagodził wyrok i nakazał wysłanie obwinionych jako szeregowców do Korpusu Kaukaskiego i umieszczenie ich w różnych jednostkach. Według słów Marii Janion dla Zabłockiego „zaczyna się rozdział życia, który, jak zresztą w wielu innych wypadkach, można byłoby zatytułować: Wiersz i wyrok”⁵³.

W takim razie, kiedy Łada-Zabłocki będzie później pisać, że poezja stała się dla niego wymuszonym schronieniem, można uważać to wyznanie za w pewnym sensie poetycką przesadę i uznać, że Poezja – to Los.

Zawodziński przypuszczał tylko, że Zabłocki, studiujący w tym samym czasie na Uniwersytecie Moskiewskim co Bieliński, Hercen, Ogariow, Sungurow i inne wielkie postaci tego czasu, mógł być z nimi w osobistym kontakcie. Natomiast Mark Poljakow był już przekonany co do tego, że Zabłocki czynnie uczestniczył w studenckim życiu moskiewskiego uniwersytetu. Uznał więc, że do niego właśnie odnoszą się słowa Aleksandra Hercena w *Rzeczach minionych i rozmyślaniach* o polskim studencie.

Zabłocki kontaktował się nie tylko z kółkiem Sungurowa, ale też z wileńskimi filomatami, przyjaciółmi Mickiewicza, Józefem Jeżowskim i Onufrym Pietraszkiewiczem. Oni organizowali w czasie studiów Zabłockiego i przy jego udziale tajne Polskie Towarzystwo Literackie, czyli Towarzystwo Miłośników Literatury Ojczyźnej, mające w tle podtekst polityczny. Za „działalność literacką” Jan Wiernikowski, znakomity tłumacz Hafiza i Pindara, był w tym czasie przesiedlony do Kazania, później znalazł się na Syberii. Spotkanie z nim w Wiatce opisał Hercen w *Rzeczach minionych i rozmyślaniach*. Zauważmy również inny fakt – śledztwo Zabłockiego prowadził ksiądz Golicyn, przesłuchujący także Hercena, stąd wyraźnie uwieczniony przez niego w *Rzeczach minionych i rozmyślaniach*.

Cała historia studiów i aresztowania Zabłockiego mówi nam bardzo wiele. Jeszcze raz praktycznie potwierdza się teza, że nienawidzący caryzmu, wolnomyślnie nastawieni Polacy, znajdowali się w tym czasie w bardzo bliskich kontaktach z największymi rosyjskimi działaczami epoki. Temat Rosji - zmagania się z nią i

---

⁵³ M. Janion, „Rozbitych harf nieodomówiony dźwięk”. (*W stocznicy stulecia romantycznego tomu poezji*), „Twórczość”, 1986 nr 3, s. 76.

zbliżenia do niej – pojawiał się w ich życiu nieuchronnie i domagał odpowiedzi. Ale to personalne porozumienie, patrząc na przykład Zabłockiego, odbywało się w obrębie inteligencji różnego pochodzenia. Student z Witebska poprzez kontakty z ludźmi z najbliższego otoczenia Mickiewicza włączony zostaje w krąg oddziaływań wielkiego poety. Minie kilka lat i los zwiąże go korespondencją z drugim wielkim człowiekiem tego czasu – Józefem Ignacym Kraszewskim. Na zesłaniu trafi do kręgu Aleksandra Czawczawadze i Nikołoża Barataszwili, największych pisarzy Gruzji tego czasu. Bliskie stosunki połączyły polskiego poetę z azerbejdzańskim uczonym Abbas-Kuli-Chanem Bakichanowem, prace którego Zabłocki przekładał. Proces tłumaczenia szczegółowo odnotował w listach do Kraszewskiego (publikowanych w naszej antologii). O twórczym porozumieniu można mówić patrząc na współpracę Zabłockiego z przebywającym w Tyflisie niemieckim pisarzem, Friedrichem Bodenstedtem⁵⁴.

Przyjacielskie stosunki ze znanym poetą rosyjskim - Jakubem Połonskim - opisane zostały przez niego ciepłymi słowami: „W Tyflisie poznałem polskiego poetę Ładę Zabłockiego. Zaczął mnie odwiedzać, czytać książki, tłumaczyć mi swoje wiersze – i znów zapalił we mnie niepowstrzymane pragnienie wypowiadania się wierszami”⁵⁵. W tym krótkim wspomnieniu widać osobowość i nastawienie Zabłockiego, który nie tylko inspirował polskich poetów-zesłańców, pomagał w publikowaniu ich utworów, ale równie twórczo porozumiewał się z rosyjskim poetą. W przypiskach do swego wiersza: *Tatarska pieśń* Połonski odnotował: „Pieśń ta przetłumaczona przez Abbas – Kuli – Bakichanowa, zapożyczona została z drukowanego zbioru wschodnich pieśni, zebranych przez Ładę Zabłockiego i przetłumaczonych prozą na język polski”⁵⁶.

Z osobą Zabłockiego związany jest jeszcze jeden fakt – pierwszy bratni związek poetów gruzińskich i polskich. Michaił Tumaniszwili przekłada na język gruziński utwór Zabłockiego *Alazańska dolina*, a Zabłocki wiersz przyjaciela *Czasza* na język

---

⁵⁴ Szczegółowo omawia tę kwestię J. Reychman: *Friedrich Bodenstedt i Tadeusz-Łada Zabłocki*, „Acta Philologica” 1972, nr 4, s. 133-155.

⁵⁵ Я. Полонский, *Стихотворения*, Москва 1954, с. 15.

⁵⁶ Tamże, s. 15.

polski. Tekst *Czaszy* zachował się w liście Zabłockiego do Tumaniszwilego⁵⁷. W ten sposób Zabłocki okazał się ogniwem wiążącym światy od siebie oddalone. W Tbilisi krąg jego znajomych szybko się rozszerza. Wano Szaduri twierdzi, że Zabłocki bywał w salonie Aleksandra Czawczawadze. To twierdzenie ma sens, jako że w liczbie prenumeratorów tomu *Poezji* Zabłockiego znajdują się obydwie córki gruzińskiego poety – Nina i Katarzyna.

W ten sposób w Tbilisi bez wątpienia utworzył się krąg inteligencji, która przyjmowała polskiego poetę, wspólnota przyjęła charakter wymiany tym co najcenniejsze w obu kulturach, w efekcie zaowocowała rozszerzeniem wzajemnego wyobrażenia o sobie.

Zabłocki występował w roli lidera twórczego środowiska Polaków na Kaukazie, o czym bardziej szczegółowo w dalszej części pracy. W 1845 roku wychodzi w Petersburgu tom jego *Poezji*⁵⁸, rezultat czynionych z Tyflisu wieloletnich zabiegów i bilans jego poetyckich poszukiwań.

Prześledzenie kaukaskich dróg Zabłockiego jest dość skomplikowane. Już jesienią 1838 roku przejechał przez Północny Kaukaz, służył w Carskich Kołodcach – sto wiorst od Tbilisi. Ale w międzyczasie był pobyt w Tbilisi – zawiązała się przyjaźń z Michałem Tumaniszwili. Listy do niego cytujemy w dalszej części. Zabłocki znał już Barataszwilego. Po Carskich Kołodcach znów jest w Tbilisi i znów żołnierska służba. Do Kraszewskiego pisał: „Adresu mojego własnego nie posyłam Panu, bo Tyflis nie jest miejscem stałego pobytu mego, muszę bowiem często wyjeżdżać i wracać. Podaję adres brata swego, Benedykta Ilarionowicza, praporszczyka w Kaukaskim Batalionie Saperskim” [antologia, list z 16 XI 1840].

W jakimś stopniu pobyt Zabłockiego na Kaukazie opisał Stanisław Rawicz, sporo informacji o przemieszczaniu się Zabłockiego znajdujemy w publikacjach Reychmana, chociaż w jego wcześniejszych pracach sporo jest niedokładności. Po Carskich Kołodcach przebywał Zabłocki w Chazri (w akcji przeciwko

---

⁵⁷ Письма Т. Лады-Заблоцкого к Михаилу Туманишвили, Центральный Государственный архив Грузии. Фонд М. Б. Туманова. Ед. хр. 605 под названием „Письма неизвестного”.

⁵⁸ Rękopis tomu *Poezji* znajduje się w zbiorach Centralnej Biblioteki Akademii Nauk w Wilnie.

Lezginom); potem są Achty; w 1841 roku miejscem jego pobytu była Kuba pod Szach – Dagiem, w tym samym roku – Derbent i Szemacha. W 1842 roku pobyt w Tbilisi, potem są ślady jego obecności w Larsie i Kazbegu. Zachował się opis Przełęcz Krzyżowej, którą poeta nazwał górą Dźwari Achmarti⁵⁹.

W tym czasie Zabłocki ciężko choruje, pisze o aneuryzmie serca i ciężkiej postaci gruźlicy. Tym niemniej nie był zwolniony od udziału w wojennych marszach. Jednakże o samej służbie wojskowej, wojennych wyprawach i swoim udziale w nich Zabłocki praktycznie nie pisze, albo nie może pisać. Przytoczmy fragment listu pokazujący jego stosunek do przymusowych wyjazdów z Tbilisi: „zamiast Piatigorska, kędy miałem się udać, nagle i niespodziewanie ocknąłem się w Północnym Dagestanie, nad brzegiem Kaspu⁶⁰, i nie tak rychło, jak się zdaje, powrócę do Tyflisu. Jednakże wędrówka moja, aczkolwiek pomimowolna, przyniosła mi niemałą korzyść pod względem umysłowym”[Antologia, list z 16 XI 1840].

Większość swoich przeżyć i wrażeń przekazywał w wierszach, jeden z nich nosi tytuł *Duma nad brzegiem Morza Kaspijskiego*. Nie znajdziemy tu jednak żadnych śladów, wskazujących na konkretny udział w wydarzeniach. O rzeczywistych zmianach miejsc jego pobytu świadczą zapiski w listach i wiersze, które opatrywał zawsze informacją o miejscu powstania. Tak np. list z 21 czerwca 1842 roku do Kraszewskiego wysyłany jest z Temir – Chan – Szury (obecnie Bujnask) w tamtym czasie był to jeden z centrów zarządzania wojskowego w Północnym Dagestanie, z listu z 5 stycznia 1843 roku dowiadujemy się, że poprzednią przesyłkę otrzymał w Wielkiej Czechenii itd. Stąd wnioskujemy, że z tych wszystkich miejsc wysyłane były wiersze do różnych polskich almanachów, trwała bowiem ożywiona korespondencja z wydawcami. Utwory powstałe w różnych najbardziej niedostępnych zakątkach, zadziwiająco szybko drukowane były w pismach wileńskich, kijowskich czy petersburskich. W ten sposób utworzony stały most między Kaukazem i europejskimi wydawnictwami był całkowicie unikalny.

---

⁵⁹ W języku gruzińskim dźwari znaczy – krzyż.

⁶⁰ Morza Kaspijskiego.

Zadziwia w postawie Zabłockiego nigdy nie wygasające dążenie do wiedzy, jest to charakterystyczne dla większości polskich pisarzy na Kaukazie – zaczynają uczyć się języków, poznają literaturę, opisują wzory miejscowego folkloru, przystępują do etnograficznych rejestracji poznawanych miejsc. Już we wczesnych listach do Tumaniszwilego Zabłocki prosi go o pomoc w poznaniu języka i literatury gruzińskiej. W listach do Kraszewskiego parokrotnie informuje swego adresata, że ma zamiar pisać szkic historii literatury gruzińskiej [Zob. antologia].

Wbrew smutnym przewidywaniom Zabłockiego o szybkiej śmierci z powodu suchot, zdrowie jego poprawiło się, o czym donosił w liście do Kraszewskiego, choć ostatecznie jego przecucia okazały się, niestety, prawdziwe.

Szczerze nie znosił Zabłocki wojskowej służby i uciążliwych pochodów z „tornistrem pełnym sucharów, z karabinem w ręku”. Jak widać z listów pisanych do Michaiła Tumaniszwilego, ta rola dręczyła go i wprawiała w depresję. Ale nie było w jego odczuciach niczego osobliwego, wielu zesłańców nie było w stanie utożsamić się z zawodem wojskowego, zwłaszcza że brakowało im rzeczywistej motywacji. Dodatkowo większość nie akceptowała wojny z góralami, walkę Czerkiesów, Czeceńców i innych, z którymi przychodziło im wojować, uważając za sprawiedliwą. Zatem do udręk służby w armii rosyjskiej dołączała się świadomość, że przychodzi im występować w roli zniewalającego. Naturalnym więc pragnieniem większości z nich było jak najszybsze wydostanie się z wojska. Jediną realną drogę stanowiła dymisja. Zakończone szczęśliwie przejście na stronę górali, czy ucieczka, należały do wyjątków. W związku z tym, by mieć szansę wyjścia fizycznie cało z opresji najpierw trzeba było wejść w zakłętę koło przymusu - wykazać się w walce i zdobyć awans oficerski.

Doczekał jednak Zabłocki, mimo wojennych niebezpieczeństw, przejścia w stan spoczynku. Awansował na stopień podporucznika, który otwierał drogę odejścia z wojska. W związku z powszechnością wykorzystywania tej szansy przez zesłańców kaukaskich można by było określić ich twórczość jako „literaturę podporuczników”.

Przypomnijmy, że „polityczni przestępcy” szlacheckiego pochodzenia mogli właśnie na Kaukazie, ze względu na warunki

wojenne, szybciej zdobyć oficerskie stopnie. Dlatego tylko nieliczni zdecydowali się, po osiągnięciu stopnia podporucznika, na pozostawanie w służbie. Jeżeli nie było innych formalnych przeszkód, najczęściej odchodzili. Ogromna większość spośród ceniących sobie wolność inteligentów, nawet tych, którzy wyróżniali się niezwykłą dzielnością i bohaterską postawą, nie pałało bowiem żądzą walki z góralami.

Zabłocki myślał o powrocie do kraju, ale – jak wynika z jego wypowiedzi – pozostawał w bardzo trudnym położeniu materialnym. I nagle w jego losie nastąpił nieoczekiwany zwrot. Najprawdopodobniej w końcu 1846 roku, wśród badaczy istnieje na ten temat rozbieżność, (między 1845 a 1847) przy pomocy Wojciecha Potockiego, uzyskał od namiestnika kaukaskiego Michaiła Woroncowa stanowisko zarządzającego żupami solnymi w Kulpach (Armenia).

Dwa ostatnie listy do Kraszewskiego wskazują na to, że sprawy Gruzji i Kaukazu przyjmuje Zabłocki całkowicie jako swoje osobiste: „Słusznie Pan błogosławisz naszego dobrego, ślachtetnego i mądrego Namiestnika. Jeszcze tak mało zarządza tym krajem, a już Kaukaz przybiera inną postać. – Szczęk oręża zaczyna głuchnąć, nadużycia ustają, pustynie Armenii i Karabagu, niegdyś kipiące życiem i przemysłem, zaczynają się na nowo zaludniać, ludzie uczciwi powołani są do obowiązków, nieuczciwi muszą do nich chcąc nie chcąc się stosować i milczeć. – Przekonany jestem, że jeżeli Bóg pozwoli zdrowia Księżu Namiestnikowi jeszcze na lat kilkanaście, to Kaukaz stanie się Włochami Rosji, bo już mamy i dzienniki i literaturę, drukarnie, i teatru, i swoich własnych muzyków i malarzy. A wszystko to stworzył Księżę Namiestnik w ciągu dwóch lat, cóż to będzie za lat kilkanaście?” [Antologia: List z 8 V 1847]. Dalej z zachwytem pisze o utworzeniu w Tbilisi Publicznej Biblioteki, do której przekazali książki zmarłego niedawno Władysława Strzelnickiego.

Zostawmy jednak na boku spory o politykę Michaiła Woroncowa i to, czy może lub powinien stać się Kaukaz „Włochami Rosji”. Zabłocki był zapewne człowiekiem skłonny do przesadnego zachwytu, ale w tym przypadku szczerze wyrażana radość poety z powodu pozbycia się wojskowych zatrudnień jest

niewątpliwa, tak jak niewątpliwe jest jego życzenie bycia pomocnym w rozwoju Zakaukazia.

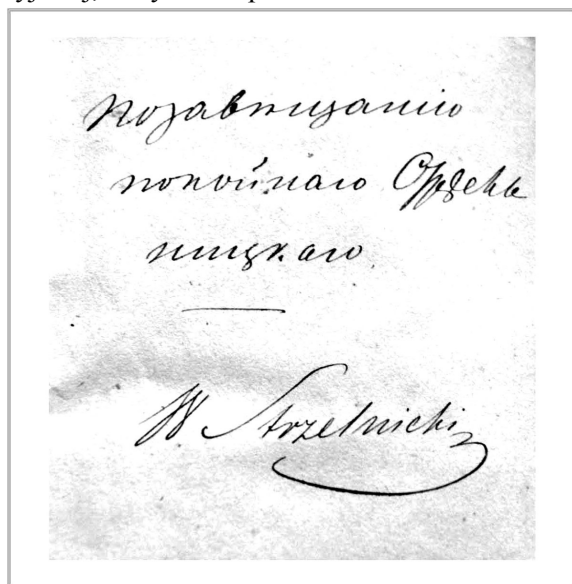
Niespodziewana choroba przerwała życie Zabłockiego, miał wtedy dopiero 36 lat. Zmarł w Kulpach z powodu cholery. W tymże roku gazeta „Кавказ”, o powstaniu której zdążył powiadomić Kraszewskiego, w sierpniu krótko napisała o śmierci zarządzającego żupami solnymi T. Łady Zabłockiego, „obdarzonego poetyckim talentem, godnym uwagi”. [„Кавказ” 1847, nr 33 (16 sierpnia)]

W obecnej pracy po raz pierwszy zebrane zostały razem materiały aktualnie dostępne badaczom polskim, gruzińskim i rosyjskim. Listów do Józefa Ignacego Kraszewskiego, swego rodzaju konfesji Zabłockiego, dotychczas tak obszernie nie przytaczano. Zauważmy, że badacze gruzińscy nie posługiwali się danymi dotyczącymi pierwszej części życia poety, w Polsce długo nie były bliżej znane ostatnie lata jego życia. Co prawda, fragmentarycznie przesączały się, przedostawały do różnych omówień, ale nigdy nie zaistniały jako w miarę kompletna całość. Wójcicki, który jako pierwszy przedstawił kaukaską plejadę, pisał o śmierci Zabłockiego w Kulpach, ale błędnie twierdził, że służył on tam dwa lata. W rzeczywistości w kopalniach soli przebywał kilka miesięcy. Karol Wiktor Zawodziński nie znał historii ostatnich lat życia Zabłockiego, więc przedstawiając pierwszą poważną analizę jego twórczości, wiele kwestii pozostawiał w formie otwartych pytań. Informacje Wójcickiego jako pierwszy w XX wieku przytacza Dürr-Durski, który z kolei niewłaściwie kojarzy zesłańca ze spiskiem Konarskiego. Dokładniejsze informacje mamy w późnych artykułach Reychmana. Ale z dzisiejszego punktu widzenia i to źródło informacji wymaga korekty. Badacz podał na przykład, że Georgi Erystawi przetłumaczył na gruziński „kaukaskie sonety Zabłockiego”, tymczasem chodzić mogło jedynie o *Sonety krymskie* Adama Mickiewicza. Pisał również, że *Poezje* Zabłockiego wyszły po jego śmierci, zgodnie jednak z prawdą ukazały się dwa lata przed jego zgonem. W tymże 1845 roku Romuald Podbereski wydał w Paryżu tomik Zabłockiego *Chansons de l' Ukraine*.

Przytaczamy te fakty, żeby uświadomić, po jak grząskim i niepewnym gruncie trzeba się poruszać, próbując zarysować biografie „kaukazczyków”.

WŁADYSŁAW STRZELNICKI⁶¹

Władysław Strzelnicki był najmłodszym wśród „kaukazczyków”. Urodził się w rodzinie szlacheckiej na Podolu (pow. kamieniecki) ok. 1820 roku. W 1836 roku wstąpił na wydział literacki Uniwersytetu Kijowskiego (na koszt własny). Wyróżniał się oryginalnym ułożeniem, poetyckim talentem i zacnością – tak jest określany we wspomnieniach z tego czasu. Budził wielkie nadzieje na przyszłość. Znał historię literatury i współczesne piśmiennictwo. Jako osiemnastoletni student Uniwersytetu Kijowskiego włączył się w działalność organizacji Szymona Konarskiego. Po odkryciu spisku został aresztowany w 1838 roku i karnie wcielony do Korpusu Kaukaskiego jako żołdat na prawach ochotnika, ale z obowiązkiem odśłużenia 10 lat po uzyskaniu stopnia oficerskiego. W marcu 1839 roku wysłano go tam wraz z dwudziestoma pięcioma kolegami z uniwersytetu. Służył w artylerii rosyjskiej, otrzymał stopień oficerski.

---

⁶¹ Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: NK t. 9 ; W. Śliwowska, Zesłańcy... ; Polski Słownik Biograficzny, t. XLV 2007-2008,[dalej **PSB**]; E. Lijewska, *Szkice kaukaskie...*; wyd. cyfrowe utworów Strzelnickiego: *Poezje oraz Szkice Kaukazu* ze wstępem E. Lijewskiej na stronie internetowej: „Biblioteka Kaukaska”.

Geografię jego przemieszczania się zwięźle opisuje Jan Reychman, który przyznawał, że Strzelnicki miał znakomity dar obserwacji, chociaż najpierw zauważał ruiny monasteru, później otaczającą go przyrodę. Wypowiedź badacza przeznaczona była dla pisma alpinistycznego, interesowały go więc przede wszystkim górskie wędrówki i wspinaczki Polaków w górach Kaukazu⁶². Ale Strzelnicki uważał, że „ruiny są skarbem dla wędrownika”, a „podróżował” ze swoim pułkiem wystarczająco długo, by poznać kaukaskie okolice. Znalazło to wyraz w jego zapiskach. Pod utworami z lat 1839–1841 widnieją podpisy: Szusza, Askeran, Szemacha, Baku, Karabach, Kabarda i Czeczenia. Wreszcie znalazł się w Tbilisi, ziemi obiecanej polskich zesłańców. Szybko nawiązał bliskie kontakty z Zabłockim, Janiszewskim i Wojciechem Potockim, zyskał powszechną przychylność oraz uznanie. W Tbilisi rozpoczął poważną działalność twórczą, jego podróżnicze zapiski można uznać za próbę pióra. Efektem kilku lat działalności literackiej była publikacja dwóch powieści *Dwaj uzdeni* [„Kawkaz” 1846, nr 18–21] i *Mahmudek*, który pojawił się w druku już po śmierci autora [„Kawkaz” 1848, nr 28–37] oraz wiersze drukowane w polskich czasopismach. Strzelnicki, podobnie jak Zabłocki i Janiszewski, wspaniale posługiwał się językiem rosyjskim, przekłady powieści niewątpliwie wykonywał sam. W latach pobytu w Tbilisi uczył się gruzińskiego i innych języków kaukaskich.

Zmarł Strzelnicki nagle i nieoczekiwanie z powodu dyzenterii, mając zaledwie 26 lat. Śmierć młodego poety ciężko przeżywali jego przyjaciele. Przytoczmy fragmenty z jego nekrologu, drukowanego w gazecie „Kawkaz”, która w tym czasie przygotowywała publikację jego *Mahmudka* i *Szkieców*: „19 października w Tyflisie po krótkiej chorobie odszedł młody i wiele obiecujący pisarz Władysław Strzelnicki, pracami swymi zasilający naszą gazetę. Polska i rosyjska literatura (dlatego, że on z jednakową swobodą przepięknie pisał w obydwu językach) straciły wiele wraz ze śmiercią tego uzdolnionego człowieka, klasycznie wykształconego i posiadającego wielki talent poetycki. Ostatnie jego pełne cierpienia chwile przed zgonem i ostatnie słowa: „Przyjaciele, życie po chrześcijańsku!” – świadczą o jego niezłomnej i wzniosłej duszy. Towarzysze

---

⁶² J. Reychman, *Polacy w górach...*, s. 26-27

i przyjaciele Strzelnickiego oplakując mocno przedwczesną śmierć tak wiele obiecującego poety-młodzieńca, oddali jego ciało ziemi 22 października na katolickim cmentarzu, powyżej kościoła, bliżej nieba, do którego on tak tęsknił w swoich wierszach, i pokropili mogiłę szczerymi, gorącymi łzami! Daj Boże, aby każdy żyjący na obczyźnie, daleko od ojczyzny, był oplakiwany z takim samym żalem przez obcych ludzi” [„Кавказ” 1846, nr 43 26 października].

Dotkliwie przeżyli śmierć Strzelnickiego zwłaszcza Zabłocki i Janiszewski. Wśród surowych słów, jakimi opisywał Janiszewski środowisko tbiliskie, pojawił się ciepły ton, kiedy mówił o młodym przyjacielu. Szczegółowo list ten omawiany jest w innym miejscu. Prawda, że Janiszewski nie byłby sobą, gdyby nie wtrącił czegoś cierpkiego. Napisał, że *Mahmudek* powstał pod wpływem *Mułły – Nura* Marlińskiego, którego Strzelnicki „w części stał się naśladowcą”: „Ale za to w <*Mahmudku*> są ustępy owiane rzewną tęsknotą, bolesnym humorem, właściwym jedynie naszemu nieodżałowanemu Władysławowi, i bez wątpienia wyrzec można, że prędko on otrząsłby się z przypomnień, co go robiły mimowolnym naśladowcą i byłby naszym dzielnym, samoistnym pisarzem.” [Antologia: List Janiszewskiego do Podbereskiego] W tym miejscu listu redaktor dodaje w przypisie cały artykuł o Marlińskim, jego wpływach, jak również o tym, że w latach ówczesnych (koniec lat czterdziestych) jego twórczość zesłała na drugi plan. Dina Prokofiewa zwróciła uwagę na mimowolny, w jakimś sensie wymuszony anachronizm twórczości „kaukazczyków”, odwołujących się do rosyjskiego pisarza. Ważne jednak, że oni sami, jak wynika to z listu Janiszewskiego, dostrzegali problem. Ale sprawa „marlinizmu” u Strzelnickiego wcale nie jest taka jednoznaczna. Mieczysław Inglot w swej pracy *Rosja i Rosjanie w oczach polskich kaukazczyków* cały fragment poświęcił porównaniu *Mułły – Nura* oraz *Mahmudka* i dowiódł, że w powieść Strzelnickiego włączony został wewnętrzny spór z Marlińskim i postulatami romantyzmu. Uznał, że *Mahmudek* przy całej sympatii autora do rosyjskiego romantyka, stanowi raczej antytezę jego powieści⁶³.

---

⁶³ M. Inglot, *Rosja i Rosjanie...*, s. 203-205.

Utwory Strzelnickiego w wydaniu zbiorowym ukazały się w roku 1860. Opublikował je w czterech niedużych tomach (*Poezje*⁶⁴, *Dwaj uzdeni, Mahmudek*”, *Szkice Kaukazu*) w Żytomierzu brat pisarza, Józef, któremu po śmierci Zabłockiego przekazał rękopisy (co wiadomo ze wstępu) Ksawery Pietraszkiewicz. Stąd też dowiadujemy się, że wolą zmarłego było, by środki uzyskane z wydania przekazać kościołowi w Tbilisi na zakup stosownych do jego potrzeb książek, których tam brakowało. Widocznie troska o to była jego prawdziwie wielką ideą, skoro w ostatnich dniach cierpienia i bólu wręczając rękopisy przyjaciołom zobowiązywał ich, w szczególności zaś Tadeusza Ładę – Zabłockiego, do przekazania „każdego grosza” na założenie przykościelnej biblioteki. Ta szlachetna myśl najlepiej świadczy o Strzelnickim jako człowieku, stanowi też jeszcze jeden dowód na to, jak głęboko związał się on i inni Polacy z życiem Tbilisi⁶⁵.

---

⁶⁴ Rękopis *Poezji* Strzelnickiego znajduje się w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu.

⁶⁵ Decyzja Strzelnickiego ma – jak się okazuje – znaczenie sięgające po dzień dzisiejszy. Cenił książki, było to wszystko, co posiadał i jak mądrze tym zadysponował. Kiedy jedna z autorek poproszona została do oddziału zbiorów unikatowych Parlamentarnej Biblioteki Narodowej Gruzji na konsultację, na pierwszej książce, jaką wzięła do ręki, był autograf Władysława Strzelnickiego. Piękne pismo. Na wierzchu książki napis po rosyjsku: „Zgodnie z testamentem Władysława Strzelnickiego”. Był to jeden z czterech tomów książki: *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana przez Wacława Aleksandra Maciejowskiego*, Warszawa – Petersburg 1842. Ale na tym nie koniec łańcucha zbiegów okoliczności. Autor książki był patronem innego zesłańca – Mateusza Gralewskiego. Na wszystkich książkach zbioru widniały autografy Strzelnickiego. Pracownicy Biblioteki zapytali, czy może wiem, kto to Strzelnicki?...

LEON JANISZEWSKI⁶⁶

Wyrazistą postacią wśród polskich zesłańców, człowiekiem obdarzonym wieloma talentami, był Leon Janiszewski. Poeta, eseista, tłumacz i muzyk urodzony w 1810 roku w Kaliszu. Kształcił się w Szkole Wojewódzkiej (odpowiednik późniejszego gimnazjum) w Kaliszu i następnie Piotrkowie⁶⁷, równocześnie zdobywał wykształcenie muzyczne. 21 września 1829 roku zapisał się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego. W tym czasie na warszawskiej uczelni studiowało wiele wybitnych postaci polskiej kultury, wśród nich Szopen i Zygmunt Krasiński. Janiszewski zasłynął w środowisku uniwersyteckim jako znakomity tłumacz literatury łacińskiej, (przekładał między innymi wierszem traktaty Swetoniusza), ale także jako twórca krążących wśród młodzieży patriotycznych piosenek i satyrycznych wierszyków. Był duszą towarzystwa, znakomicie grał na fortepianie i skrzypcach, śpiewał z towarzyszeniem gitary. W 1830 roku następuje nagły zwrot w jego życiorysie, wstępuje do klasztoru pijarów w Łukowie. Z aluzyjnych napomknień w jego utworach i relacji prefekta księdza Maliszewskiego wnioskować można, że czuł się zagrożony. Najprawdopodobniej włączył się w nielegalną działalność patriotyczną poprzedzającą powstanie, które wybuchło 29 listopada tego roku. Na wieść o rozpoczęciu powstańczych działań - jak pisze Maliszewski:

Natychmiast Janiszewski zwołał do siebie wszystkich nowicjuszków i odebrał przyrzeczenie, że pod utratą dobrego imienia i honoru jutro wszyscy zdejmą suknie i wezmą się do broni. Sam późną nocą opuścił nowicjat, do nocnej godziny tłukł orły moskiewskie po mieście, o dwunastej powrócił, układał się do łóżka i spał do godziny czwartej. O godzinie czwartej wstał, napisał kazanie, takowe powiedział z pamięci o godzinie 6 rano na roratach, a o godzinie

---

⁶⁶ Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: NK t. 7; PSB t. X 1962-1964; W. Śliwowska, Zesłańcy...;

⁶⁷ To, że maturę zdawał w Piotrkowie, było konsekwencją „nieprawomyślnego incydentu” patriotycznego, w którym uczestniczył 16-letni wówczas Janiszewski. Zob. D. Ossowska, „Kto mnie nad brzegi Proсны powróci...”. *Leona Janiszewskiego niezamierzone podróże*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu Południowej Wielkopolski*, Poznań-Kalisz 2015, s. 9-34.

dziesiątej tegoż samego dnia już był ubrany w mundur wojskowy, i wieczór odjechał do Warszawy”⁶⁸.

W powstaniu uczestniczył jako członek elitarnego oddziału konnego Akademickiej Gwardii Honorowej, był przybocznym gwardzistą dyktatora Chłopickiego, a natępnie ks. Radziwiłła, ranny pod Wawrem dostał się do niewoli moskiewskiej. Osadzony w 1831 roku w twierdzy bobrujskiej (ob. Białoruś) jako polityczny przestępca przymusowo wcielony do wojska rosyjskiego przez cztery lata wykonywał roboty forteczne. Po czym powierzono mu obowiązki dyrektora wojskowej orkiestry pułku saperów i kapelmistrza założonej przez niego kapeli dziecięcej. W Bobrujsku spędził dziesięć lat swego życia. Kontakty z niezwykle życzliwą mu miejscową szlachtą, przede wszystkim z rodziną Bułhaków pozwoliły mu przetrwać te niezwykle trudne czasy i powrócić do pisania. Między rokiem 1837 a 1841 powstaje większość jego poezji i tłumaczeń. Napisany w 1838 roku w Dobosnej, siedzibie Bułhaków, poemat zatytułowany *Reminiscencje w dzień urodzin. Oddane na pamiątkę Józefowi Bułhakowi*, przedstawia niezwykle pesymistyczny obraz kondycji wygnańca jako człowieka opuszczonego przez Boga, przeżywającego ostry kryzys wiary w moralny ład świata:

*Ach! Biada temu, kogo los zawzięcie
Zmusi porzucić dom ojczysty z płaczem,
Pieszczoty matki i ojca objęcie,
By wiecznym zostać wśród cudzych tułaczem.
[...]
A choć me wargi szepcą i teraz pacierze,
Choć jeszcze lubię rozkosz kobiecego łona,
Jak łakocie na uczcie, jak sok winogrona,
Lecz serce już nie boli: lekko mu i błogo,
Bo zmartwiałem na wszystko, bo już w nic nie wierzę,
I nic się nie spodziewam, nie kocham nikogo.*

---

⁶⁸ K. Maliszewski, *Wiadomość o życiu Leona Janiszewskiego*, rkps BJ, sygn. 276, k. 12. Zob. najnowsze ustalenia dotyczące biografii i działalności Janiszewskiego: D. Ossowska, *Aktywność kulturowa Leona Janiszewskiego w Rosji i na Kaukazie*, [w:] *Rola i wkład Polaków w kreację dziedzictwa kulturowego innych narodów*, red. S. Kowalska, Poznań-Kalisz 2014, s. 175-199.

*W takich kolejach już się radość nie śni*⁶⁹

Utwór ten stanowi w istocie poetycko ujętą biografię poety i tak go można dziś czytać. Zapowiada też najpoważniejszy w poetyckim dorobku Janiszewskiego utwór, poemat *Dwa dni*.

W październiku 1841 roku, wciąż pozostając w służbie wojskowej, opuszcza Bobrujsk i przenosi się do Tyflisu. Mieczysław Inglot w bibliograficznym zestawieniu pomyłkowo określa rok jego przybycia do Tbilisi na 1831, ale w *Polskim Słowniku Biograficznym* podaje już właściwą datę. W oczywistym związku z tym faktem pozostają *Obrazy i myśli z podróży do Tyflisu w 1841 r. odbytej przez Leona Janiszewskiego* drukowane w „Rubonie” [1849, t. 10, s. 84–117]. Stanowią one przykład romantycznego dziennika osobistego, w którym obrazy przyrody i wydarzenia w trakcie odbywania podróży wywołują ciąg asocjacji i pełnych ekspresji osobistych rozważań o ludzkim losie, przeznaczeniu i fatalnym zdeterminowaniu człowieka.

Reychman wiązał Janiszewskiego z uczestnictwem w spisku Szymona Konarskiego⁷⁰. Dopiero publikacja Marka Żywowa⁷¹ pozwoliła sprostować te pomyłki. Janiszewski był jednym z nielicznych „kaukazyków”, który osiadł na stałe w Tbilisi. Niewiele wiadomo o okolicznościach jego służby wojskowej na Kaukazie, oprócz tego, że szybko podał się do dymisji i odszedł z wojska w randze podporucznika. We wrześniu 1842 roku podjął pracę jako nauczyciel muzyki w Zakaukaskim Instytucie Szlachetnie Urodzonych Panien (Закавказский Институт Благородных Деввиц); w późniejszych latach funkcjonujący pod nazwą: Закавказский Девичий институт oraz w cieszącej się dużym uznaniem środowiska prywatnej szkole Aleksandra Rajewskiego-Krestjanowa. Obydwie szkoły mieściły się na ulicy Sadowej, pierwsza w domu Szadinowa, druga w domu Tamamszewa. Program obu przewidywał grę na fortepianie, promował tym samym tradycję europejskiej muzyki. Oprócz pracy w szkołach udzielał także prywatnych lekcji muzyki. Jako pedagog zostawił znaczący ślad w

---

⁶⁹ L. Janiszewski, *Reminiscencje w dzień urodzin*, „Gwiazda” 1847, nr 2, s. 204, 208.

⁷⁰ J. Reychman, *Polacy w górach...*, s. 27.

⁷¹ M. Żywow, *Polscy poeci kaukasy...*, s. 584.

rozwoju pianistycznej szkoły Gruzji. Wychował wielu muzyków. Najwybitniejszym z nich był znany gruziński pianista, kompozytor i pedagog Ałojzij Mizandari, którego przez osiem lat uczył gry na fortepianie. Mizandari uważany jest za pierwszego gruzińskiego profesjonalnego pianistę, który koncertował w Rosji i Europie, i który na tych koncertach niezmiennie aż do końca życia wykonywał muzykę Szopena. Nawiasem mówiąc Janiszewski był pierwszym w Gruzji znanym z nazwiska wykonawcą muzyki naszego wielkiego kompozytora. Na tym się nie kończy lista jego zasług. Muzykolodzy uważają Janiszewskiego za jednego z założycieli gruzińskiej krytyki muzycznej, to samo można powiedzieć o nim w odniesieniu do krytyki teatralnej. Na łamach pisma „Кавказ”, z którym podjął współpracę faktycznie od czasu jego założenia, wyrażał swoje kąśliwe, acz uzasadnione opinie. Zacytujmy fragment jednego z felietonów na temat życia muzycznego Tyflisu: „Nasz muzyczny wieczór wyróżnia się prawdziwą emancypacją smaków i gustów – mówi się w felietonie. – Patrzcie! Tu rozpostarte zielone płachty do preferansa, tam grzmią karambole na bilardzie, obok, bliżej orkiestry fotele dla pragnących słuchać, zachęcające do drzemki w rytm lunatycznej melodii; każdy robi, co mu się podoba.... Nie to, co na innych koncertach, gdzie artysta barbarzyńca, jakiś tam Ole Bul albo List koniecznie każą słuchać, słuchać, słuchać – i tylko tyle” [„Кавказ” 1847 nr 9, (1 marca)].

Co prawda recenzent ma prawo do ironicznego tonu, ale czasami jego wypowiedzi bywały zjadliwie drwiące. Głęboko przeżywał, wręcz raniło to jego wrażliwość, jeżeli występy artystów nosiły prowincjonalne piętno (to dotyczyło zarówno wykonawców miejscowych, jak też gościnnie występujących artystów). Uważnie i konsekwentnie śledził rozwój teatralnego oraz muzycznego życia miasta i jednak obiektywnie zauważał niewątpliwe podniesienie poziomu życia teatralnego. Maria Kirakosowa twierdzi, że artykuły Janiszewskiego „, przede wszystkim zwracają uwagę patriotycznym nastawieniem ich autora, czułą miłością do ziemi, która go przytuliła, subtelnym wczuciem się w ducha jej narodu, współprzeżywaniem tragicznej przeszłości i historycznego znaczenia minionych momentów historii”. Przywołując potoczne wyobrażenia na temat Kaukazu jako kraju „oddzielonego od Europy tajemniczą zasłoną oddalenia, zamkniętego półmrokiem niejasnych informacji,

niepokojącego zatrważającymi wiadomościami stąd dochodzącymi i zaledwie zaczynającego budzić się z ciężkiego odrętwienia, przewycięzanego w nadzwyczaj trudnych warunkach narodowego zamętu, klęsk i nieszczęść” – w istocie bronił prawa tego miejsca do kulturalnego rozwoju i gotowości środowiska do goszczenia europejskich mistrzów. Uważa też Kirakosowa, broniąc Janiszewskiego, że „kpiący ton początkowych wypowiedzi publicystycznych Janiszewskiego, a w przyszłości jego zjadliwa ironia charakterystyczne są dla teatralnego stylu tego okresu. W tym czasie spotyka się u niego zarówno napuszoną kwiecistość stylu, jak też ostrożne dyganie przed przyjezdnymi znakomitościami – dyplomatyczne przyjęcie łagodzące ostrość krytycznych wypadów”⁷².

Być może za najlepszą z recenzji Janiszewskiego należałoby uznać poemat *Do nieobecnej*. Gorzkie rozważania o okrutnym losie i życiu człowieka oderwanego od ojczyzny splatają się w tym utworze z satyrycznie przedstawionymi obrazami z życia kulturalnego Tyflisu. Ogólnie rzecz biorąc połączenie prawdziwego liryzmu, także patosu, z jakim zostały napisane niektóre fragmenty, oraz satyry, a niekiedy sarkazmu, są niezwykle charakterystyczne dla stylu Janiszewskiego. Zauważmy, że jest to cecha, która w jakiś sposób łączy go z tonem poezji Norwida: synteza stylu wysokiego, romantycznego wznoszenia ducha, połączona z gorzką ironią i autoironią.

Napisana wierszem krytyka okazuje się faktycznie pierwszym rozwiniętym panoramicznym obrazem życia teatralnego Tbilisi. Najciekawsze, że pojawiła się w polskim czasopiśmie i nie była bezpodstawną. Wiele informacji zamieszczonych w tym czasie w gazecie „Кавказ” o życiu teatralnym Tbilisi ma jeszcze bardziej przykry charakter [„Кавказ” 1846, nr 2; 1846 nr 41, 42, 51; 1847, nr 4 i inne]. Dodać należy, że szacunek dla Gruzji i mimo wszystko obiektywizm Janiszewskiego podyktowały mu potrzebę umieszczenia pod poematem dodatkowego wyjaśnienia: „Sprawiedliwość każe tu dodać, że od 1846 roku, w którym ten wiersz był pisany, Teatr Tyfliski tak się ulepszył, że często przynosi widzom prawdziwą przyjemność, a na Placu Erywańskim, zamiast

---

⁷²M. Kirakosowa, *Życie muzyczne Tbilisi w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku w relacjach Leona Janiszewskiego*, [w:] *Polacy w Gruzji*, red. M. Filina, J. Porayski-Pomsta, Warszawa 2004, s. 66- 68.

szopy dla akrobatów i wołyżerów, wznosi się śliczna ogromna budowa, na nowy obszerniejszy i lepiej urządzony stały dla Tyflisu teatr przeznaczona⁷³.

Z jednej strony autor nie mógł sobie odmówić przyjemności nakreślenia złośliwego obrazka, posłużenia się karykaturą amatorskich teatrów i jarmarcznych bud, z drugiej strony szczerze obawiał się, że obraz miasta, z którym się utożsamiał, zostanie źle odebrany przez polskich czytelników.

Ale pierwszym utworem, jaki poświęcił Tbilisi Janiszewski była jego *Pielgrzymka do mogiły Aleksandra Gribojedowa na górę św. Dawida w Tyflisie 9 stycznia 1842 r.*, drukowana przez „Bibliotekę Warszawską” [1843, t. 3, s. 1–16], pismo poważne o ambicjach naukowych. Relacja zesłańca zadziwia bogactwem faktografii, zwłaszcza dotyczącej historii chrześcijaństwa. Utwór składa się z trzech części: szczegółowego opisu mogiły Gribojedowa (autor przytacza teksty napisów nagrobnych), opowieści o założeniu cerkwi św. Dawida przez przybyłych z Syrii do Gruzji apostołów wiary i o tragicznych momentach walki z innowiercami po przyjęciu chrześcijaństwa. Kończy się opowieść Janiszewskiego opisaniem Tbilisi oglądanego z wysokości góry św. Dawida, szczegółową prezentacją geografii miasta i jego okolic. Prawie sześć stron zajmują szczegółowe przypisy objaśniające tekst główny.

W Tbilisi kontynuował Janiszewski prace nad tłumaczeniami. W tym okresie powstały przekłady *Cyganów* (1842) i *Jeńca kaukaskiego* (1851) Aleksandra Puszkina. W związku z publikacją tego ostatniego tekstu miało miejsce wydarzenie, które na szczęście zakończyło się dla Janiszewskiego szczęśliwie. Policja carska skonfiskowała wydany w Warszawie siódmy numer „Pamiętnika Naukowo-Literackiego”, w którym wydrukowany był przekład *Jeńca...*, aresztowała redaktora pisma Romualda Podbereskiego (mającego bardzo bliskie kontakty z kaukaskimi zesłańcami) oskarżając go o związki z Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Na liście poszukiwanych znalazł się Janiszewski, ale szukano go w kraju, najwyraźniej pobyt na zesłaniu uratował go od

---

⁷³ L. Janiszewski, *Do nieobecnej*, „Pamiętnik Naukowo-Literacki” 1850, t. 2, z. 6, s. 34.

powtórnego wygnania. Podbereski trafił na Syberię, skąd już nie wrócił.

List Janiszewskiego do Podbereskiego, opisujący działalność grupy „kaukaskich” twórców, opublikowany w 1850 roku, jest solidnym dokumentem, zawierającym w sobie samoocenę twórczej grupy i wymaga oddzielnego przestudiowania. Zauważmy w tym miejscu tylko jeden fakt: ironia Janiszewskiego obejmuje wszystkich jednakowo, jego samego, rodaków - współbraci po piórze, tbiliskiego środowiska, ale stosuje Janiszewski surowe kryteria oceny, stawiając wszystkim niezwykle wysokie wymagania, jeżeli chodzi o poziom twórczości. Nie stosuje żadnych ulg z powodu szczególnych okoliczności, w których działali. Niewątpliwie był profesjonalistą we wszystkim, co robił i tego domagał się od otoczenia.

Twórczość literacka Janiszewskiego ma swoisty styl i równie indywidualne reguły estetyki, ale różni ją też od twórczości „kaukazyków” tbiliskiej grupy obecność otwartej i radykalnej krytyki stosunków społecznych – co zwłaszcza widać w *Obrazach i myślach z podróży do Tyflisu*, w poemacie *Dwa dni* oraz wielu innych tekstach poetyckich.

Co zaś dotyczy życia prywatnego: informacji na ten temat nie ma zbyt wiele. Prawdopodobnie na początku 1848 roku miał zamiar powrócić do kraju, ale na przeszkodzie stanęły wydarzenia polityczne Wiosny Ludów. Pozostał więc w Tbilisi i założył rodzinę. Czy małżonką jego została Ormianka, czy prawosławnego wyznania córka eks-unickiego księdza, trudno rozstrzygnąć; nie znamy nawet jej imienia. Pewne jest, że była to kobieta „godna jego ducha”. Zmarła w 1857 roku; Janiszewski został sam z trzema małymi córkami. Cztery lata później w dniu jego śmierci, tj. 15 lutego 1861 roku, Helena liczyła lat 12, Ludmiła 11, a najmłodsza – Stasia 9⁷⁴. Z korespondencji, jaką prowadził z wydawcą wileńskim, Adamem Zawadzkiem, wiadomo, że w 1859 roku znajdował się w bardzo

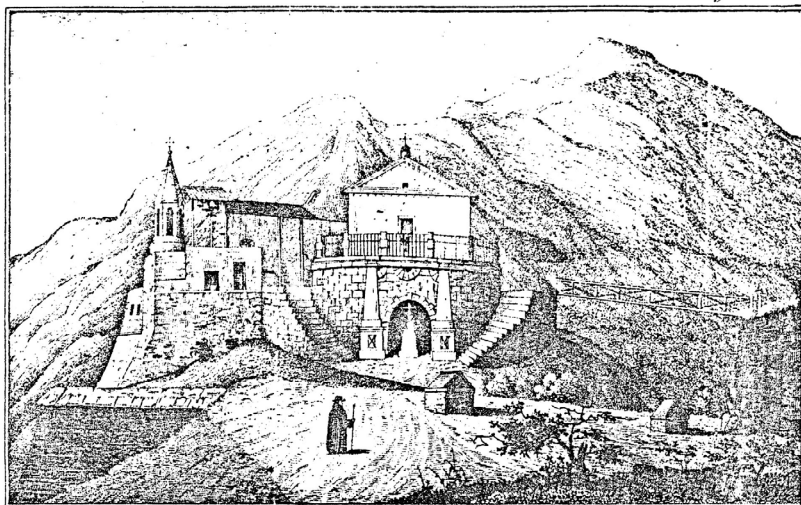
---

⁷⁴Zob. „Dziennik Poznański” 1861, nr 105, tu: przysłany z Tyflisu nekrolog Janiszewskiego. Z jego treści wynika m.in., że protektorką Janiszewskiego była księżna Woroncowa, na jej koszt odbywała edukację najmłodsza córka muzyka. Wiele lat wcześniej żonie namiestnika dedykował Janiszewski przekład *Jenca kaukaskiego* Puszkina.

trudnym położeniu rodzinnym i materialnym. Jak pisał: „Z biegu smutnych okoliczności, które mi grożą, z powodu ciągłej choroby, a więcej z przyczyny intryg ludzi starających się z dawnego czasu zająć moje miejsce w Instytucie, zostaję teraz w bardzo wątpliwym położeniu. Może da Pan Bóg miłosierny, że te zamachy skończą się na niczym i utrzymam przy sobie na schyłku życia, starzec sparaliżowany z trojgiem dzieci sierot bez matki, ten opłakany kawałek chleba”⁷⁵. W informatorze „Тифлиский календарь” z roku 1860 poeta odnotowany jest jako nauczyciel muzyki w Zakaukaskim Żeńskim Instytucie. Było to najprawdopodobniej ostatnie miejsce jego pracy.

Do biblioteki Warszawskiej r. 1853.

MONASTYR S^c DAWIDA

i Mogiła Grihojedowa na górze S^c Dawida, w Tyflisie.

⁷⁵ List z 17 listopada 1859, [w:] Listy Leona Janiszewskiego do Adama Zawadzkiego (11) z lat 1850-1859, rkps Lietuvos Mosklu Akademijos Vrubleskiu Biblioteka w Wilnie, sygn.. F7-653.

FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ⁷⁶

Jedno ze znaczących miejsc zajmował w grupie kaukaskiej Ksawery Pietraszkiewicz (1814-1887). Był wśród tych, którym Łada-Zabłocki poświęcił swój tom *Poezji*, tym samym jak gdyby określając jądro grupy (razem z Janiszewskim, Strzelnickim i Andrzejkowiczem). Reychman pisze o nim jako o studencie Uniwersytetu Kijowskiego, „za spisem Konarskiego” zesłanym do Kaukaskiego Korpusu⁷⁷. „Przestępstwo polityczne” i miejsce zesłania podane są bardzo dokładnie. W błąd wprowadza poznański „Dziennik Domowy” [1841, t. 2, nr 23] tytułem, jaki nadał publikacji utworu Pietraszkiewicza: *Fragmenty z niedrukowanych dotąd pamiętników Xawerego Pi... byłego akademika wileńskiego, teraz żołnierza w artylerii Korpusu Kaukaskiego*, wskazującym na Wilno. Być może chodziło o dyskretny kamuflaż, wyjątkowy to bowiem przypadek, by nawet poza zaborem rosyjskim, publikowano na bieżąco relację uczestnika kaukaskiej wojny. Studiował Pietraszkiewicz od 1835 roku na wydziale literacko-filozoficznym Kijowskiego Uniwersytetu, przyjaźnił się tam m.in. ze Stanisławem Winnickim, w więzieniu ze Strzelnickim. Przerwaną edukację zakończył po powrocie z Kaukazu, w 1845 roku składając egzamin kandydacki z filozofii⁷⁸. Stopień naukowy według rosyjskiego prawa przywracał mu zabrane przez sąd szlachectwo.

W 1854 r. ożenił się z Teofilą Górską, miał z nią dziewięcioro dzieci. W 1870 roku przeniósł się z rodziną do Krakowa. Zajmował się z dużym powodzeniem działalnością pedagogiczną.

Na Kaukazie przebywał Pietraszkiewicz niedługo. Wysłano go tam w marcu 1839 roku, a jak podaje słownik *Zesłańcy polscy...*, w 1843 roku został ranny w brzuch, odznaczony Krzyżem św. Jerzego i jako inwalida zwolniony z wojska. Do kraju miał wrócić 9 marca tego roku. Podobnie pisał Zabłocki w liście do Podbereskiego (zob. antologia) z początku czerwca 1843 roku, utrzymując, że ranny w

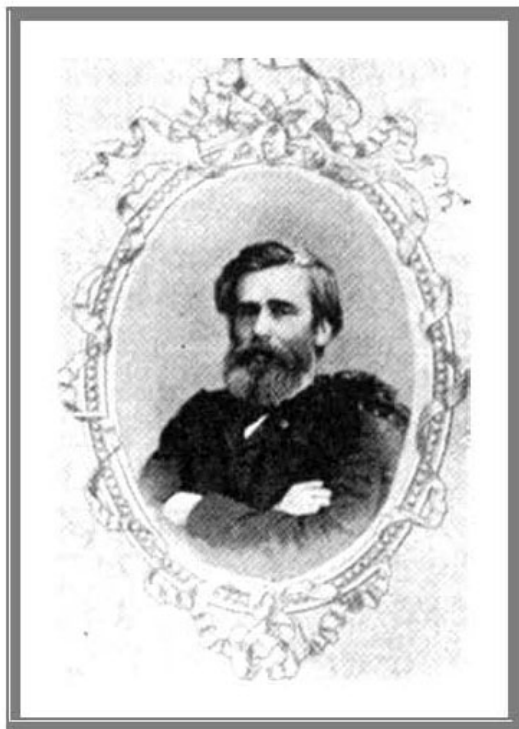
---

⁷⁶ Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: PSB t. XXVI 1981; toż: Internetowy Polski Słownik Biograficzny [dalej: **IPSB**] ; W. Śliwowska, *Zesłańcy...*; M. Małachowska, *Ksawery Pietraszkiewicz. Życie i myśli*, Warszawa 1935.

⁷⁷ J. Reychman, *Polacy...*, s. 29.

⁷⁸ Zob. S. Buszczyński, *Ksawery Pietraszkiewicz. (Drobny przyczynek do dziejów naszych)*, Kraków 1888.

brzuch „w ostatniej wyprawie” Pietraszkiewicz leczy się w Piatigorsku, skąd „jeżeli wyżyje, ma udać się do kraju, bo już otrzymał uwolnienie”. Wątpliwa mimo wszystko wydaje się data odniesienia ciężkiej rany, ponieważ fakt ten opisuje sam Pietraszkiewicz we wspomnianych wyżej *Fragmentach z niedrukowanych dotąd pamiętników...*, publikowanych pod koniec 1841 roku (zob. tekst w antologii).

Wydany drukiem dorobek literacki Pietraszkiewicza nie jest objętościowo imponujący, część utworów pozostała w rękopisach. Marian Dubiecki wymienia *Testament szlachecki*, „*Wspomnienia* (w niewielkich ułamkach, gdzie spotykamy garstkę ciekawych szczegółów o Włodz. Gordonie, Sawiczu, Łukasińskim i trochę szczegółów z jego własnej na Kaukaz podróży), a wreszcie nieco z poezji oryginalnych i tłumaczonych, co należy do doby pierwszej

młodości, do epoki rozkwitu romantyzmu, której on był dziecięciem”⁷⁹. *Kaukaskie sonety* Pietraszkiewicza jawnie korespondują z *Krymskimi*, napisane są pod oczywistym wpływem Mickiewicza. Trudno się temu dziwić. Pod wpływem genialnego wzorca pozostawało całe pokolenie, w tym również twórcy o wiele większego formatu niż Pietraszkiewicz. Waclaw Kubacki złośliwie komentuje, że redakcja „Dziennika Domowego” wybrała z listów poety fragmenty o gruzińskich obyczajach narodowych i przytoczyła je w charakterze komentarza do *Sonetów*, stawiając je wyżej, niż sam tekst poetycki. I kończy westchnieniem: „Cóż robić, Pietraszkiewicz był zdolniejszym prozaikiem, niż poetą”⁸⁰. Dla przykładu: w sonecie *Lekuri* Pietraszkiewicz zarysowuje poetycki wizerunek tanecznej lezginki. Komentarz do tego tekstu jest rzeczywiście barwny i przekazuje ducha tańca nie gorzej, niż sam sonet. Jeden z sonetów – *Noc w Gombori* poświęcił przyrodzie jednej z wiosek, położonych w górach. Zrządzeniem losu pod koniec XIX i na początku XX wieku zakwaterowany był w tej miejscowości tak zwany „polski pułk”, a potomkowie żołnierzy i oficerów, którzy zachowali znane polskie nazwiska żyją w Gombori po dziś dzień.

Obraz Kaukazu, jaki zaprezentował Pietraszkiewicz w tych niewielu tekstach, które dotarły do czytelnika, rozciągnięty jest między dwoma biegunami. Tak jak sonety są zapisem piękna kaukaskiej przyrody i kultury, tak prozatorskie wspomnienia odkrywają obszar grozy (*hortus horridus*). Przemieszczanie się zimą z armatami, które grzęzły w śniegu, Wojenno-gruzińskim szlakiem do Władykaukazu, kiedy całymi godzinami trzeba było stać po pas w śniegu, to jeszcze nie było najgorsze z doświadczeń.

Nazajutrz – jak napisał Pietraszkiewicz - uczulem ból oczu od śniegu – nie uważałem pierwej, że mi twarz paliła; spojrzę na żołnierzy, a tu tłum ślepców, jeden drugiego wodzi; wkrótce i ja ośleplem zupełnie, krzyczałem z bólu. Na trzeci dzień do marszu posadzono mnie na konia, i ja z zawiązanymi oczyma, jak Fortuna

---

⁷⁹ M. Dubiecki, *Franciszek Ksawery Pietraszkiewicz*, „Kłosy” 1887, nr 1147, s. 104. Szczegółowe informacje na temat rękopiśmiennej spuścizny Pietraszkiewicza, znajdującej się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki PAN w Krakowie, podaje *Polski Słownik Biograficzny*.

⁸⁰ W. Kubacki, *Malwy na Kaukazie...*, s. 63.

ślepa, puściwszy cugle na wolę koniowi, przybyłem wraz z oddziałem do Władykaukazu, pomatu zacząłem przeziarać i dzięki Bogu przejrzałem zupełnie, a dowiedziałem się później, że wielu żołnierzy na wieki wzrok potraciło”. (Zob. antologia: *Wyjątki z niedrukowanych...*)

Tu nieobyty z górami człowiek walczy z Naturą, gorzej, kiedy do tego przeciwnika dołącza się inny – w tym przypadku Czeczeńcy. Opis wojennych zmagania z góralami, jaki pozostawił Pietraszkiewicz, porównywalny w jakimś stopniu z relacjami Jurkowskiego, to obraz zmagania tragicznych. Po takich doświadczeniach nie mogło być już mowy o trwaniu przy stereotypie egzaltacji poetycką egzotyką Wschodu. Krótki, ale poznawczo głęboki, okazał się zesłańczy etap w biografii Pietraszkiewicza i z tego powodu zasługuje na uwagę.

Już kilka temu podobnych zapisów wystarczy, by stwierdzić, że polscy zesłańcy w konfrontacji z naturą i kulturą nowego dla nich miejsca, rozszerzając ogromnie swoje pole widzenia i przekazując tę świadomość rodakom, tworzyli u nich nowe wyobrażenie pejzażu. Po trzecie, zadziwia operatywność, z jaką notatki dotarły do poznańskiego czasopisma – opublikowane zostały rok po opisywanym epizodzie. I wreszcie, ten fragment rozszyfrowuje tradycję kulturową, w której został wychowany sam autor. Już samo porównanie ze ślepą Fortuną kieruje nas w stronę klasycznych źródeł.

MICHAŁ ANDRZEJKOWICZ-BUTOWT⁸¹

Jeden z przyjaciół i towarzyszy broni Tadeusza Łady-Zabłockiego. O jego biografii wiemy niewiele. Urodził się w rodzinie szlacheckiej w pow. kobryńskim na Grodzieńszczyźnie ok. roku 1816. Mieszkał na Wołyniu. Za udział w spisku Konarskiego aresztowany w 1838 roku i więziony w Kijowie. W 1839 roku skazano go na karę śmierci, którą zamieniono na wcielenie do Korpusu Kaukaskiego bez prawa wysługi, z utratą praw stanu i konfiskatą majątku. Służył w artylerii, brał udział w walkach

---

⁸¹ Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: W. Śliwowska, *Zesłańcy...*; PSB, t. 1, 1935.

przeciwko Szamilowi. W 1841 roku odzyskał prawo wysługi. W 1845 roku awansował na oficera. Dzięki staraniom rodziny udało mu się w 1853 roku przenieść do Artylerii Korpusu Grenadierów, stacjonującej w guberni nowogrodzkiej i uzyskać 1 lipca 1855 roku dymisję. Zamieszkał w Petersburgu, gdzie zmarł w 1860 roku.

Zabłocki cenił jego powagę, pracowitość i „niemiecką erudycję”. W listach do Romualda Podbereskiego i Józefa Ignacego Kraszewskiego informował o tym, że Andrzejkowicz uczy się miejscowych języków, pracuje nad *Opisaniem Kaukazu* pod względem historycznym, archeologicznym, etnograficznym i statystycznym, równoległe też przygotowuje rodzaj reportażu *Szkice Kaukazu* [zob. antologia]. Z ironią i nutą uszczypliwego humoru charakteryzował metody pracy Andrzejkowicza Janiszewski. Stąd wiemy o „ciąglym szperaniu i zbieraniu”, robieniu wyciągów z dzieł obcojęzycznych o Kaukazie i równocześnie gromadzeniu materiałów od miejscowych informatorów. Trafnie podnosił Janiszewski walor użyteczności prac Andrzejkowicza. Jak przewidywał, może z tego wyniknąć „silva rerum pełne cudzej erudycji i swoich spostrzeżeń – historycznych faktów i wielkiej naukowej pretensji, – a przecież u nas, jako pierwsza o tych krajach obszerniejsza w naszym języku wiadomość, mogąca obudzić wielki interes ciekawości nie bez użytku dla tych, co by umieli z zebranych w niej materiałów korzystać. – Autor pracuje otoczony tajemnicą. Lubi on korzystać z cudzych materiałów, ale swoich nigdy nikomu nie wskazuje i nie udziela. Sądząc po czasie, jaki ma w rozporządzeniu ten szczęśliwy człowiek, i po jego zapale do zbierania materiałów, powinien już mieć spisane całe tomy. [...] Ale niestety! trudno będzie z nich korzystać. [...] Aby zaś nie pospolitować się przedwczesnymi artykułkami, postanowił nie udzielać wyjątków żadnemu pismu, aby potem zjawieniem się całego ogromu dzieła, jak maczugą Herkulesa, czytelników odurzyć. – Napiszę do niego w twoim imieniu; lecz przytem radzę ci samemu tentować szczęścia u tego Nababa kaukaskiej starzyzny” [antologia]. Nie wiedział albo nie pamiętał Janiszewski, że fragment szkiców pt. *Derbent* ukazał się w 1843 roku w redagowanym przez Kraszewskiego piśmie „Athenaeum” [1843, t. 2, s. 204-229].

W czasie trwającego wiele lat pobytu na ziemiach kaukaskich udało się Andrzejkowiczowi, w czasie wypraw wojennych ale też i

samodzielnie podejmowanych wędrówek, dość gruntownie poznać tereny Gruzji, Azerbejdżanu i Dagestanu, co znalazło wyraz w jego szkicach. Trafnie uchwycił np. specyficzne cechy kultury Gruzji, jej odrębność na tle mozaiki narodowościowej i kulturowej Kaukazu, ciekawie opisał ówczesny Tyflis. Z drugiej strony czytający jego dzieło życia, *Szkice Kaukazu*, oczekujący opowieści o doświadczeniu Kaukazu z zesłańczej perspektywy mogą czuć pewien niedosyt. Wprawdzie jasno artykułował Andrzejkowicz ambicję stworzenia naukowego opisu Kaukazu, ale trudno uwierzyć, żeby człowiek, który brał udział w krwawych rozprawach z Szamilem, w ekspedycjach na Dargo, Czyrkiej, Akuszę, miał do powiedzenia niewiele więcej ponad to, że bitwy te miały miejsce. Pomija też fakty i szczegóły dotyczące kręgu prywatnych spraw. Tekst wyraźnie robi wrażenie mocno pod tym względem „oczyszczonego”. Czy taki był zamiar autora, czy dotykamy tu szczególnie drażliwego problemu, a mianowicie funkcjonowania cenzury i jej gęstego sita wobec materiałów związanych ze strefą wojny. Jak pisał Andrzejkowicz z Petersburga w liście z 2 marca 1856 roku do Józefa Ignacego Kraszewskiego: „Poznałem się tu niedawno z Przeclawskim, który mi mówił, że w Cesarstwie od kilku lat nadzwyczajnie trudno drukować o Kaukazie, bo oprócz cenzury zwyczajnej, kaukaskie rzeczy muszą jeszcze przechodzić przez dwie inne cenzury, przez wojenną i kaukaską, w której żaden z członków nie umie po polsku”⁸². Szkice Kaukazu ukazały się drukiem w Warszawie w 1859 roku, ale najwyraźniej tam również nie można było uzyskać zgody na druk, skoro dzieło cenzurowano w 1858 roku w Wilnie.

WOJCIECH POTOCKI⁸³

Jedną z najbardziej barwnych postaci pośród „kaukazczyków” był Wojciech Potocki. Całe jego życie przypomina awanturniczy romans, w którym trudno oddzielić fakty od zmyśleń. Zdziwiał rozległość jego kontaktów, niespodziewanych zmian miejsca, tak w przestrzeni, jak i życiu zawodowym.

---

⁸² List Andrzejkowicza do J. I. Kraszewskiego, rkps BJ, sygn. 6460/IV.

⁸³ PSB t. XXVIII 1984.

Najdokładniejszy portret Potockiego z czasów kaukaskich nakreślił profesor Wano Szaduri, wybitny w swoim czasie specjalista w zakresie stosunków gruzińsko-rosyjskich wieku XIX. W polu jego poszukiwań siłą rzeczy w jakimś momencie pojawili się Polacy, którzy włączyli się aktywnie w życie Gruzji, a ich działalność krzyżowała się z działalnością rosyjskich oraz gruzińskich filozofów, pisarzy i twórców kultury. Autor rozpoczyna swoją pracę informacją o pojawieniu się w 1832 roku w świecie głównodowodzącego Grigorija Władimirowicza Rosena w Tbilisi „zagadkowej osobistości”, przeszłość której, według słów współcześnie żyjącego świadka, „okryta była tajemnicą, chodziły ciemne słuchy, jakoby on w Południowej Ameryce walczył o wolność i w swoim życiu przeszedł wiele nieszczęść, ale jakich, nikt nie wiedział. Na pewno wiedzieli o jednym, że przybył na Kaukaz nie z własnej woli”⁸⁴. Szaduri nie dysponował wówczas szerszą informacją na temat biografii Potockiego. *Polski Słownik Biograficzny*, w którym znalazło się opracowanie poświęcone tej postaci, ukazało się w 1984 roku. Jak z niego wynika, prac poświęconych samemu Potockiemu i jego twórczości jest niewiele, dużo jest natomiast wspomnień o nim w literaturze pamiątkarskiej. Zainteresowanie Potockim uświadomiło profesorowi, że bez uwzględnienia obecności Polaków na Kaukazie nie da się uchwycić pełnego obrazu życia kulturalnego tego obszaru w XIX wieku, czemu dawał wyraz w swojej działalności naukowej⁸⁵.

---

⁸⁴ T. [Горнау Ф.], *Воспоминания о Кавказе и Грузии*. „Русский вестник”, 1869 nr 4.

⁸⁵ В. Шадури, *Покровитель сосланных на Кавказ декабристов и опальных литераторов*, Тбилиси 1979, s. 33–36; [tegoż:] *Об откликах из Тифлиса на смерть Пушкина*, [В кн.:] *Классическое наследие и современность*, Ленинград 1981, s. 140–143; [tegoż:] *Войцех Потоцкий и его русско-кавказские связи*, [В кн.:] *Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История*, Ленинград 1983, s. 162–188.

Wspomnienie wypada w tym miejscu, że kiedy Wano Szaduri prowadził badania w tym zakresie i pisał o Potockim, byłam jego doktorantką, pomagałam mu zebrać polskie materiały, o czym on wspomina w pracy. Ale ważniejsze jest co innego. Osobiście Szaduri zaakceptował wybrany przeze mnie temat pracy dyplomowej o gruzińsko-polskich związkach literackich, był jej promotorem. [M. F.]

Wojciech (Albert) Potocki (Szeliga-Potocki) urodził się w 1801 roku na Wołyniu koło Annopola w znanej szlacheckiej rodzinie. Po śmierci matki w 1805 roku wychowywała go macocha – Monika z Dudkiewiczów. W 1814 roku ojciec odwiózł go do Warszawy, umieścił w liceum Lindego i powierzył opiece Kajetana Koźmiana. Wojciech okazał się znakomitym licealistą, wszyscy, którzy z nim się wówczas stykali zauważali jego wyjątkowe uzdolnienia, zapamiętali też liczne inicjowane przez niego narodowo-patriotyczne maskarady. W 1819 roku na lekcji poświęconej Konstytucji Królestwa Polskiego, poirytowany jak wielu ówczesnie żyjących faktem jej łamania przez Rosję, na egzemplarzu tekstu ustawy napisał poetycki komentarz: „Polak nie znosi więzów, nie uznaje pana; Tyran nam ją przepisał – krwią zmażem tyrana”. Dotarło to do wiadomości wielkiego księcia Konstantego, który kazał Potockiego aresztować. Udało się go uchronić od represji dzięki staraniom macochy, która знаła osobiście Konstantego oraz protekcji Teodory Jabłonowskiej i Kajetana Koźmiana. Potem były kolejne, grożące więzieniem patriotyczne demonstracje, znów wyciszone i zatuszowane przy pomocy protekcji tych samych osób. (Wano Szaduri o tych faktach nie wiedział).

W 1820 roku Potocki opuścił Warszawę i z cudzym paszportem udał się do Londynu z zamiarem wstąpienia w szeregi ochotników udających się do armii Simona Bolívara w Południowej Ameryce. Jego plany poniosły fiasko. Okręt z ochotnikami i bronią został zatrzymany przez Hiszpanów i zawrócony do Londynu. Tam Potocki bezgranicznie się nudził. Według niektórych świadectw nocował na cmentarzu, pracował w porcie. Z Anglii udało mu się przedostać do Francji. W Paryżu Adam Czartoryski pomógł mu uzyskać w rosyjskiej ambasadzie paszport, by mógł powrócić do kraju. Ale równocześnie z nim przybyła informacja o jego buntowniczej przeszłości. Potocki został aresztowany i wcielony jako junkier do wojsk Korpusu Litewskiego, w którym pozostawał aż do wybuchu powstania listopadowego. Szaduri miał rację, nie dowierzając informacjom Leona Sapiehy, że Potockiego zesłano wówczas na Kaukaz pod komendę generała Aleksieja Pietrowicza Jermołowa. Kiedy wybuchło powstanie listopadowe Potocki zwrócił się do generała Rosena, w tym czasie dowodzącego Litewskim Korpusem, że „nie będzie walczył przeciw rodakom”. Na jego szczęście generał Grigorij Władimirowicz Rosen, dobrze znający ojca i macochę Potockiego, wyznaczony został na głównodowodzącego Korpusu Kaukaskiego. Pomógł w przeniesieniu Potockiego na Kaukaz, gdzie ten zjawił się na początku 1831 roku jako jego adiutant i oficer do specjalnych poruczeń. Nie był więc Potocki uczestnikiem powstania 1830 roku, jak mylnie podaje się w wielu źródłach⁸⁶. Nie chciał występować w roli uczestnika ekspedycji karnej, ale też nie przystał do powstańców.

We wspomnieniach osób, z którymi stykał się w kaukaskich okolicznościach, pojawia się Potocki jako postać fascynująca i przyciągająca uwagę. Postrzegano go jako człowieka obdarzonego poczuciem humoru, niezwykle ujmującego towarzysko, ale też sprytnego, obrotnego i umiejącego dostosować się do każdych warunków. Posiadał więc Potocki cechy współczesnego człowieka, kiedy chodziło o dążenie do kariery i sukcesu, i równocześnie cechy prawdziwego romantyka, zdolnego do nagłego patriotycznego porywu, czy pomocy przyjacielom. To wszystko łączyło się z awanturniczą żyłką. Szybko Potocki nawiązał bliskie kontakty z gen.

---

⁸⁶ J. Reychman, *Polacy w górach...*, s. 24; M. Ingot, *Polacy piszący...*, s. 543.

Rosenem, bywał u niego na rodzinnych wieczorach. Uroki życia w Tbilisi przeplatały się z udziałem w najbardziej niebezpiecznych operacjach wojennych. W 1832 roku uczestniczył w wyprawie na Czechenię i Dagestan, za zasługi bojowe odznaczony został orderem św. Włodzimierza. Mieszkał w Tbilisi, albo w rezydencji księcia Dadiani w Mingrelii, był uczestnikiem wypraw tzw. „mingrelskiej drużyny”.

Na ten okres przypada jedna z najbardziej tragicznych i wstrząsających historii w jego kaukaskim życiu – przyjaźń z Aleksandrem Bestuzewem–Marlińskim. We wspomianej wcześniej ekspedycji 1832 roku Potocki walczył razem z bratem Aleksandra, zesłańcem - Pawłem Bestuzewem - wsławionym swoim niezwykłym bohaterstwem. W czasie pobytu w Tbilisi przyjaźń okrzepła, zapewne wtedy poznał Potocki znanego rosyjskiego romantyka, przez pewien czas mieszkali razem na jednej kwaterze⁸⁷. Razem też brali udział w wyprawie, w której poległ Bestuzew-Marliński, Potocki był świadkiem jego śmierci. Opis tego wydarzenia, jaki pozostawił, należy do kanonu literatury pamiątkarskiej tego czasu. Wspomnienia opublikowane zostały m.in. w „Athenaeum”⁸⁸ i przedrukowane w piśmie «Иллюстрация» [1848 nr 24].

Potocki stał się pełnoprawnym uczestnikiem życia literackiego Tbilisi tamtych lat. Łączyła go bardzo bliska znajomość z rodziną Aleksandra Czawczawadze i jego kręgiem, długo mieszkał w Mingrelii u księcia Dadiani – małżonka Katarzyny Czawczawadze. Ale jego pobyt w Gruzji przerywają wyjazdy do kraju. Kiedy generał Rosen w 1837 roku przechodzi w stan spoczynku Potocki w tym czasie przebywa w Petersburgu, a potem w Warszawie. W latach 1840–1844 służył w stopniu podpułkownika w pułku grenadierskim w Polsce. Wiódł światowe życie, kiedy więc pojawiał się w Warszawie, bywał w najlepszych salonach i brał udział w życiu literackim stolicy. Nawiązał bliskie kontakty ze znanymi pisarzami polskimi – J. I. Kraszewskim i Cyprianem Norwidem. Norwid upamiętnił go po latach wierszem: *Pamięci Alberta Szeligi hrabi*

---

⁸⁷ В. Шадури, *Войцех Потоцкий...*, s. 169.

⁸⁸ W. Potocki, *Ostatnie chwile Marlińskiego*, „Athenaeum” 1845, t. 1, s. 121-134. Ostatnie godziny życia Marlińskiego szczegółowo opisał Potocki w liście do jego brata Pawła Bestuzewa z 5 października 1837 roku.

Potockiego – pułkownika – zmarłego na Kaukazie⁸⁹. Lata spędzone w kraju okazały się nadzwyczaj owocne w działalności literackiej. Publikuje swoje wiersze, utwory pisane prozą, artykuły i przekłady w najbardziej znaczących pismach – „Athenaeum” i „Bibliotece Warszawskiej”. Szczegółowe zestawienie bibliograficzne jego twórczości, to nadal zadanie do wykonania. Wśród utworów bezpośrednio odnoszących się do kaukaskiej rzeczywistości uwagę zwraca proza Potockiego drukowana w „Bibliotece Warszawskiej”: *Abdullah i Houwaldt. Wspomnienie 29 sierpnia 1832 r. w obozie pod Germenczukiem w Ziemi Czeczeńców* (1841, t. 1, s. 376-382); *Aslan Temirów. Wypadek na Kaukazie. (Wyjątek z obrazów Kaukazu)* (1841, t. 1, s. 562-585); *Troil nad Ingurem* (1841, t. 1, s. 586-593); *Dwie przedaże. (Wyjątek z pamiętników)*, (1842, t. 1, s. 33-55); oraz w „Athenaeum”: *Wyjątek z pamiętników* (1843, t. 5, 209-214); *Chadżybej Najgak. Zdarzenia rzetelne w 1836 roku* (1843, t. 5, s. 28-44).

Wydawało się, że nie ma żadnych ważnych powodów, żeby opuszczać Polskę, ale Potocki składa prośbę o dymisję i wyjeżdża do Odessy. Jego wyjazd zbiega się z wyznaczeniem Michała Woroncowa na głównodowodzącego Korpusem Kaukaskim. Potocki został rekomendowany księżnej Elżbiecie Ksawierjewnej Woroncowej (z domu Branickiej) i w marcu 1845 roku w świcie namiestnika udał się na Kaukaz. Od czerwca 1845 roku oficjalnie zaliczał się do składu Gruzińskiego Pułku Grenadierskiego, ale faktycznie należał do najbliższego otoczenia Woroncowa. Dzięki swym bliskim kontaktom z namiestnikiem mógł pomagać rodakom. Zachowały się jego zapiski o Zabłockim i Strzelnickim⁹⁰.

Potocki był aktywnym wykonawcą wielu inicjatyw podejmowanych przez Woroncowa. Współpracował z gazetą „Кавказ” faktycznie od momentu jej założenia. Wystarczy przywołać szkic, stanowiący relację z podróży odbywanej w świcie księcia namiestnika („Кавказ” 1846, 27 kwietnia] *Nekrolog księcia Lewana Dadiani* (1847, nr 21 i inne).

---

⁸⁹ C. K. Norwid, *Vade-mecum*, opr. J. Fert, Wrocław- 1990, s. 151-153.

⁹⁰ Zob. А. Ходубский, *О польско-грузинских исторических взаимоотношениях*, „Литературная Грузия” 1981 nr 10, s. 179–181.

Na lato wyjeżdżał Potocki do Mingrelii. W ostatnich latach swego życia był wychowawcą dzieci księcia Dadiani. Potajemnie, a później otwarcie darzył miłością Katarzynę Czawczawadze – Dadiani. W jej rodzinnym albumie (Dział Zbiorów Unikatowych Parlamentarnej Narodowej Biblioteki Gruzji, sygn. S-8) znajdują się trzy utwory poetyckie napisane po polsku, wszystkie autorstwa Potockiego. Jeden z nich datowany na rok 1848 – ostatni rok życia poety – to przekład *Róży i słowika* Aleksandra Odojewskiego. Dwa pozostałe to improwizacja opiewająca piękno Katarzyny oraz poetyckie kondolencje w związku ze śmiercią męża Katarzyny, Lewana Dadiani i jej ojca Aleksandra Czawczawadze.

Wojciech Potocki zmarł nagle w 1848 roku w majątku Dadianich z powodu febry.

Jego życie znacznie odbiega od typowego losu „kaukazczyków”, stanowi raczej wyjątek od reguły, co jak się wydaje, wynikało z jego pozycji społecznej i osobistych zalet. Odnosił sukcesy, miał w swoim życiu lata niewątpliwie szczęśliwe. Tym niemniej, znajdując się na samym szczycie powodzenia, Potocki sam nieoczekiwanie dokonywał zwrotu, który go stamtąd strącał. Bujna, niepospolita osobowość Potockiego daje o sobie znać w jego utworach. Zastanawiająca jest zwłaszcza stale obecna tam nuta gorczy i niezgody na otaczający świat. Duchowa więź z pozostałymi „kaukazczykami” jest jednak niewątpliwa. O czym wymownie świadczy zamieszczony w antologii wiersz *Na śmierć Władysława Strzelnickiego*, a zwłaszcza jego wycięty przez cenzurę fragment – kwintesencja wygnańczego losu: „On poszedł dokąd idą ziomków naszych krocie/ Skąd rzadko kto powrotem matkę uweselił”.

WŁADYSŁAW JURKOWSKI⁹¹

Według nekrologu Jurkowskiego w „Ruchu Literackim” urodził się w 1817 roku w Winnicy (na jego nagrobku figuruje jednak rok 1815) a zmarł w czerwcu 1875 roku na Podolu. Polski Słownik Biograficzny podaje dokładniejsze dane: ur. 25 IV 1815- zm. 24 IV 1875. Uczył się w Berdyczowie i Winnicy, potem na Uniwersytecie Kijowskim. W czasie studiów uczestniczył w spisku Konarskiego. W 1838 roku został aresztowany i w roku następnym wcielony do Korpusu Kaukaskiego z pozbawieniem praw stanu i tytułu naukowego. Jak sam podaje w liście do Kraszewskiego, do kraju udało mu się powrócić w 1853 roku. Służbę wojskową pełnił w artylerii, gdzie dosłużył się stopnia kapitana. Po powrocie przez kilka lat był nauczycielem domowym w jednym ze znakomitych domów na Podolu. Potem wyjechał do Warszawy, nawiązał szerokie kontakty z inteligencją i ludźmi „powróconymi z wygnania, sybirskimi rodakami, którzy stanowili, rzecz można, duszę patriotyczną stolicy. W wypadkach 1861 roku, w owych manifestacjach wspinających brał udział, starając się jednak wpływać na nie w duchu umiarkowania i powstrzymując, jak wszyscy z wygnania wróceni, zbyteczny ich rozpęd”⁹². Ale jednak w wydarzeniach roku 1863 w jakiś sposób udział wziął, skoro musiał wyruszyć na „zwiedzanie Europy”. Po powrocie nabył małą posiadłość ziemską na Podolu i tu osiadł z rodziną. Wykształcony klasycznie i technicznie, znakomity filolog, prowadził działalność edukacyjną, miał niewątpliwy talent w tym zakresie. Przez autora wspomnień o nim określany jako „nieskazitelny charakter”, człowiek „zahartowany w śledztwach, w więzieniach i na wygnaniu, co raz wyrzekł, od tego nie ustąpił” [j.w. s.143] Cieszył się szacunkiem i zaufaniem otoczenia, wybierany był na sędziego polubownego.

---

⁹¹ Podstawowe źródła bio-bibliograficzne: PSB t. XI 1964-1965; IPSB; W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy...*

⁹² „Ruch Literacki” 1877, t. 2, s. 142.

Zajmował się literaturą, zostawił w rękopisie m.in. *Wspomnienia Kaukazu* oraz tłumaczenia prozy Goethego. Jego starszy syn ukończył politechnikę w Rydze.

Z korespondencji z Podola do „Tygodnika Powszechnego” wynika, że 17 sierpnia 1882 roku w kościele Ostrożeckim odsłonięto nagrobek (marmurowa płyta z metalowym popiersiem i napisem: Pamięci Władysława Jurkowskiego ur. 25 kwietnia 1815 zm. 24 kwietnia 1875. Wdzięczni uczniowie 1882) ufundowany przez jego uczniów.

Listy Jurkowskiego pisane z Kaukazu do Pelagii Podhorskiej, matki swojej byłej uczennicy, stanowią dziś wyjątkowej wagi dokument, odkrywający brutalną prawdę o wojnie prowadzonej w tamtym czasie przez Rosję na Kaukazie. Jurkowski starał się również opisać losy współtowarzyszy zesłania.

STANISŁAW WINNICKI⁹³

Stanisław Winnicki ur. się ok. 1814 r. w rodzinie szlacheckiej na Podolu. Na podstawie listów ustalono datę śmierci na rok 1842.

W 1835 roku został przyjęty na fakultet literacki Uniwersytetu Kijowskiego wraz z Ksawerym Pietraszkiewiczem i Franciszkiem Duchinińskim. Studiował na własny koszt. Debiutował w 1838 roku w „Rusalcę” Aleksandra Grozy utworem *Do smutnego przyjaciela* [Antoniego Stanisławskiego – D.O., M.F.]. „Konarszczyk”; skazany na karę śmierci, zamienioną następnie na karę wcielenia do Korpusu Kaukaskiego z utratą praw stanu i tytułów naukowych, bez prawa wysługi (prawo wysługi przywrócono mu jednak w 1841 roku).

Autorowi wspomnień, komuś z najbliższego otoczenia Winnickiego, pozostał w pamięci jako człowiek przewidujący niekorzystny dla siebie rozwój wypadków: „Po raz ostatni spotkałem się z Winnickim w ogrodzie cesarskim w Kijowie. Z wyżyny ogrodowej spoglądał on ze smutkiem na płaszczyzny Małorosji rozciągające się za Dnieprem; miał złe przecucia, słowa jego tchnęły boleścią”⁹⁴.

---

⁹³ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

⁹⁴ X., *Ze wspomnień kresowych*, „Kraj” 1884 nr 20.

Informacje o Winnickim pojawiają się w korespondencji Tadeusza Łady- Zabłockiego z J. I. Kraszewskim. Zwróćmy uwagę na poetyckie tropy listu, bezsprzecznie należące do tradycji romantycznej sztuki epistolarnej: „Posyłam Panu cztery akordy przedwcześnie rozbitej burzą losu lutni Stanisława Winnickiego, które mi się udało odszukać. Młody ten człowiek wielkich nadziei, przyjaciel i podobno krewny Aleksandra Grozy, umarł przed rokiem w szpitalu forticy Groźnej. Jeżeli byś Pan dla natłoku materiału nie mógł ich umieścić w *Athenaeum*, to w takim razie najusilniej upraszam o odesłanie onych Aleksandrowi Grozie do jego *Rusalki*. Ten ostatni oddźwięk duszy poczciwego Stanisława, pewnie mu będzie miłym i pożądanym. Zdaje się, że ś.p. Winnicki ukończył swój poemat pt.: *Artem Popowicz*, którego początek był ogłoszony w pierwszej części *Rusalki*. Przed rokiem deklamował mi z niego kilka wyjątków, lecz pomimo ogólnych starań wszystkich jego znajomych, nie mogłem pewniejszych zasięgnąć o tem wiadomości. Jeżeli zaś poszukiwania nasze uwieńczą się pomyślnym skutkiem, w takim razie nie zaniecham Panu nadesłać reszty poezji Winnickiego, dla ogłoszenia ich drukiem” [antologia: List z 21 czerwca 1842]. W liście do Podbereskiego prawie dosłownie powtarza Zabłocki ciepłą, pełną współczucia i uznania opinię o Winnickim. Dorobek literacki Winnickiego był w posiadaniu jego brata mieszkającego w Jekaterynosławiu.

HUGO KORSAK⁹⁵

Do grupy „konarszczyków” należał Hugo Korsak, urodzony około roku 1816 w rodzinie szlacheckiej na Podolu. Na Uniwersytecie Kijowskim studiował na koszt własny. W 1839 roku został wcielony do Korpusu Kaukaskiego „na prawach ochotnika” z obowiązkiem pozostawania w służbie wojskowej na Zakaukaziu jeszcze przez okres 10 lat od uzyskania awansu oficerskiego. W 1842 roku uzyskał awans na podoficera, w 1850 został porucznikiem. Jak wynika z jego akt, rozważana była możliwość uzyskania dymisji, ale Korsak chciał służyć dalej, by mieć szansę

---

⁹⁵ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

odzyskania odebranych mu praw szlacheckich. W roku 1857 nadal był porucznikiem, ze względu na stan zdrowia uzyskał dymisję i zgodę na powrót do kraju (na Podole), gdzie pozostawał pod tajnym nadzorem policji.

Opinie na temat Korsaka są całkowicie przeciwstawne. Zabłocki informował Podbereskiego: „Hugo Korsak – młody chłopiec; pisze powieść z podań Gruzji pod tytułem *Kikoli*. Będzie to obraz zwyczajów, obyczajów, przesądów i charakterów mieszkańców tego kraju. Wyjątki, które mi czytał, odznaczają się trafnością postrzeżeń”. Słowa Zabłockiego potwierdza list Korsaka do J. I. Kraszewskiego z 1843 roku [zob. antologia], w którym przesyłał pisarzowi artykuł poświęcony Gruzji. Co bardzo ważne - przeprowadził w liście rzeczową, krytyczną analizę kaukaskiej relacji, najprawdopodobniej Rzew[uskiego], publikowaną w „Bibliotece Warszawskiej”⁹⁶, uświadamiającą potrzebę zmiany perspektywy poznawania gruzińskiej kultury – z opisu zewnętrznego, czyli spojrzenia okiem Europejczyka, na opis od wewnątrz środowiska, czego warunkiem podstawowym było poznanie języka gruzińskiego.

Wymagający Janiszewski natomiast widzi sprawy w innym świetle, choć najwyraźniej w kontekście słów samego zainteresowanego wykazuje się przesadną ironią: „...Hugo Korsak. Poczciwa dusza! – Nieboszczyk Łada chciał go gwałtem zrobić powieściopisarzem i tak odurzył poczciwca, że już zeszył kilkanaście arkuszy papieru, wystawił na pierwszym wielkimi literami: „Kikoli”, powieść gruzyjska przez H. K. i nawet zamalował stronic kilkanaście. Ale chwała Bogu! Hugo z natury i z nauki matematyk, chłopiec z wyższym naukowym wykształceniem a zdrowym rozsądkiem. Obejrzał się dość wcześnie, przeczytał mi początek swojej powieści, naśmiał się ze mną serdecznie z swojego literackiego zakusu, czy zacieku, jak by się Jacek Przybylski wyraził, i podobno do tytułu dodał *Powieść gruzyjska do zapalania fajek*, co

---

⁹⁶ W „Bibliotece Warszawskiej” z tego czasu, poza tekstami Janiszewskiego drukowane były tylko *Wspomnienia Kaukazu* Adama Idźkowskiego (1843 t. 2, s. 225-242), najprawdopodobniej warszawskiego architekta, który z Kaukazem nie miał nic wspólnego. Rok wcześniej drukowana była w „Przeglądzie Naukowym” 1842, t.2, nr 11, s. 434-444 anonimowa korespondencja z Tyflisu.

i rzeczywiście spełnił. I oto mniej jednym zakaukaskim pisarzem. Ale za to dobre Hugonisko czyta choć nie pisze, lubi ojczyście piśmiennictwo i z szczerą chęcią przynosi małe ofiary, po jakie ono do nas rękę wyciąga” [antologia]. Wprawdzie teksty Korsaka nie były publikowane, ale ze słów Janiszewskiego wcale jednoznacznie nie wynika, że zaprzestał on pisania.

ARYSTARCH SOSNOWSKI⁹⁷

Arystarch Sosnowski, ur. około 1811 roku w Kleszczelach w powiecie białskim w rodzinie szlacheckiej, unickiej. W 1828 roku rozpoczął studia na Uniwersytecie Wileńskim, kontynuował je w 1834 roku na Uniwersytecie Kijowskim. „Konarszczyk”, współpracował z Pietraszkiewiczem. Po wykryciu spisku otrzymał karę śmierci, zamienioną na karę wcielenia do wojska bez prawa wysługi z pozbawieniem szlachectwa oraz stopnia naukowego.

W Korpusie Kaukaskim od marca 1839 roku. W 1841 roku przywrócono mu prawo wysługi. Po walkach o twierdzę Elisu w czerwcu 1844, w których uczestniczył, ogłosił w 1847 roku *Opis przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lesgistanu*. Około roku 1853 uzyskał zwolnienie z wojska, przywrócono mu szlachectwo, według przekazu rodzinnego dostał również order św. Jerzego, którego nie przyjął. Ożenił się z Lucyllą z Meleniewskich, miał dziewięcioro dzieci. Ustabilizował się materialnie, wszedł w posiadanie folwarku Marianówka w pow. braclawskim. Mylnie podaje się, że był narodowości ukraińskiej. Zmarł po roku 1872.

Do Kraszewskiego pisał 25 sierpnia 1842 roku z Mochrowania przez Tyflis (taki adres podawał), Jan Merłło, przesyłając mu poezje Sosnowskiego, z którym pozostawał w jednej baterii artyleryjskiej. Merłło musiał znać osobiście Kraszewskiego i część jego rodziny, może rodziców pisarza? W interesujący i nawet zabawny sposób informował swego adresata o życiu artylerzystów, m.in. o tym jak „w baterii kładą działka w juki na grzbiety koni i gdzie potrzeba ruszają kłusem w góry”.

---

⁹⁷ PSB t. XL 2000-2001; W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

JAN ZAŁĘSKI⁹⁸

O przyjacielu Strzelnickiego, Janie Wilhelmie Załęskim, informacji biograficznych też nie ma zbyt wiele. Urodził się około roku 1800. Pochodził z rodziny szlacheckiej. Posiadał majątek w powiecie starokonstantynowskim, był sędzią z wyboru, człowiekiem szanowanym. Należał do Stowarzyszenia Ludu Polskiego, pomagał Konarskiemu. Aresztowany w 1838 roku, więziony w kijowskiej Cytadeli, w następnym roku wcielony przymusowo do Korpusu Kaukaskiego z prawem wysługi. Służył w Niżegorodzkim Pułku Dragonów. W 1843 uzyskał awans podoficerski, następnie na chorążego (praporszczyka). Wiadomo, że w sierpniu 1846 przebywał w szpitalu w Piatigorsku. Do kraju powrócił, ale trudno ustalić, kiedy to nastąpiło. Na Kaukazie był ogniwem łączącym literatów skupionych wokół Zabłockiego z innymi zesłanymi „konarszczykami”. Jako autor powieści i relacji wspomnieniowych krył się za inicjałami J.Z., nigdy nie publikował pod własnym nazwiskiem. Wśród „kaukazczyków” był jednym z pisarzy najbardziej radykalnych pod względem wyznawanych poglądów społecznych. Jego powieść *Arystokracja z wariacjami*, opublikowana w 1848 roku w kijowskim piśmie „Gwiazda”, wywołała ostrą polemikę⁹⁹. Należał do ścisłego grona kijowskiej „Gwiazdy” (1846–1849), pisma zadziwiającego nie tylko ówczesnych swym liberalizmem i radykalizmem społecznym. Prawdopodobne jest, że z powodu stanu zdrowia w tym czasie mógł już przebywać w kraju.

Wśród jego prac o Kaukazie można wymienić: *Rys życia obozowego* [„Gwiazda” 1849, nr 4, s. 156–184]; *Wyjątki z pamiętników* [„Dziennik Warszawski” 1853, nr 318, 320; 1854, nr 65]; *Wieczór na Kaukazie* [„Dziennik Warszawski” 1855, nr 57-58, 60-62, 100-102, 113, 115 – jest to powieść, która zaczęła się w poprzednim roczniku nr 328 i wcześniej.]; *Wspomnienia z podróży po Kaukazie*, „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” 1856, nr 64, 65, 81, 86.

---

⁹⁸ W. Śliwowska, *Zesłańcy..*; Bibliografia Estreichera odnotowuje rękopis jego „Pamiętników”, t. V, s. 235.

⁹⁹ Zob. D. Ossowska, *Współpraca zesłańców...*

FRANCISZEK SAWICZ¹⁰⁰

Franciszek Sawicz (1815–1846), syn księdza unickiego, urodzony w powiecie pińskim. W Pińsku w 1833 roku kończył szkołę, po czym podjął studia medyczne na koszt skarbowy.

Jako student wileńskiej Akademii Medyczno-Chirurgicznej za działalność spiskową, związki z Konarskim, uwięziony został w maju 1838 roku. Na początku 1839 roku skazany na wcielenie do Korpusu Kaukaskiego, bez prawa wysługi, czyli bez możliwości awansu. Wywieziony z Wilna razem z Janem Zahorskim (Zagórskim) i Kazimierzem Rabczyńskim znalazł się w Pułku Apszerońskim w Dagestanie. Razem z nim przeszło dwudziestu studentów medycyny znalazło się w wojskach kaukaskich, wśród nich między innymi Władysław Bagrynowski (Bahrynowski), Stanisław Miłkowski (Milkowski), Mieczysław Malewski, Kazimierz Rabczyński. Należał do najbarwniejszych postaci kaukaskiego zesłania, jak Rufinowi Piotrowskiemu z Syberii, tak jemu powiodła się ucieczka z Kaukazu. Osiedlił się w Janyszpolu na Ukrainie pod przybranym nazwiskiem dr Hellego (Eligiego), zajmował się leczeniem. Prawdę o sobie na krótko przed śmiercią, a zmarł nagle w czasie epidemii cholery, wyjawiał Aleksandrowi Grozie. Pozostawił mu także swoje pamiętniki i wyznania. Zachowały się też poetyckie wypowiedzi Sawicza. Przez białoruskich badaczy traktowany jest jako znacząca postać białoruskiego piśmiennictwa i kultury.

---

¹⁰⁰ PSB t. XXXV 1994; IPSB; W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

FLORIAN ZIELIŃSKI¹⁰¹

Pochodził z Krzemieńca, urodził się ok. 1820 roku, był „człowiekiem wolnym”, przypisanym do wsi Dworiec w pow. kijowskim. Pracował jako pomocnik w gabinecie zoologicznym Uniwersytetu Kijowskiego. „Konarszczyk”. Za działalność spiskową aresztowany w 1838 roku i więziony w Kijowie. Skazany na karę śmierci, zamienioną następnie na chłostę (500 kijów) i wcielenie do Korpusu Kaukaskiego.

W zbiorach Ossolineum we Wrocławiu zachował się rękopis rozprawy Zielińskiego o Kaukazie oraz komplet oficjalnych dokumentów dotyczących przebiegu jego wojskowej służby¹⁰², do których powrócimy w kolejnym tomie *Losów Polaków na Kaukazie*.

JULIUSZ MUCZLER¹⁰³

Tajemniczą postacią pozostaje nadal Juliusz Muczler. Przebywał na Kaukazie nie z własnej woli w tym samym czasie co „konarszczycy”, ale trudno miarodajnie rozstrzygnąć, czy należał do ich grona. Zwracał się o pomoc do Zabłockiego jako duchowego ojca literatów [antologia]. Jego nazwisko znajdujemy w relacji Janiszewskiego, ale bez żadnego komentarza. Znanych jest kilka jego wierszy opublikowanych w „Rubonie” [1846, t. 7]. Wacław Kubacki daje ich charakterystykę, zdawkową i w gruncie rzeczy lekceważącą. Zauważmy jednak, że Kubacki odmawia talentu poetyckiego wszystkim oprócz Zabłockiego i Strzelnickiego. O wiele wyżej ocenił prozatorskie i publicystyczne efekty działalności „kaukazczyków”. O Muczlerze pisał w swej pracy: „ogłosił w „Rubonie” (1847) kilka przeciętnych wierszy, które nie mają nic wspólnego z Kaukazem, oprócz wzmianek, kiedy i gdzie zostały

---

¹⁰¹ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

¹⁰² Zieliński F. *Opisanie o plemionach kaukaskich górali z ich obrzędami, obyczajami w cywilnym, wojennym i domowym bycie*. Papiery tegoż Zielińskiego, uczestnika spisku Konarskiego, dotyczące jego służby w wojsku rosyjskim. Bibl. Zakł. Nar. im. Ossolińskich w Wrocławiu, rkps. 4967/III.

¹⁰³ W. Śliwowska, *Zesłańcy...* (hasło sprowadza się tylko do odnotowania nazwiska).

napisane. Przy *Wieczery Pańskiej* czytamy: „1844 kwietnia 15 w namiotach przy wsi Kjajki na Kaukazie”; przy *Przysiędze miłości*: „Na pochodzie do wsi Solwatłu”, a przy wierszu *Łódka*: „Auł Hassan Kała”¹⁰⁴. Trudno rozstrzygać o jakości talentu poetyckiego, mając do dyspozycji drobne ułamki twórczości, trudno też mieć za złe Muczlerowi, że nie odwołał się w poetyckim obrazowaniu do miejscowego tematu i kolorytu. Jakiegoś wytłumaczenia domaga się jednak wyraźny dysonans między literacką konwencjonalnością jego wypowiedzi poetyckich, a sygnałami o miejscu i czasie powstania tekstów. Mówiąc wprost, wskazują one jednoznacznie na udział Muczlera w ekspedycjach wojennych, stanowią więc formę zwrócenia uwagi na trudny do wyrażenia, a tym bardziej zaakceptowania kontekst rzeczywistości. Wiadomo z przekazów innych „kaukazczyków”, że samobójczy akt kończy życie tego najwyraźniej wrażliwego człowieka, choć dokładnej daty i okoliczności tego tragicznego wydarzenia nie znamy.

KONSTANTY ZACH¹⁰⁵

Konstanty Zach (Zacha) przybył na Kaukaz dwanaście lat wcześniej niż „konarszczycy”. Był niewątpliwie utalentowanym, mającym przed sobą znakomite perspektywy studentem Uniwersytetu Wileńskiego. Ale za przynależność do tajnej organizacji działającej w tym środowisku został karnie wcielony w 1827 roku do Korpusu Kaukaskiego. Do kraju nigdy nie wrócił. W czerwcu 1843 roku pisał o nim Tadeusz Zabłocki jako o człowieku, który poznał miejscowe języki, zbiera o nich materiały i tłumaczy pieśni narodowe zakaukaskich Tatarów i Persów. Najwidoczniej pozostawali ze sobą w kontakcie. Pisze również Arystarch Sosnowski w *Opisie przejścia przez grzbiet łańcucha Lesgistanu*: „Od takiej błotnistej lawy spadłej w tym roku 1846

---

¹⁰⁴ W. Kubacki, *Małwy...*, s. 70-71.

¹⁰⁵ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*; Zesłany na Kaukaz razem z Zachem Adam Trzaskowski publikował na łamach wychodzącego w Tyflisie pisma „Kawkaz”. Zob. A. Kraushar, *Związki tajne na Litwie w Krozach i Swisloczy (1824-1827)*, [w:] *Miscellanea historyczne XLII*, Warszawa 1910, s. 15-20; J. Iwaszkiewicz, *Plemię Sarmatów*, „Ateneum Wileńskie” 1923, nr 3-4, s. 481-505.

w sąsiednim tym miejscom wąwozu, okropnie zginął zacyjny nasz ziomek, chorąży Konstany Zach, posłany ze czterema saperami dla opatrzenia i przeprowadzenia drogi. Poznano go tylko, znalazłszy w przepaści, po pierścieniu co go nosił na palcu, tak zeszeconym został. Wiem, iż zostawił ze swych prac gramatykę tatarską po polsku, którą sam ułożył i koledze swemu Trzaskowskiemu uprzednio posłał” [patrz: antologia].

Kilka lat później, w roku 1849, Janiszewski podsumowuje zamkniętą już działalność zesłańca: „Konstany Zach, secundum Thaddaeum orientalista. Prawda znał języki: perski, tatarski, turecki; zabierał się całe życie pisać gramatykę perską czy tatarską i był w stanie spełnić to przedsięwzięcie; ale skończyło się na projekcie. Nie napisał nic, oprócz tytułu gramatyki i szczupłych historycznych o niektórych prowincjach tatarskich notatek. Lecz przede wszystkim był to *człowiek*, mąż wielkiego hartu duszy i najszlachetniejszych uczuć. A mógłże on gryzmolić gramatykę, biedząc się codziennie myślą o jutrzejszym chlebie?! Ta to potrzeba, pomimo zrujnowanego zdrowia, zagnała go powtórnie do służby wojskowej. Udawszy się na robotę drogi w górach, znalazł tam śmierć pod urwiskami skał i w falach górnego potoku. Westchnijmy za poczciwego Kostusia – szkoda go więcej aniżeli dziesięciu naszych braci poetów !!” [antologia].

MARCIN SZYMANOWSKI¹⁰⁶

Do grona poetów kaukaskich zaliczał się również Marcin Szymanowski, ur. około 1823 roku w Warszawie. Wcielony karnie w 1844 roku do kaukaskiego korpusu za czytanie zakazanych książek i niedoniesienie o prowadzonych w jego obecności rozmowach antyrządowych. Służył razem z Mateuszem Gralewskim i Franciszkiem Pantoczkiem w Kabardyńskim Pułku Piechoty, następnie w lejbgwardii Pułku Erywańskiego. Obydwaj uwiecznili go w swoich wspomnieniach. Z zachowanej korespondencji Szymanowskiego z Wydawnictwem Zawadzkich w Wilnie wiadomo, że w 1852 roku stacjonował w miejscowości Bielyj Klucz,

---

¹⁰⁶ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

po ośmiu latach służby miał stopień chorążego i przebywał jakiś czas na urlopie w Warszawie.

Mimo młodego wieku nie był nowicjuszem literackim. W 1841 roku ukończył gimnazjum i podjął pracę urzędniczą w Wydziale I Kancelarii Namiestnika. Jako syn aktora dramatycznego (miał pochodzenie szlacheckie) obracał się w towarzystwie artystycznym i urzędniczym stolicy. Współpracował z „Jutrzenką” Piotra Dubrowskiego, zasłynął jako znakomity tłumacz Szewczenki, Puszkina, Gogoła, Odojewskiego i Mikołaja Pawłowa. Z kręgu „Jutrzenki” wyszła opinia o nim jako „lekkomyślnym młodzieńcu, biegającym po ulicach i ogródkach za dziewczynami”, a przy tym „utalentowanym tłumaczem”. Oprócz przekładów próbował własnej twórczości, pokaźny zbiór jego tekstów poetyckich, skonfiskowany podczas aresztowania, znajduje się w moskiewskim archiwum (ok. 100 kart archiwalnych)¹⁰⁷.

Służąc w carskiej armii śledził uważnie nowości literatury i tworzył. Wydawnictwu Zawadzkiego proponował tłumaczenie *Zwykłej historii* Gonczarowa, *Kto winien?* Iskandera (Aleksandra Hercena) i *Tamaryna* Michaiła Awdiejewa. Pisał również dzieło, które zatytułował *Zarysy Kaukazu*. Jak donosił w liście z Tyflisu z 24 czerwca 1852 roku do Zawadzkiego w Wilnie: „Pierwszy tom już wykończony, zawiera on wiadomości jeograficzne i historyczny rozwój miurydyzmu – o ile w pierwszym dziale znajomię czytelników z miejscowością i szczegółami teatru wojny, o tyle w drugim przedstawiłem w krótkości przeszłość górali, a obszerniej główną sprężynę wojny świętej – miurydyzm i życiorys Imama Szamila wraz z poglądem ogólnym na dzisiejszy stan gór i charakterystyczne cechy plemion przyznających władzę Szamila. Do pierwszego tomu należy szczegółowa mapa i kilka rysunków z natury, dających pojęcie o ubiorach i miejscowości. Następne tomy mają mieścić obrazki z życia żołnierza i szkic działań przeciw góralom w wyprawach wojsk Cesarsko Rosyjskich do roku 1850. Ponieważ jako pomocnicze źródła służyły mi wiadomości o Kaukazie znane powszechnie w literaturze rosyjskiej – cenzura w dziełku moim nie znajdzie nic do

---

¹⁰⁷ Zob. W. Dżakow, *Literackie zainteresowania konspiratorów polskich z lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku*, „Pamiętnik Literacki” 1974, z. 4, s. 214.

wykreślenia”¹⁰⁸. Żadne z tych przedsięwzięć nie zostało zrealizowane. Wszystko, co stworzył, zostało rozproszone. Najprawdopodobniej Szymanowskiemu należy przypisać przejmujące wiersze drukowane pod inicjałami M. S. w „Rubonie” [1849, t. 9, s. 144–150; zob. antologia]. Przemawia za tym poetycka biegłość, nie czujemy w tych tekstach ręki nowicjusza, a także literacki język pozbawiony jest kresowych naleciałości, które wyczuwa się u kaukaskich poetów w ogromnej większości stamtąd pochodzących. Dziś ze skrawków informacji próbujemy scalić jedynie mglisty zarys losu człowieka, który zaledwie zdążył błysnąć indywidualnością i talentem, a już został pozbawiony możliwości samorealizacji, obciążony sierocym kompleksem. Nie udało mu się pozyskać wsparcia dla twórczych planów. Poległ 2 listopada 1855 roku w bitwie pod Kutajsu mając niewiele ponad trzydzieści lat.

MATEUSZ GRALEWSKI¹⁰⁹

We współczesnych pracach o polskich mieszkańcach Kaukazu niezasłużenie mało miejsca poświęca się autorowi jednej z najbardziej znaczących prac, jaką niewątpliwie jest książka *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju. Ludność. Zwyczaje i obyczaje* (Lwów 1877). Wprawdzie do niektórych fragmentów opracowania Gralewskiego odwoływano się, ale w dalszym ciągu jest to materiał słabo badawczo wykorzystany, a sam autor nie doczekał się monografii, na którą zasługuje. Do tej części pracy został włączony jako pierwszy historyk dziejów „kaukaskiej grupy”.

Rewolucjonista, publicysta i etnograf Mateusz Gralewski (Gralak), urodzony w Mazewie pod Łęczycą w 1826 roku – jedna z kluczowych postaci wśród polskich zesłańców politycznych, którzy w XIX wieku odegrali ważną rolę w badaniach nad Gruzją i Kaukazem. Spośród wielu postaci polskiego środowiska zesłańczego był, jak się wydaje, jedynym chłopem z pochodzenia.

---

¹⁰⁸ Listy Marcina Szymanowskiego do Adama Zawadzkiego, Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas, zespól 1135, nr inw. 7.

¹⁰⁹ PSB t. VIII 1959-1960; W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

Mateusz ukończył miejscową szkołę elementarną z takim wynikiem, że znany profesor Wacław Aleksander Maciejowski, właściciel wsi, umieścił go w gimnazjum, zapisując pod nazwiskiem o szlacheckim brzmieniu – Gralewski. Uwięziony został Gralewski w marcu 1844 roku w Warszawie za udział w tajnym kółku Wernera i propagandę rewolucyjną w środowisku rzemieślniczym. Osadzony w Warszawskiej Cytadeli, po męczącym śledztwie został skazany na przymusowe wcielenie do armii i karę chłosty. W ten sposób znalazł się na Kaukazie w szeregach Szyrwańskiego pułku jako szeregowy żołnierz i musiał brać udział w działaniach wojennych. W 1848 roku, dowodzący pułkiem generał Maniukin wpisał go na listę szlachty, to umożliwiło mu awans oficerski. W 1852 roku zdawał w Taganrogu egzamin, po którym uzyskał awans i teoretycznie mógł uwolnić się od służby.

Do kraju wrócił po dwunastu latach pobytu na Kaukazie, w roku 1856, po amnestii ogłoszonej przez Aleksandra II, ale nielegalnej działalności patriotycznej nie zaprzestał, wręcz odwrotnie. Przez pewien czas mieszkał u siostry, przebywał na Ukrainie. Kiedy w 1861 roku osiadł w Warszawie wszedł w krąg organizatorów przygotowywanego powstania. Wiadomo, że współdziałał ściśle z Komitetem Centralnym i Stefanem Bobrowskim wraz z innym „kaukazczykiem”, Julianem Surzyckim oraz „sybirakami”, Agatonem Gillerem i Gerwazym Gzowskim. Współpracował z Gillerem w warszawskim piśmie dla ludu „Czytelnia Niedzielną”. Publikowali tu również „kaukazczycy” Telesfor Szpadkowski¹¹⁰ i Kazimierz Łapczyński.

Po rozgromieniu Powstania Styczniowego zbiegł Gralewski za granicę. Przebywając w Szwajcarii, a potem w Paryżu wiele wysiłku wkładał, by kaukaskie doświadczenia przekazać szerszemu światu. Rozwijał więc na emigracji działalność wydawniczą, literacką i publicystyczną. Poglądy polityczne wyłożył między innymi w

---

¹¹⁰ Telesfor Szpadkowski (1819–1903), karnie wcielony w 1846 roku do Korpusu Kaukaskiego; wślawił się budową kościołów i meczetów na Kaukazie, do kraju wrócił w 1858 roku; był bliskim krewnym Gillera. Siostra Szpadkowskiego, Bronisława, wyszła za mąż za Juliana Surzyckiego (1820–1882), wcielonego do Korpusu Kaukaskiego w 1845 roku z powodu udziału w spisku Ściegiennego. Surzycki był wybitnym inżynierem, zaprzyjaźnił się ze Szpadkowskim na Kaukazie. Obydwaj przebywali głównie w Dagestanie. Do kraju wrócił w 1858 roku.

opublikowanej w Lipsku w 1865 roku pracy *Myśli o naszych działaniach w kraju i za granicą*¹¹¹.

Wydawał założone wraz z Karolem Mikoszewskim czasopismo „Braterstwo” (1864–1865), propagujące patriotyzm, a skierowane do chłopów. Faktycznie nie miało ono szansy dotrzeć do adresatów w kraju, krążyło wśród emigrantów. Zamieścił tam Gralewski między innymi artykuł *Kilka słów o Gruzinach* oraz tekst *Pieśni Gruzinki*.

W 1869 roku w Paryżu, w emigracyjnym Komitecie Naukowej Pomocy wygłosił Gralewski publiczny wykład *Polacy na Kaukazie*. Szczegółową relację z niego przekazał do „Dziennika Poznańskiego” przyjaciel Gralewskiego, Agaton Giller, przebywający wówczas również na emigracji. Jest to kolejny bardzo ważny dokument na temat „kaukazczyków”, próba przybliżenia faktografii i równocześnie syntetycznej oceny zjawiska, sformułowana od wewnątrz. Tym bardziej cenna, że mająca szansę dotrzeć do szerokiego odbiorcy; publikację poznańską przedrukował natychmiast wychodzący we Lwowie „Dziennik Literacki” [1869, nr 52]. Gralewski, w przeciwieństwie do wielu współtowarzyszy niedoli „uwięzionych w czasie i przestrzeni”, mówił o swoim zesłańczym doświadczeniu z nowej perspektywy. Kreśląc szeroką panoramę działalności zesłańców, zastanawiał się nad historiozoficznym, politycznym, kulturowym i praktycznym sensem ich aktywności. Wpływał z jego wypowiedzi optymistyczny, pełen energii obraz obecności Polaków na Kaukazie, mimo oczywistego cierpienia i ofiar, jakie ponosili. Opisując działalność literacką zesłańców zauważał Gralewski „rzewny ton” ich utworów, jak też fakt, „że na Kaukazie więcej było poetów niż na Sybirze”.

Mieszkając w Paryżu pracował nad zrekonstruowaniem utraconych materiałów, które gromadził jeszcze w okresie zesłańczym. W 1867 roku obszerna praca była gotowa, latami trwały starania o jej wydanie na emigracji, pomagał mu w tym J. I. Kraszewski, ale jak się okazało, bez powodzenia. Wkrótce Gralewski otrzymał zgodę na osiedlenie się w Galicji, przeniósł się do Krakowa, a później Lwowa. W 1873 roku wydaje wspomnienia:

---

¹¹¹ Zob. B. Baranowski, *Z dziejów polsko-gruzińskich stosunków kulturalnych połowy XIX wieku. (Opisy Gruzji Mateusza Gralewskiego)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1974 nr 16. Sectio F, vol. XXIX.

Listy z niewoli. W 1875 roku pojawia się *Gruzja z Osetią*, i w rozszerzonym wariancie *Polacy na Kaukazie*. Dzieło napisane w Paryżu wychodzi dopiero po dziesięciu latach od napisania, we Lwowie, dzięki wsparciu Adama Dominika Bartoszewicza, kolegi Gralewskiego z wychodźstwa. (Z Bartoszewiczem, później księgarzem lwowskim, stykał się Gralewski po powstaniu styczniowym w Paryżu). Trzeba jasno powiedzieć, że dzieło, z powodu wyrażanych w nim poglądów politycznych nie miało żadnej szansy na druk w zaborze rosyjskim. Unikając cenzury, mógł Gralewski przekazać czytelnikowi całe swoje antycarskie i antypaństwowe nastawienie wobec Rosji.

W latach pobytu we Lwowie zajmowała go bardzo etnografia, podróżując po Galicji zbierał materiały i publikował swoje obserwacje w pismach.

Gralewski obdarzony był niezwykle wrażliwością na kulturę innych narodów. Szybko przyswajał historię i obyczaje Kaukazu. Faktycznie, jako jeden z niewielu wśród piszących Polaków, znakomicie orientował się w skomplikowanym tyglu dziejów narodów kaukaskich, chociaż i w jego zapisach zdarzają się nieuniknione niedokładności. Trafnie dostrzegał wiele wewnętrznych sprzeczności dzielących poszczególne nacje zamieszkujące ten obszar. Jego najpoważniejsze dzieło: *Kaukaz* pisane jest z perspektywy obserwatora, który patrzy na rzeczywistość kaukaską jako człowiek mający określone poglądy oraz głęboką świadomość reguł funkcjonowania mechanizmów politycznych i społecznych państwa rosyjskiego. Jego obserwacje stanowią obok wypowiedzi Gedeona Giedroycia najbardziej ostry antycarski dokument, jaki wyszedł spod pióra kaukaskich literatów-Polaków. Siłą oskarżenia despotii dorównują mu tylko utwory literackie powstałe na emigracji zachodniej, takie jak np. *Gość Czeczeńca* Konstantego Gaszyńskiego, czy wydawane tam *Poezje Mazura* Jana Kantego Radeckiego. Być może fakt, że pisał *Kaukaz* w samym środku emigracyjnych sporów i popowstaniowych rozrachunków pozwolił mu dokonać tak dojrzałej analizy kaukaskich doświadczeń. Ale nie można wykluczyć też innej hipotezy. Na Kaukaz trafił mając 18 lat, przebywał tam wystarczająco długo (12 lat), by przedrzeć się przez powierzchnię pozorów oraz stereotypowych opinii i dotrzeć do istoty rzeczy.

Na podstawie jego zapisów trudno określić, które lata spędził w

Tbilisi, ale w stolicy Gruzji Gralewski przebywał dość długo. Jego kontakty z gruzińską inteligencją były stosunkowo rozległe. Zadziwiające jednak, że nazwisko Gralewskiego nie figuruje w znanym liście Leona Janiszewskiego do Romualda Podberskiego. Tłumaczyć to można zapewne faktem, że w latach przebywania w Gruzji nie publikował swoich utworów.

Gruzji poświęcił Gralewski obszerny rozdział *Gruzja z Osetią* (około 50 stron). Przy okazji zauważmy, że Osetią nazywa jedynie ziemie położone wokół Władykaukazu. W części poświęconej Gruzji przytaczane są bardzo szczegółowe relacje na temat geografii, historii, etnografii i kultury kraju. Opis zaczyna się od ziem wschodnich (autor jechał z miejscowości Giandża) i natychmiast pada refleksja: „[...] lud gruziński godzien jest lepszej doli, bo to lud prawej duszy i uczciwego serca. Szczere usposobienie jego charakteru złącza ku sobie tych, co czują w sobie wstręt do przewrotności i matactwa” (s. 361).

Tbilisi poraziło Gralewskiego swoją wielkością: „Witam cię, Tyflisie rozkoszny z twoimi sadami i źródłami. Witam cię grodzie rozsiadły nad prądem Utkwari (Kura), a sięgający kilkunastowiekowych wspomnień, siedemkroć zmieniający swoją postać po siedmiu zburzeniach! Witam cię dumo narodu opowiadającego trzydziestowiekowe dzieje swoje!...” (361).

W dalszej części opowiada o założeniu stolicy przez Wachtanga Gorgasali, o współczesnym obliczu miasta, w którym zmieszała się architektura europejska i wschodnia. Gralewski podkreśla, że Tbilisi – to miasto świątyń, bowiem znajduje się w nim ponad czterdzieści świątyń różnych obrządków religijnych. Zwłaszcza szczegółowo opisany jest XIX-wieczny kościół katolicki.

Oczywiście, barwnie przedstawione są tyfliskie łąnie ze wszystkimi ich obyczajami i rytuałami, a nawet przytoczony jest tekst pieśni, którą autor usłyszał podczas zażywania kąpieli.

Centralny punkt narracji stanowi spotkanie z mieszkańcem Tbilisi, szlachcicem, właścicielem majątku w powiecie goryjskim, którego nazywa inicjałem Dż. [Дж.]. Możliwe, że Gralewski jako doświadczony konspirator z ostrożności nie wymienia nazwiska rozmówcy, pomimo tego, że książka publikowana była poza sferą wpływów rosyjskiej cenzury. Choć nie można wykluczyć, że jest to chwyt narracyjny fingujący rodzaj hipotetycznej rozmowy.

Podczas jednej z wizyt u Dż. rozgorzała między nimi dyskusja o polityce. Przedstawiciela gruzińskiej społeczności zainteresowały szczegóły dotyczące polskiego powstania [mowa o powstaniu w 1830-1831 – M. F., D. O.], antyrządowych spisków i rozbioru Polski. Gralewski odnotowuje, że jego współrozmówca wykazywał zorientowanie w sprawach polskich. Obydwaj dostrzegli wiele podobieństw w losach obu narodów. Dyskusja dowiodła, że w wykształconym gruzińskim społeczeństwie połowy XIX wieku losy Gruzji i Polski rozumiane były jako zjawiska bezsprzecznie pokrewne.

W dalszej części następuje szczegółowe opowiadanie Dż. o historii Gruzji, zrelacjonowane przez Gralewskiego. Opowieść o losach kraju podporządkowana jest myśli o wysokiej duchowej misji Gruzji wśród chrześcijańskich krajów Wschodu. Rozmówca Gralewskiego opowiada swemu polskiemu gościowi o czasach niszczycielskich wojen, gdy Gruzja znajdowała się na granicy zniszczenia, o wspaniałych okresach jej historii, które ocenia jako „oddech”, podarowany przez Boga, aby naród zdążył podnieść się z popiołu i wypełnić swoje przeznaczenie. Naturalnie, najbardziej wyraziście opisana jest epoka Dawida Odnowiciela i cesarzowej Tamary. W związku z tą epoką wspomniany jest Rustaweli (w innym miejscu jest mowa o przekładzie Łapczyńskiego, z czego wynika, że autorowi *Kaukazu* był znany).

Opowiadając pokrótce o tragicznych stuleciach nieustannej walki przeciwko Mongołom, Persom i innym najeźdźcom, Dż. rozpoczyna opowiadanie o obecnej sytuacji Gruzji po jej przyłączeniu do Rosji, co z pewnością najbardziej interesowało obydwu rozmówców.

Ta część opowiadania wyróżnia się szczególną emocjonalnością. Dż. dzieli się z polskim przyjacielem krytyczną oceną stanu postępującej w Gruzji rusyfikacji. Szczególnie otwarcie polityka ta była realizowana za czasów namiestnika Woroncowa, który w odróżnieniu od innych wybrał bardziej łagodną taktykę: zyskał zaufanie określonej części gruzińskiej szlachty, zbliżył ją do dworu, i tym samym carska polityka mogła być realizowana nie przy użyciu siły, a jak gdyby poprzez wzajemną akceptację.

Gralewski niejednokrotnie, i przekazując opowiadanie Dż., i w swoich własnych rozważaniach podkreśla, że Gruzini w szczególności

sposób odnosili się do Polaków, zwłaszcza żołnierzy, jako że sami zmuszani byli oddawać swoich synów do armii, przeciwko czemu się opierali: „Otwartymi rękoma przyjmowali wtedy [lata 1831–1832] Gruzini jeńców polskich w Tyflisie, okazywali im współczucie i nie szczędzili im uraczenia. Chcieli oni znaleźć w nich przyjaciół na wypadek walki, którą gotowi byli wywołać dla poszanowania krwi swojej” (s. 377). Później Gralewski, w związku ze wspomnieniami o Polsce pisarzy gruzińskich, odnotowuje: „Warszawa dla Gruzinów jest tym, czym dla Polaków Paryż”.

Wielką wrażliwością wykazał się w swoich obserwacjach dotyczących życia społecznego, dostrzegając całe pokłady nędzy i niesprawiedliwości. Szczególną jego sympatię i współczucie zyskali chłopci (przypomnijmy, że sam był chłopem z pochodzenia). W wielu fragmentach książki Gralewski opisuje, w jakich nieludzkich warunkach żyli chłopci na Kaukazie, a zwłaszcza w Gruzji, ale to z nimi wiązał nadzieje na przechowanie ducha narodowego.

Opowiadając o tym, jak europeizacja, rusyfikacja i w ogóle nowe czasy dotknęły Gruzji, Gralewski podkreśla wysokie i trwałe moralne cechy gruzińskiego narodu, które oparły się tym negatywnym procesom: „Lud wiejski bezpośrednio nie został jeszcze tknięty. Obyczaje jego zostały też same prawie co i dawniej, a przemawiają one za nim, gdyż liczba przestępstw zwyczajnych bywała bardzo mała i oprócz pijaństwa nie słychać prawie było o złodziejach lub rozbojach. Domy u Gruzinów nawet w Tyflisie nie zamykały się na żadne zamki. Lecz wyższa warstwa społeczeństwa, narażoną została na różne pokusy i ciosy” (s. 384).

Znaczną objętościowo część narracji poświęcił Gralewski omówieniu życia literackiego Gruzji, które sytuował w bezpośrednim kontekście losów narodu. Przywołał nazwiska, które były mu znane jako fundamentalne w gruzińskim piśmiennictwie: Czachruchadze, Szawteli i inne. Osobliwie wyróżnił Rustawelego, wykazując nieprzeciętną jak na owe czasy wiedzę na jego temat. Nie tylko przedstawił znaczenie postaci, zajmującej szczególne miejsce w duchowej skarbnicy narodu, ale dodatkowo zacytował fragmenty przekładu innego zesłańca, Kazimierza Łapczyńskiego.

Najbardziej obszerne cytaty przytacza Gralewski z *Кармлиц муховеба*. Nie wiemy, kto wykonał dla niego przekład. Spośród przedstawicieli literatury współczesnej przytacza Aleksandra

Czawczawadze, księcia Erystawi „jako tłumacza Rustaweli na polski” i księcia Grigola Orbeliani. Gralewski z goryczą pisze o tym, że sprawy wydawnicze w Gruzji nie idą najlepiej i „wiele rękopismów, leżących dotąd w pakach, czeka na druk” (s. 381).

Znane mu były wszystkie szczegóły związane z wydaniem pisma „Цискари” („Zorza”). Dostrzegał ogromne znaczenie pierwszego gruzińskiego almanachu, zapoznającego czytelnika z rodzimym piśmiennictwem, trafnie zauważał, że „to zamiłowanie «Zorzy» w swojskiej literaturze, jako zapowiadające rozbudzenie się ducha narodowego, bardzo się nie podobało Moskalom”. Z wielkim oburzeniem przywołuje Gralewski cytat z gazety „Кавказ”, która dezawuowała jako całkowity anachronizm z punktu widzenia współczesności, potrzebę odwoływanie się do tradycji piśmiennictwa gruzińskiego. Widać, jak swoim wyobrażeniem patriotyzmu chciałby Gralewski objąć również Gruzinów.

Zauważyć warto, że Władysław Strzelnicki i Leon Janiszewski efektywnie współpracowali z gazetą „Кавказ”, biorąc pod uwagę jej pozytywne i negatywne strony. Gralewski ze swoim radykalizmem widział gazetę wyłącznie jako reakcyjny organ władzy. Tym samym w rozdziale nasyconym informacjami o różnych stronach życia gruzińskiego narodu cała sympatia autora bezwarunkowo pozostawała po stronie narodu gruzińskiego. Zauważa, że w losach Gruzji i Polski jest wiele wspólnego, przede wszystkim łączy je konieczność walki z caratem. Nie był jednak szowinistą, wysoko cenił wybitnych rosyjskich myślicieli, walczących z caratem; bardzo cierpiał z tego powodu, że musiał walczyć przeciwko kaukaskim narodom.

Dokument stworzony przez zesłańca po dziś dzień zachował wartość – nie tylko poznawczą. Odzwierciedla stopień wiedzy Polaków tego okresu na temat Kaukazu, a oprócz tego wyraża pogląd Polaka – uczestnika wydarzeń politycznych na losy dwóch pozbawionych niezależności krajów. Wiele fragmentów książki Gralewskiego odzwierciedla poglądy i oceny, które do dziś nie tracą swej aktualności. Zwłaszcza w obecnej zaostrzonej sytuacji politycznej widać, że dyskusje Gralewskiego z przedstawicielami gruzińskiej inteligencji pozostają w bliskiej zależności z problemami aktualnie rozważanymi. Są obecne prawie w takiej samej postaci (naturalnie ze współczesnymi akcentami) także w dzisiejszym dialogu Polaków i Gruzinów. Zauważmy przy tym, że współcześni,

często posługujący się dla własnej wygody powszechnie przyjętymi stereotypami, nie wnikają tak głęboko w problemy, ducha i obyczaje innego narodu, jak autor, oddalony od nas ponad stuletnią perspektywą.

Zapiski Gralewskiego cechuje subtelne odczucie osobliwości życia duchowego, bytu i historii innego narodu. Nieprzypadkowo znany historyk i etnograf Wacław Aleksander Maciejowski zobaczył w młodym Gralaku człowieka o wielkich możliwościach i pomógł mu zdobyć wykształcenie.

Kaukaz przy całej skłonności autora do ostrych wywodów, zwłaszcza gdy dotyczyło to polityki i władzy, przy bezsprzecznych przejawieniach dotyczących opisów i cyfr, wyróżnia się wielkim nasyceniem materiałem faktograficznym, historycznym, etnograficznym, obyczajowym itd. Spośród wszystkich polskich autorów Gralewski odniósł się do rzeczywistości kaukaskiej w sposób najbardziej uwzględniający miejscowe różnicowanie. Pisze na przykład o tym, że poznał byt Gruzji w tej części, która przylega do Tbilisi i rozpościera się wzdłuż Wojskowo-Gruzińskiej drogi. Co zaś się tyczy Kachetii, jak zastrzega się narrator, dysponuje pewnymi dowodami, że ludzie żyją tam bardziej dostatnio, a nie w wyrastających z ziemi saklach, które widział w górzystej części Gruzji.

Kaukaz Mateusza Gralewskiego, który według naszej opinii stanowi wyjątkowy bibliograficzny rarytas, należałoby wydać dzisiaj z odpowiednimi komentarzami. Mógłby posłużyć jako dokument i cenne źródło do badań nad stopniem wzajemnego poznania się dwóch narodów.

Nawet lakoniczny wykaz faktów z biografii Gralewskiego zarysowuje obraz człowieka aktywnego i niestrudzonego. Zresztą jest to charakterystyczne dla tych „kaukazczyków”, którym udało się powrócić do ojczyzny. Z punktu widzenia nieustępliwości i żądzy wiedzy można Gralewskiego porównać z Kazimierzem Łapczyńskim, tłumaczem poematu Rustawelego na język polski.

W nekrologu Gralewskiego, który zmarł w 1891 r. we Lwowie, napisano o nim jako o etnografie, ani słowa nie wspominając o jego działalności politycznej. To przemilczenie mogło wynikać z faktu, że

wspomnienie drukowane było w zaborze rosyjskim, a może w jakiejś części przyczyniła się do tego nieświadomość młodego autora¹¹².

Dla pełnego obrazu nie sposób pominąć jeszcze kilku nazwisk poprzedników kaukaskiej grupy.

IGNACY DOBRSKI¹¹³

Według nekrologu, zamieszczonego w „Gazecie Polskiej” [1863, 26 marca, nr 69], pięćdziesięciu lat nie dożył, a więcej w życiu przeszedł niż sędziwi ludzie. Musiał więc być urodzony około 1814 roku, jako 18-letni chłopak służył już, nie z własnego wyboru, jako prosty żołnierz na Kaukazie. Był odważny w walce, przerzucał zapalone bomby za wały twierdzy. Ta odwaga była powodem, że po ośmiu latach służby, tj. w 1841 roku mógł wrócić do kraju, gdzie objęto go nadzorem policyjnym. Pracował w Warszawie w straży pożarnej, potem w magistracie jako urzędnik. Interesował się literaturą, pisał. Poezje drukował w „Zorzy” (P. Kraków i W. Horoszkiewiczowej). Tam umieszczał urywki z podróży do wód kaukaskich („Zorza” 1843, t.3). W 1850 roku wydał swoje *Szkice Kaukazu*. Słusznie podkreślał autor pośmiertnych wspomnień o Dobrskim, że w późniejszym czasie wyszło wiele podobnych opisów przez kolegów zmarłego napisanych, ale on był pierwszy.

MARCIN CIEPLIŃSKI [Ossoria]¹¹⁴

Data narodzin nieznaną, zmarł najprawdopodobniej w 1847 roku. Informacje o nim są fragmentaryczne, chociaż jego nazwisko zostało odnotowane w *Polskim słowniku biograficznym*. Wychowywał się na Litwie, podczas pobytu w Warszawie wszedł w

---

¹¹² Z. W[asilewski], Wspomnienia pośmiertne o Mateuszu Gralewskim, „Wisła”, 1892, t. 6, s. 1005-6. (Zygmunt Wasilewski należał do pokolenia urodzonego po powstaniu styczniowym).

¹¹³ W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

¹¹⁴ PSB t. IV, 1938.

krąg tak zwanej „Warszawskiej Cyganerii”. Wspólnie z K. Balińskim wydał dwa tomy noworocznika *Snopek Nadwiślański* (1844–1845). Zamierzał wydać swoje utwory w oddzielnym tomie, ale najprawdopodobniej to mu się nie udało, żadnych śladów książki nie znaleźliśmy (w *Słowniku biograficznym* przytacza się fragment z jego listu, w którym informuje o zamiarze wydania swoich doświadczeń, „których zebrano już na parę tomów”). W zbiorach Ossolineum znajduje się przypisywany Cieplińskiemu rękopis: *Z Kaukazu kart 16*, sygn. 9913/I.

Publikował w „Athenaeum” i „Bibliotece Warszawskiej” pod pseudonimem Ossoria. Na Kaukazie Ciepliński przebywał w latach 1831–1833 (najprawdopodobniej za udział w powstaniu listopadowym). Mieczysław Inglot uważa, że Ciepliński wyjechał z Kaukazu w 1835 roku. Pozwolenie na powrót otrzymał w związku z ciężkimi obrażeniami, których tam doznał.

LEON GERSZEWSKI

Uczestnik powstania listopadowego, zesłany do Niżniegorodskiego dragońskiego pułku; odbywał służbę razem z zesłanymi dekabrystami. Napisał i wydał w Poznaniu beletryzowane *Pamiętki z niewoli*¹¹⁵. Na uwagę zasługują, rzadko pojawiające się we wspomnieniach „kaukazczyków”, opisy warunków odbywania przez więźniów podróży do miejsc przeznaczenia oraz informacje dotyczące organizacji systemu więziennego Rosji w tamtych latach.

[Brak danych biograficznych]

STANISŁAW PILAT

Po powstaniu listopadowym na Kaukazie znalazł się Stanisław Pilat¹¹⁶, który pozostawił bardzo ciekawy *Ustęp z pamiętników*¹¹⁷, wydany we Lwowie wielu lat po powrocie z Kaukazu do Galicji.

---

¹¹⁵ L. Gerszewski, *Pamiętki z niewoli*, Poznań 1852.

¹¹⁶ PSB t. XXVI, 1981; W. Śliwowska, *Zesłańcy...*

¹¹⁷ S. Pilat, *Ustęp z pamiętników S. Pilata z czasu jego niewoli na Kaukazie*, „Album Lwowski” 1862, s. 123-150.

Gruziński temat nie pojawił się u niego, jako że jego pułk brał udział w działaniach w regionie Piatigorska. Zajmował się pracą naukową i dydaktyczną.

Jako że Ciepłiński, Gerszewski i Pilat służyli na Kaukazie przed pojawieniem się najważniejszych spośród „kaukaskiej grupy poetów”, w ich listach nie wspomina się o nich.

Odtwarzając biografie po raz pierwszy w bardziej, czy też mniej chronologicznej postaci, widzimy, że z rzadkimi wyjątkami, powstają jak gdyby po zanikającej linii, od wyrazistych portretów do białych plam. Jeśli chcielibyśmy przedstawić portret grupowy polskich „mieszkańców Kaukazu”, w centrum i w pierwszym rzędzie znajdują się Zabłocki, Janiszewski, Strzelnicki, Potocki, następnie Gralewski i Łapczyński. Wokół nich rozmieszczone są mniej wyraźne figury, a jeszcze dalej w cieniu zlewają się zarysy różnych ludzi. Niektórzy nie są widoczni w ogóle, po nich pozostało nazwisko. Takich są dziesiątki, nawet setki. Najbardziej znaczący pozostawili najbardziej wyraźne ślady swojej obecności. Mniej znaczący – jedynie zarys.

W swej istocie obraz jest tragiczny.

Nawet ironiczny Janiszewski przed tym obrazem, którego nie mógł w pełni ogarnąć, traci swój sarkazm, i z prawdziwym żalem wyciąga wniosek: „A więc, *summa summarum*: Winnicki zmarł na gorączkę, Strzelnicki na zapalenie kiszek i dyzenterię; Zach zginął, uniesiony górnym potokiem i zawałony skałami; Zabłocki zmarł z cholery...”. Dodajmy do tej listy: Szymanowski poległ w bitwie, dwudziestoparoletni Pietraszkiewicz ciężko został ranny, Muczler popełnił samobójstwo... A o losie wielu już nigdy się nie dowiemy.

Aleksander Hercen sformułował znane pojęcie „martyrologii” literatury rosyjskiej. Ten polski rozdział utworzony przed hercenowskim nie zawiera znanych nazwisk, ale zawiera nie mniej tragiczne losy.

PROBLEMY I DYLEMATY ZESŁAŃCZEJ TWÓRCZOŚCI

Zanim przejdziemy do szczegółów, trzeba postawić jedno zasadnicze pytanie. Czy możemy mówić o działalności „kaukazczyków” jako o grupie literackiej? W ścisłym tego słowa znaczeniu nie. Nie zrzeszyli się w stowarzyszenie artystów, nie sporządzili listy członków, nie wydawali pisma, choć taki projekt miał Tadeusz Łada-Zabłocki. Prawdę mówiąc kaukascy twórcy, poza spotkaniami w wąskim kręgu, nigdy nie mieli możliwości zebrać się wspólnie. Jako że rozrzucony byli po różnych pułkach, ich drogi mogły się stykać jedynie podczas wojennych marszów, albo na zimowych kwaterach. Marzeniem wielu było znalezienie się w Tbilisi. Tak się stało, że najbardziej znaczący w literackim środowisku mieszkali właśnie w tym mieście. Oczywiście, nie decydował o tym ich talent, ale możliwości rozwoju, jakie dawał duży ośrodek administracyjny, miasto gubernialne, jakim był ówczesny Tyflis (obecne Tbilisi). Łatwiejsze stąd były kontakty z ojczyzną, możliwy udział w życiu literackim i w ogóle kulturalnym miasta, praktycznie funkcjonowało tu zawsze spore skupisko Polaków.

Prawem dygresji zauważmy, że temat gruziński splata się we wspomnieniach i twórczości zesłańców z tematem kaukaskim w ogóle. Specyfika gruzińska nie zawsze oddzielona jest od problemu Kaukazu jako całości. Polacy kierowani byli do różnych miejsc Kaukazu w zależności od wojennych potrzeb, ale przy tym wszystkim Tbilisi i Gruzja pozostawały centralnym punktem skupienia. Od połowy lat czterdziestych Rosja stworzyła nowy ośrodek w miejscowości Temir Chan Szura w Dagestanie (ob. Bujnask), gdzie kierowano w związku z prowadzoną wojną duże grupy Polaków.

Czy można wobec tego traktować tych pisarzy jako grupę literacką? Zachowując wszystkie wymienione zastrzeżenia jednak można. Uprzedzając dalsze wywody przyznać bowiem trzeba, że mamy do czynienia ze świadomą siebie zesłańczą zbiorowością, która między innymi właśnie poprzez literaturę wyraziła własną tożsamość, i której wysiłek stworzył podwaliny niezwykle

wartościowej tradycji opartego na wiedzy odniesienia do kultury Kaukazu.

Cała polska literatura doby romantycznej, zwłaszcza okresu międzypowstaniowego, w znacznej mierze podporządkowana była tragedii narodu, bezskutecznie walczącego o swoją niepodległość. Literatura ucieleśniała ów patos walki i równocześnie inspirowała ją. Na Kaukazie ten stan rzeczy wystąpił w szczególnym skoncentrowaniu, jako że znaleźli się tam ludzie aktywnie wyrażający swój brak zgody na istniejącą rzeczywistość, przez to represjonowani, wyrwani ze swych środowisk i skazani na życie w dramatycznie odmiennych warunkach. Ten brutalnie oderwany od pozostałych okruczeń narodowej inteligencji, w naturalny sposób zróżnicowany w sobie, ale w dalszym ciągu stanowiący organiczną, nieodłączną część kraju, to w znacznym stopniu jego lepsza część, jego ciało i krew, albo mówiąc dokładniej „krwawiący” strzęp żywego ciała.

Po powstaniu 1830 roku dokonywał się bowiem jeszcze jeden podział Polski, nie w sensie geograficznym – podział zaborowy trwał nienaruszony – ale w sensie demograficznym i kulturowym. Rozszerza się gwałtownie i na ogromną skalę zjawisko polskiego wychodźstwa. Powstają ośrodki emigracji zachodniej, otwierają się wielkie przestrzenie syberyjskiej katorgi i zesłania kaukaskiego. Są to odłamki niedawnej całości. Oczywiście jest, że te nowe miejsca życia Polaków różniły się od siebie. Sytuacja zachodnich emigrantów na tym tle była szczególnie korzystna: udało się im „dotrzeć” do Francji, Niemiec, Anglii, Szwajcarii czy Stanów Zjednoczonych Ameryki, mogli w jakimś stopniu kierować swoim losem. Toteż korzystając ze sprzyjających warunków organizowali się, działali twórczo, przygotowywali kraj do kolejnego etapu walki. Z tych dobrodziejstw korzystać nie mogli więźniowie syberyjscy, ani kaukascy zesłańcy, co nie znaczy, że biernie poddawali się przymusowej sytuacji. Wprost przeciwnie, wielu z nich dopiero w tych warunkach uświadomiło sobie, jakimi siłami dysponują.

Karol Wiktor Zawodziński w pracy o Tadeuszu Ładzie-Zabłockim przedstawia Kaukaz jako „zborny punkt wszystkich buntowniczych czy choćby postępowych, «demokratycznych» nonkonformistycznych elementów Eurazji mikołajewskiej.” Ten „punkt zborny” stał się poważnym generatorem sił twórczych,

jednocząc na dłuższy lub krótszy okres gruzińską inteligencję, dekabrystów, Aleksandra Gribojedowa, Aleksandra Puszkina, Michaiła Lermontowa, polskich zesłańców, ormiańską, po części również azerbejdżańską inteligencję. Centrum stanowiła stolica Gruzji, Tbilisi. Trudno byłoby w tamtym rejonie wskazać inne tak bardzo skoncentrowane centrum kulturalne, które dałoby tak wiele znanych dzieł artystycznych. Wielu przybywających na Kaukaz przedstawicieli polskiej elity intelektualnej utrzymywało ściśle kontakty z inteligencją gruzińską. Właśnie tutaj na Kaukazie powstanie swojego rodzaju ekspozytura polskiej literatury kaukaskiego zesłania.

Jan Reychman w pracy poświęconej pierwszym polskim zawodowym orientalistom epoki Adama Mickiewicza, charakteryzuje inteligencję narodową tego pokolenia. Znając losy i osobowości „kaukazczyków”, można rozciągnąć i na nich te charakterystyczne cechy: *„pokolenie romantyków, szlacheckich rewolucjonistów, pokolenie filomatów i filaretów, zbuntowanych byronistów obfitowało w ludzi zdolnych, uczuciowych i porywistych, w indywidualności silne, łączące serce z głębokim rozumem, w poetów i myślicieli, entuzjastów i rewolucjonistów, burzycieli i marzycieli, pełnych miłości i zapału, szukających przeżyć nieprzeciętnych czy doznań niecodziennych, pragnących świat cały porwać ogniem swojego zapału”*¹¹⁸.

Wśród tego pokolenia wyróżniali się „konarszczycy”, uczestnicy najbardziej radykalnego i poprzez swoją zuchwałość skazanego na zagładę spisku okresu pomiędzy dwoma powstaniem. Wyróżniali się oni aktywnością także na zesłaniu syberyjskim. Oprócz wspólnego politycznego zapału jednoczyło ich pochodzenie z kresowych ziem Rzeczypospolitej oraz wspólnota celów narodowyzwoleńczych i społecznych. Pochodzili najczęściej z rodzin drobnej szlachty i dążyli, często z wielkim trudem z powodu ograniczonych środków, do uzyskania uniwersyteckiego wykształcenia¹¹⁹.

---

¹¹⁸ J. Reychman, *Z dziejów literatury perskiej w Polsce. Ludwik Spitznagel jako tłumacz Nizamiego*, [w:] *Wschód w literaturze polskiej*, Wrocław- 1970, s. 51.

¹¹⁹ Zob. D. Ossowska, *O poezji kaukaskiego...*

Tadeusz Łada-Zabłocki nie należał do kręgu spiskowego „konarszczyków”, ale w sensie społecznym i kulturowym identyfikował się z nim, dlatego nie tylko zbliżył się z zesłańcami, ale stał się swego rodzaju przywódcą polskich pisarzy kaukaskich.

Przyjmując wzmiankowaną wyżej charakterystykę Reychmana, trzeba jednak wziąć pod uwagę istotny i dosyć bolesny szczegół. Uczony określa cechy pokolenia znajdującego się w punkcie szczytowym. Ludzie, którzy przybyli na Kaukaz doświadczyli już na sobie konsekwencji wcielania w życie swego ideału. Po latach wygnania, niekiedy od razu po wyroku skazującym na zesłanie, tworzy się w nich odczucie życiowego zwrotu jako krachu młodzięcych nadziei, jako dotknięcia złego losu, którego nie da się odwrócić. W tej sytuacji wiara, talent, namiętność, żar duszy, romantyczne poszukiwania przybierają inną tonację, lokują się w innej skali wartości – zawierają się w poczuciu tragizmu.

Wszyscy, którzy tworzyli kaukaską ekspozyturę polskiej literatury, byli wygnańcami i odczuwali swój los jako los ludzi wydziedziczonych z ziemi i czasu, co więcej, stało się to określoną cechą ich samoświadomości i bez względu na to, w jakich sferach działalności przyszło im realizować się, piętno klęski nie tylko przenika ich spuściznę, ale tworzy jej typologiczną podstawę.

Kontakty z krajem

W jakim zatem stopniu i zakresie „kaukazczycy” mieli kontakt z bieżącym życiem społeczno-kulturalnym kraju i z drugiej strony, w jakim zakresie ich twórczość mogła być znana rodakom w kraju?

Analiza wydawnictw periodycznych wychodzących w tym czasie w Polsce, a szczególnie na ziemiach wschodnich, pokazuje zadziwiającą, niemal paradoksalną sytuację. Polityczni przestępcy znajdujący się na wygnaniu faktycznie przez cały czas utrzymywali więź z wydawnictwami. Nawet więcej, uczestniczyli w inicjatywach wydawniczych lat czterdziestych¹²⁰.

---

¹²⁰ Kontakty zesłańców kaukaskich z krajem omówione zostały w artykule: D. Ossowska, *Współpraca zesłańców kaukaskich z polskimi czasopismami literackimi w pierwszej połowie XIX wieku*, „Slavia Orientalis” 1984, z. 1, s. 55-62. Z ustaleń tam zawartych korzystamy swobodnie w tej części pracy.

Literatura kaukaskiego zesłania kształtowała się w stałym kontakcie z krajem, co z pewnością miało wpływ na jej rozwój i właściwości. Pod tym względem sytuacja syberyjskich wygnańców była bez porównania mniej korzystna. Tbilisi połączone było regularną linią pocztową z centralnymi miastami Rosji; odznaczała się ona dużą sprawnością, co pozwalało na kolportowanie prasy. Założona w 1826 roku ekstrapoczta szła z Tbilisi do Petersburga 11 dni, do Moskwy 8 dni¹²¹. Tak więc, mimo czasami narzekań na opóźnienia w dostarczaniu korespondencji była to gwarancja w miarę sprawnego porozumiewania się z rodzinami, redakcjami czasopism, wydawcami i księgarniami. Ponieważ droga oficjalna pozostawała pod kontrolą, znajdowano sposoby, by tę niedogodność ominąć. W taki sposób przedostawały się listy Władysława Jurkowskiego, których nigdy by nie przepuściła żadna cenzura, czy wyjątki z pamiętników Ksawerego Pietraszkiewicza. Jak wynika z listów tzw. „okazję” stanowili często rosyjscy oficerowie.

Z badań nad dziejami spisków wynika, że kontakty między tymi, którzy zostali w kraju, a wysyłanymi na Kaukaz były mimo przeszkód utrzymywane nie tylko z powodów osobistych. Anatol Smirnow¹²² pisze, że dzieło Konarskiego kontynuowali w kraju ci uczestnicy spisku, którym udało się przetrwać. Podaje dowody w postaci korespondencji zesłańców - Franciszka Sawicza, Jana Zagórskiego (Zahorskiego) i Kazimierza Rapczyńskiego, która krążyła drogami nieoficjalnymi, przekazywana przez nadarżające się okazje. Wymownym przykładem podziemnego obiegu informacji jest fakt odnalezienia tej samej agitacyjnej pieśni, napisanej w 1839 roku najprawdopodobniej przez Macieja Łowickiego, u prawie wszystkich absolwentów Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Wilnie służących w różnych częściach imperium, jak też utworów zesłanego na Kaukaz Franciszka Sawicza krążących po Wilnie, choć drukowane nie były.

Między Kaukazem a ziemią polskimi istniał stały kolportaż pism i literatury. Co kwartał księgarnia Zawadzkiego w Wilnie

---

¹²¹ Ватейшвили Д. Л. *Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века*, Москва 1973, s. 119.

¹²² A. F. Smirnow, *Więzi rewolucyjne narodów Rosji i Polski w latach trzydziestych-śesćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1972, s. 164-167.

wysyłała do różnych miejsc na Kaukazie najnowsze wydawnictwa na sumę kilkuset złotych, podobnie oficyna Teofila Glücksberga. Dzięki temu wielu Polaków na Kaukazie zgromadziło biblioteczki współczesnej literatury, i to nie tylko w Tbilisi, ale i w oddalonych od tego miejsca pułkach. Zbiór zgromadzony przez Strzelnickiego przekazany został w części kościołowi, w części zaś trafił do założonej w tych latach Tbiliskiej Biblioteki Publicznej. Wiemy o tym z listów Zabłockiego i przedmowy brata Strzelnickiego do wydania zbiorowego dzieł Władysława¹²³.

Niektóre dane liczbowe, niestety fragmentaryczne, odnoszące się do rozpowszechniania pism, wskazują na rzeczywistą aktywność kulturową „kaukazczyków”. Dla przykładu, na 330 egzemplarzy „Rocznika Literackiego” wydanych w roku 1844 - 52 egzemplarze znalazły nabywców na Kaukazie, na 1550 egzemplarzy „Gwiazdy” z 1847 roku – 50 zaprenumerowano w Tyflisie u Tadeusza Łady-Zabłockiego, 25 u Wincentego Dawida i ks. Jezierskiego w Groznm. Kolportaż „Gwiazdy” dowodzi istnienia dobrze zorganizowanej sieci pośredników w Tyflisie, Groznm, Piatigorsku, Kutaisi i Anapie.

Więzi łączące „kaukazczyków” z pismami ziem wschodnich najpełniejszy wyraz znalazły w latach czterdziestych XIX wieku. Był to dla ruchu wydawniczego na tych terenach czas niezwykle korzystny w porównaniu z innymi okresami.

Niewielką, w zasadzie znikomą rolę odegrał „Tygodnik Petersburski”, mimo iż istniał najdłużej (1830–1858). Ale powody, dla których tak się stało, są oczywiste, zarówno bowiem jego format, jak ideologia, nie sprzyjały drukowi materiałów kaukaskich. „Tygodnik” ograniczał się w tym zakresie do przedruków informacji prasowych zamieszczanych w pismach „Русский инвалид” czy „Кавказ”. Rubryczka nowin wypełniana była ogólnikowymi informacjami o stanie walk, mianowaniach oficerów itp. sprawach administracji wojskowej. Reszta nowin to miałki, sensacyjne zdarzenia, najczęściej pochodzące z przedruków kroniki wypadków czy rubryki towarzyskiej rosyjskich pism. „Nowiny z Kaukazu” nie dostrzegały nawet faktu obecności Polaków w tej części imperium, chociaż korzystając z gazety „Кавказ” redaktorzy musieli się stykać

---

¹²³ W. Strzelnicki, *Pisma w 4-ch tomach*, Żytomierz 1860, t. 1.

z drukowanymi tam tekstami „kaukazczyków”. Najwyraźniej były to tematy „gorące” politycznie, a Przeclawski doskonale musiał być zorientowany się w zawiłościach potrójnej cenzury: zwyczajnej, wojennej i kaukaskiej, którym podlegały pochodzące stamtąd materiały. „Tygodnik” nie korzystał też z ofert „kaukazczyków”, choć istnieje wiele dowodów na to, że wysyłali tam swoje teksty. Jedynie, jak się okazuje, dział krytyki pisma w osobie Michała Grabowskiego wyłamywał się z tego ogólnego obrazu braku zainteresowania.

Szansa dla kaukaskiej literatury pojawiła się wraz z powstaniem takich pism, jak: „Athenaeum”, „Rubon”, „Rocznik Literacki”, „Gwiazda” i „Pamiętnik Naukowo-Literacki”, wydawanych w Wilnie bądź Kijowie.

Udział Józefa Ignacego Kraszewskiego, redaktora „Athenaeum”, w życiu środowisk polskich na Kaukazie był wieloraki i bezsprzecznie doniosły. Nie przesadzał Władysław Jurkowski, kiedy wyznawał Kraszewskiemu, że ten „ratował jego język i uczucia”, że był jego i innych przewodnikiem ideowym. Niedługo po powrocie do kraju pisał z całą szczerością do uznanego autorytetu:

Czcigodny Autorze! Od lat wielu szczególnym przejęty szacunkiem dla Pana Dobrodzieja za odniesienie korzyści po przeczytaniu różnych pism Jego, chciałem mu głęboką swoją wdzięczność od dawna wyrazić, i , jeśli powiem, w jakim położeniu ratowały one mój język i uczucia, to Pan może darujesz śmiałość, że mu w tylu zatrudnieniach listem się moim uprzykrzam.

W 39 roku z uniwersytetu Kijowskiego wysłany na Kaukaz do wojska, ledwie w 53 uwolniony, wróciłem do kraju. Tym przedstawieniem się Panu chcę powiedzieć, że przez cały czas wygnania mego, idąc, o ile w naszej było możliwości, za postępem literatury ojczystej, pisma Pana najwięcej nas żywiły. Każdy nowy utwór Jego podawał nam tysiące myśli w tęskiej samotności, lub służył za przedmiot do przyjemnych pogadań, do mniej więcej nieudolnych zdań i sądów naszych; każdemu z nas albo przypominał obowiązki, tłumacząc dążność czasu, albo stan towarzystwa naszego malował i z podaniami oznajmiał; a zawsze uczył języka, który bardzo by nam było trudno zachować bez tych pięknych wzorów. Nie wątpię więc, że Pan, mający za godło boskim palcem na sercu wryte: oświecać, prostować i podnosić społeczeństwo nasze; nie

*odrzućsz wdzięczności, którą Mu tu w imieniu braci wygnańców składam, boś Pan nas w odległej rozsypanych Gruzji, polską mową pieścił, polskim sercem prowadził*¹²⁴.

W fakcie podtrzymywania korespondencji Kraszewskiego z „kaukazczykami” ważna była strona moralna. Wszystkim zesłańcom potrzebna była niewątpliwie świadomość choćby symbolicznej więzi łączącej ich z rodzimym środowiskiem literackim, poczucie, że nie zostali wykreśleni z życia społeczeństwa, a ich twórczość ma znaczenie i może być pożyteczna, skoro spotyka się z zainteresowaniem takiego autorytetu literackiego. Kraszewski był postacią, która spełniała ich oczekiwania. W jednym z listów Zabłocki, z którego inicjatywy nawiązana została korespondencja, wykrzyknął: „i do kogóż byśmy się udali, jeżeli by Kraszewski odmówił nam pomocy?” [antologia].

Dzięki kontaktom z Kraszewskim w redagowanym przez niego „Athenaeum” (1841–1851) twórczość „kaukazczyków” przedstawiana była dość obszernie. Zauważmy, że przy tak rozległych korespondencyjnych kontaktach tylko jeden z „kaukazczyków” miał szczęście osobiście znać Kraszewskiego i utrzymywać z nim przyjacielskie kontakty – był to Wojciech Potocki. W „Athenaeum” znalazły się między innymi teksty Potockiego: *Chadżybej Najgak*, *Ostatnie chwile Marlińskiego*, *Wyjątek z pamiętników* oraz poezje; *Derbent* Michała Andrzejkowicza; Arystarcha Sosnowskiego *Opis przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lesgistanu*; wydana pod inicjałami A. Z. *Niewola u Szamila* oraz szereg tekstów poetyckich Strzelnickiego, Zabłockiego i Winnickiego.

Według oceny Aleksandra Żygi kontakty Kraszewskiego z grupą kaukaskich twórców miały pod względem ideowym o wiele istotniejsze znaczenie dla pisarza, w zupełnie innym świetle stawiając stosunek do literatury rosyjskiej, niż kontakty ze słowiańskim, a nawet panslawistycznie nastawionym środowiskiem petersburskim¹²⁵.

---

¹²⁴ List W. Jurkowskiego do J. I. Kraszewskiego, rkps BJ, sygn. 6466/IV.

¹²⁵ Zob. A. Żyga, *Kraszewski wobec literatury rosyjskiej*, „Slavia Orientalis” 1965, z. 1, s. 52. Kraszewski miał w swoim życiu epizod łączący go z kaukaskim zesłaniem. Aresztowany w 1830 roku za udział w konspiracyjnym stowarzyszeniu „mnezerów” dostał wyrok skazujący go na wcielenie „w żołdacy” do kaukaskich wojsk. Jednak dwa lata później uzyskał złagodzenie kary na nadzór policyjny.

Poznanie, w zamiarze gruntowne, dalekiego kraju, wprowadzenie go w krąg zainteresowań czytającego polskiego odbiorcy, stanowiło cel, który stawiał przed sobą i kaukaskimi zesłańcami Kraszewski.

Równocześnie z „Athenaeum” wychodził w Wilnie redagowany przez Kazimierza Bujnickiego „Rubon” (1842–1849). Było to pismo konserwatywne, zorientowane na potrzeby prowincjonalnej szlachty Inflant, ale co najbardziej zastanawiające, materiały kaukaskie stanowiły w nim najbardziej otwarty poznawczo i najradykałniejszy ideowo nurt. W „Rubonie” nie tylko znaleźli miejsce dla publikacji swoich utworów Zabłocki, Janiszewski, Strzelnicki, Potocki, Szymanowski i Muczler, ale stali się w jakimś sensie jego współpracownikami. Niektóre tomy „Rubona” w dużej części składają się z utworów zesłańców.

Rodzi się nawet pytanie, jak to się stało, że „kaukazczycy” w jakimś stopniu przeorientowali to pismo? Nie tylko bowiem rozszerzyli jego zakres tematyczny, ale również kierunek. Ich teksty wyróżniają się pewną ostrością, antypaństwowym nastawieniem – rzecz jasna mieszczańskim się w zakresie dopuszczonym przez cenzurę – oraz swobodą myśli. Mieczysław Inglot uważa, że odegrała tu rolę „moda na Kaukaz” i to, że poglądy zesłańców miały bardziej antykapitalistyczny niż antyfeudalny charakter¹²⁶. Z czym nie do końca się można zgodzić, ponieważ „antyfeudalnych” nastrojów znaleźlibyśmy wystarczająco wiele w twórczości pisarzy kaukaskich, ale w jednym badacz ma z pewnością rację – „kaukazczycy” nie włączali się w spory nurtujące miejscową szlachtę, nie naruszali też tradycji religijnej.

Wydaje się jednak, że oprócz wskazanych już powodów tak intensywnej współpracy z „Rubonem”, musiały działać jakieś nici powiązań w obrębie „rodzimej okolicy”. Bujnicki i Zabłocki pochodzili z Białorusi. Tak redaktor „Rubona” podsumował osobiste zasługi swego ziomka: „nasz ziomek – Białorusin, zaniósł z sobą i piastował miłość stron rodzinnych aż w głębi Azji u stóp Araratu i poniósł ją z sobą do grobu. Jego to współczuciu dla <Rubona> winniśmy po części czynny udział w tej publikacji kilku zacnych

---

¹²⁶ M. Inglot, *Polskie czasopisma...*, s. 192.

jego przyjaciół [...] Z tych szczególnie p. Janiszewski daje nam nieustannie dowody uprzejmości”¹²⁷.

Trzecią – ale nie w rozumieniu hierarchii ważności – postacią bardzo znaczącą dla rozwoju kontaktów „kaukazczyków” z życiem literackim kraju był Romuald Podbereski, redaktor „Rocznika Literackiego” (Petersburg) i „Pamiętnika Naukowo-Literackiego” (Wilno). Jeszcze przed rozpoczęciem wydawania „Rocznika” jego redakcja dysponowała utworami z Kaukazu, które w jakimś stopniu określiły charakter wydawnictwa. Aktywność Podbereskiego w propagowaniu literatury zesłańczej była niewątpliwie ogromna. Przypomnijmy, że na łamach „Rocznika” w 1849 roku opublikowane zostało pierwsze syntetyczne omówienie literatury kaukaskiej pióra Zabłockiego, co jest tym bardziej godne podkreślenia, że tego typu wydawnictwa nie miały zgody na prowadzenie działu krytyki literackiej. Wydawca obchodził zakaz posługując się formą „wyjątków z listów”. W roku 1850, już na stronach „Pamiętnika Naukowo-Literackiego”, wydrukował Podbereski kolejny przegląd środowiska, jaki na jego prośbę przedstawił Leon Janiszewski. Teksty te często przywołujemy w rozdziale poświęconym sylwetkom „kaukazczyków”. Z obydwu listów (Zabłockiego i Janiszewskiego) odczytać można swego rodzaju program działań. Jeżeli połączymy je ze słowami Podbereskiego na temat roli kaukaskich twórców, jasnym się staje, że łączył ich wspólny cel. Niestety, działalność Podbereskiego przerwało aresztowanie w styczniu 1851 roku w związku z podejrzeniem o tajną antyrządową działalność, prowadzoną jakoby wokół „Pamiętnika”. Zesłany na Syberię, nie wrócił już stamtąd.

Najpełniejszy jednak udział mieli „kaukazczycy” w najbardziej radykalnym piśmie tych czasów – kijowskiej „Gwieździe” (1846–1849), której w zadziwiający sposób udało się przetrwać kilka lat w bardzo trudnym politycznie czasie. Jak wynika z listu Zenona Fisza do J. I. Kraszewskiego z 15 września 1845 roku, w którym mowa jest o postępie prac nad projektowanym wtedy almanachem, przyszły

---

¹²⁷ *Od Wydawcy*, „Rubon” 1849, t. 9, s. XXI. Dokładniej omawia okoliczności publikacji twórczości „kaukazczyków” na łamach „Rubona” Dorota Samborska-Kukuć, *Polski Inflantczyk. Kazimierz Bujnicki (1788- 1878)*, Kraków 2008.

współredaktor informuje, że zebrany został już obszerny materiał, w tym między innymi „Strzelnicki i Zabłocki udzielili kilka pisanych poezji z Kaukazu”. Czynny udział „kaukazczyków” w tworzeniu pisma potwierdzają słowa Zabłockiego, który donosił Kraszewskiemu, że zebrał już prenumeratę i martwi się, czy aby „Przeclawski nie zagasił gwiazdki swym gburowatym sarkazmem”. Od samego początku z „Gwiazdą” identyfikowała się grupka „kaukazczyków”, poważnie rozpatrywano nawet propozycję, by uczynić z niej organ prasowy środowiska polskiego na Kaukazie. Wśród założycieli i współpracowników figurują nazwiska Wincentego Dawida, Tadeusza Łady-Zabłockiego, Władysława Strzelnickiego, Jana Załęskiego i Leona Janiszewskiego. Współpracownik „Gwiazdy” Karol Kaczkowski, utrzymujący bliskie kontakty z Załęskim (przez niego do redakcji docierały materiały), wyraził bardzo charakterystyczną opinię o „kaukazczykach”, że ich „pierwsze i ostatnie pienia tchnęły gorącą miłością tych samych principiów, z jakich poczęło się i na jakich byt swój ugruntowało literackie nasze ognisko” (mowa o środowisku „Gwiazdy”). Nie stykając się z sobą osobiście i nie znając rozumieli się znakomicie, ponieważ należeli do tego samego pokolenia wykształconej, radykalizującej się inteligencji, pochodzącej głównie z kresowej drobnej szlachty. W tomikach „Gwiazdy” publikowane były utwory wymienionych wcześniej „kaukazczyków”, najwięcej publicznych emocji dostarczyły powieści Załęskiego *Arystokracja z wariacjami* oraz *Rys życia obozowego* ostro piętnujące układ stosunków społecznych. Zamknięcie pisma, odejście Strzelnickiego, Zabłockiego przecinają etap największego ożywienia „kaukaskiej grupy”, ale nie kończą jej działalności. Nazwiska zesłańców pojawiają się w wielu noworocznikach i przy niezrealizowanych projektach czasopism.

Cały szereg ich utworów opublikowany był w miesięczniku „Biblioteka Warszawska” (1841–1914), piśmie poważnym o umiarkowanych poglądach i ustabilizowanej pozycji, i co bardzo ważne, kolportowanym w całym kraju, w Cesarstwie Rosyjskim i za granicą.

Warto też przypomnieć, że materiały kaukaskie pojawiały się również w czasopismach zachodniej emigracji oraz w pismach innych zaborów poza rosyjskim, tak jak np. w poznańskim

„Dzienniku Domowym” (1840–1848), dokąd trafiły relacje Ksawerego Pietraszkiewicza, czy w leszneńskim „Przyjacielu Ludu” (1834–1849), godnym przypomnienia z powodu publikowanej tam ikonografii. „Przyjaciel Ludu” należał do pionierskich przedsięwzięć w dziedzinie pism ilustrowanych. Do publikowanej w numerach 5–7 z 1847 roku relacji zatytułowanej *Kaukaz* dołączono ilustracje wykonane na Kaukazie przez anonimowego Polaka, jeńca z 1830 roku, najprawdopodobniej obywatela zaboru pruskiego, któremu dzięki interwencji rządu udało się po sześciu latach wrócić do domu. Gruzji dotyczą dwie z nich: *Rozwaliny zamku królowej Tamary w górach kaukaskich* oraz *Kościół w Ananur w Gruzji*.

„Literatura zsyłki” dość szybko została zauważona przez dziewiętnastowiecznych odbiorców jako jeden z nurtów narodowej kultury, charakteryzujący się specyficznymi właściwościami. Jak pisał, może nazbyt emfaticznie, wybitny filozof Bronisław Trentowski: „*Jest to, można rzec bez przesady, jedna z najoryginalniejszych gałęzi naszego piśmiennictwa; zapewne nikt nam jej nie pozazdrości ani zaprzeczy; nie zrodziła się bowiem wśród bibliotek, przy autorskim stoliku, lecz wśród tiurem, o głodzie i chłodzie, pod świstem knuta na bezbrzeżnym śniegowym stepie, przy kaganku oświetlającym ściany kopalni*”¹²⁸. Dodajmy – na grzbietach górskich, pod kulami.

Teza o oryginalności i odrębnym, swoistym charakterze literatury zesłania powtarzana była wielokrotnie. Dokonywano przy tym porównań emigracji wschodniej z zachodnią, wskazując na ich odmiennosc „jako różnicę dwóch prądów w odmiennym kierunku do jednego celu dążących”, podkreślano też odmiennosc warunków socjalnych, intelektualnych i twórczych, ale wskazywano też na podobieństwo losów¹²⁹. Mickiewicz w wykładach o literaturze słowiańskiej podkreślał głęboki związek twórczości zesłańców z myślą narodową i poważne następstwa moralne, jakie z sytuacji zesłań wynikały dla Polaków i dla idei słowiańskiej jedności.

---

¹²⁸ B. Trentowski, *Zamiast wstępu*, [w:] J. Gordon, *Obrazki caryzmu*, Lipsk 1863, s.VII.

¹²⁹ Por. dla przykładu komentarz emigracyjnego „Dziennika Narodowego” 1843, nr 135 do drukowanych tam wierszy Zabłockiego i Strzelnickiego oraz recenzje literatury zesłańczej zamieszczone w krakowskim „Czasie” 1860, nr 204; 1861, nr 188.

Historiozoficzna zaś idea cierpienia jako ofiary składanej przyszłości łączy się u niego z refleksją o głębokim smutku, który stąd przeniknie do całej naszej literatury.

W wydanym w 1861 roku podręczniku historii literatury polskiej Kazimierza Władysława Wójcickiego¹³⁰ „kaukazczycy” pojawili się jako grupa piszących „w obcych dotąd stronach”, bo takiego eufemizmu użył autor. Istotny jest jednak sam fakt prezentacji, w dodatku połączony z przychylną oceną. Wójcicki również położył nacisk na swoistość warunków kształtowania się tego nurtu literatury polskiej, poszedł nawet dalej, różnicując piśmiennictwo syberyjskie i kaukaskie.

Nie podlega dyskusji fakt, że kaukascy zesłańcy stworzyli cały rozdział polskiego piśmiennictwa, w którym znalazła wyraz ich kulturowa aktywność, a ich rola została przez rodaków dostrzeżona, tak jak faktem pozostaje, że znakomicie poszerzyli w społeczeństwie polskim wiedzę o Kaukazie i Gruzji, wynosząc ją na niespotykany dotąd poziom.

Postawy ideowe

Nie znajdziemy w poezji „kaukazczyków” wyraźnie wypowiedzianych postulatów natury społeczno-politycznej, choć wiadomo, że znaleźli się na Kaukazie z powodu swej patriotycznej i demokratycznej działalności. Po części tłumaczy to młody wiek większości z nich, a może też fakt, że ideologów oraz przywódców spisków wysyłano na Syberię albo karano śmiercią, jak Szymona Konarskiego. Ideowe zapatrywania zesłańców zasadniczo zbiegały się natomiast w kwestii tożsamości narodowej, choć nie było w ich poezji jasno wyrażonego związania sensu indywidualnego cierpienia z potrzebą narodową. Ten historiozoficzny aspekt wypowiedziany został w twórczości zachodniej emigracji, a u „kaukazczyków” – w późniejszej prozie, na przykład w wypowiedziach Mateusza Gralewskiego, co sugeruje, że istniał, tylko w warunkach cenzury nie mógł być publicznie wypowiedziany¹³¹.

---

¹³⁰ K. W. Wójcicki, *Historia...*, s. XIII-XVII.

¹³¹ Zob. A. Giller, *Polacy na Kaukazie. Sprawozdanie z odczytu M. Gralewskiego w Paryżu*, „Dziennik Literacki” 1869, nr 52; toż: „Dziennik Poznański” 1869 nr 291.

Polityczną działalność na Kaukazie usiłowała prowadzić zupełnie niezależnie emigracja zachodnia. Misja Ludwika Zwierkowskiego, Kazimierza Gordona, słynna wyprawa Teofila Łapińskiego, czy późniejsza Klemensa Przewłockiego, to zupełnie inne kwestie, momentami dramatycznie dotyczące Polaków wcielonych do Korpusu Kaukaskiego, ponieważ jedni rodacy stawać musieli przeciwko drugim.

Jednakże na tle aktywności Polaków na Kaukazie, a znajdowali się tam wówczas nie tylko zesłańcy, postawy i uzasadnienia ideowe tych ostatnich wyraźnie się różniły od pozostałych. Co dawało o sobie znać zwłaszcza w kwestii stosunku do Rosji i narodów kaukaskich. Ale i wśród „przymusowych mieszkańców” Kaukazu istniały też przeciwstawne bieguny: reprezentujący radykalne poglądy społeczne i narodowe, otwarcie wrogi wobec Rosji – Mateusz Gralewski i po drugiej stronie Wojciech Potocki – człowiek poprzez elitarne powiązania bliski namiestnikowi Kaukazu, księciu Woroncowski.

Rozbieżność poglądów będzie jednak szczególnie wyraźna, kiedy zestawimy relacje zesłańcze z opisami tych, którzy wybrali Kaukaz na miejsce realizacji kariery życiowej, a więc z jednej strony weźmiemy na przykład pod uwagę wspomnienia Mateusza Gralewskiego, Stanisława Pilata, Władysława Jurkowskiego czy Gedeona Giedroycia, z drugiej zaś Juliusza Strutyńskiego (Berlicza Sasa) czy Henryka Dzierzka. W pracy nie zajmujemy się twórczością tych ostatnich, którzy przybyli na Kaukaz z zamiarem zrobienia kariery w szeregach wojsk rosyjskich i nie ukrywali tego, że podzielają oficjalne stanowisko Rosji w sprawie prowadzonej przez nią tzw. „misji cywilizacyjnej” na Kaukazie. Rozbieżność postaw zilustrować można takim przykładem: dla Strutyńskiego rusyfikacja wyższych sfer Tbilisi, życie towarzyskie skupiające elitę gruzińską w salonach wielkorządcy Kaukazu, bale u generałów rosyjskich, bankiety „złotej bandy” (towarzystwo dandysów) było czymś naturalnym i bez zastrzeżeń akceptowanym, wręcz koniecznym w jego kosmopolitycznym świecie. Jeżeli zastanawiał się nad czymś, to nad „rodzajem niekordialności” ze strony Gruzinów, który go od nich odstręczał, ale kładł to na karb etnicznej specyfiki¹³². Natomiast

---

¹³² J. Strutyński, *Miscellanea*, Wilno 1855, s. 17-18.

Mateusz Gralewski komentował sytuację zgoła inaczej: *balami, ubiorami i wystawnością wschodnią zniszczył Woronców zasoby panów gruzińskich. Pozaciągali oni długi z funduszu na ten cel umyślnie przez rząd wyznaczonego i w lat kilka nie było prawie majątku, który by w całości lub przynajmniej w części nie był odłużony w skarbie publicznym. Dziedzice tym sposobem zależnymi zostali od dowolnej względności rządcy kraju, musieli służyć przede wszystkim w wojsku dla pobierania pensji i wchodzić w stosunki z moskiewskimi familiami. Rujnując bogactwo narodowe, namiestnik widocznie protegował gry w karty i rozprzężenie obyczajów. Rozdmuchiowaniem słabych namiętności starał się on odwrócić uwagę panów od działań swoich i zabijać w nich wszelkie uczucia patriotyczne. System ten piekielny wszystkich zaborczych i despotycznych rządów, doskonale mu się udawał¹³³.*

Skądinąd twórczość Strutyńskiego czy Dzierżka stanowi interesujący materiał dla rozważań, ale wychodzi poza ramy obecnej pracy. Do problemu powrócimy w kolejnym tomie *Losów Polaków na Kaukazie*.

Rola Zabłockiego

Piszący faktycznie przewodzili polskiemu środowisku. Taką rolę pełnił w Tyflisie Tadeusz Łada-Zabłocki. W jego rękach znajdowała się sieć kontaktów między rodakami rozrzuconymi na ziemiach kaukaskich a krajem. Według świadectwa Janiszewskiego, który tę rolę Zabłockiego wyjątkowo doceniał: *Był to jedyny pośrednik wydawców i księgarzy. Stawał się natrętem, grubijanem, ale robił swoje. Z zakłętych nawet worków i kieszeni szturmem dobywał ruble na książki, a na liście jego prenumeratorów nierzadko figurowali Tatarzy, Lezgini, którzy nie słyszeli nawet, że Polska była na świecie. Ale Łada spełniał, że tak powiem, swoje posłannictwo. Była to jego mania; i miał czas i ochotę po temu.* [antologia]. Listy prenumeratorów w pełni potwierdzają ocenę Janiszewskiego.

Lista zasług Zabłockiego jest długa, wspierają ją liczne dowody faktycznego uznania ze strony współtowarzyszy – motta, cytaty, nawiązania do jego twórczości, które świadczą o randze jego samego

---

¹³³ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z 12-letniej niewoli*, Lwów 1877, s. 386.

jako literackiego autorytetu, jak też o konsolidacji polskich środowisk. Jako do znanego poety kaukaskiego kierowali do niego poetyckie adresy:

„Chwilem cię tylko widział, lecz w tej jednej chwili,
Tyleśmy z tobą bracie myśleli, mówili,
Że nas odtąd przyjaźni łączy związek ścisły
Co w jedno czucie zlewa serca i umysły...”

Jest to fragment przesłania Władysława Szaniawskiego, [„Dziennik Warszawski” 1855, nr 273] inne są bardziej wyszukane. Zachował się list Juliusza Muczlera do Kraszewskiego, w którym początkujący poeta mówi o Zabłockim jako przywódcy zesłanych literatów [rkps BJ, sygn. 6457/IV].

Zabłocki niezmordowanie zabiegał o rozszerzenie kontaktów współrodaków, którzy znaleźli się na zesłaniu, z wydawcami i czasopismami krajowymi. Inspirował ich do pisania i promował ich twórczość. Tekstami Władysława Strzelnickiego starał się zainteresować „Tygodnik Petersburski”, pośmiertną spuściznę Stanisława Winnickiego powierzył Kraszewskiemu, który opublikował wiersze w „Athenaeum”. W listach do Kraszewskiego i Podbereskiego z wielką życzliwością prezentował sylwetki kolegów: Strzelnickiego, Janiszewskiego, Andrzejkowicza, Korsaka, Wierzbickiego, Winnickiego, uznając, że dzieła, które stworzyli, zasługują na to, by publiczność się o nich dowiedziała.

Janiszewski natomiast ochładzał Podbereskiego bezlitosną oceną twórczości współrodaków na Kaukazie. Rozumiał bowiem sztukę jako wcielenie najwyższego arcyzmu i nie znajdował wśród literatów kaukaskich talentu odpowiadającego formatem ideałowi. Opinie, jakie sformułowali wzajemnie na swój temat, kontrastują z sobą. Zabłocki w liście do Podbereskiego: „Leon Janiszewski ogłosił w Warszawie *Barkarolę*, wyjątek z poematu i swój przekład *Cyganów* Puszkina, o którym tak się chlubił odezwał P. Michał Grabowski w „Tygodniku”. Dwa zaś tomy poezji, które miał drukować w Wilnie, nie wyszły z powodów od niego nie zależących ... Szczególnie poemat dramatyczny *Dwa dni* uderza oryginalnością pomysłu i głębokością uczuć i myśli. Teraz pisze *Obrazy i wrażenia z podróży na Kaukaz*, które będą wyższe od Marlińskiego, a tym

bardziej od Wojc[iecha] Potockiego. Zakomunikuje ci muzykę do *Barkaroli* i do jednej z moich piosnek, tudzież wiadomość o swoich muzycznych kompozycjach” [antologia].

Janiszewski – do tegoż adresata: „Zabłocki. Znasz go, chociaż nie tak jak ja. Nie szukaj zdrowej, potężnej myśli ani w jego pismach, ani w jego życiu, ani w jego śmierci. – Wszędzie u niego myśl jest niewolnicą powierzchownej ogłady. Na koniec i jemu samemu znudził się ten koncert na Eolowej arfie – zachciało mu się wystąpić myślicielem – poetą... i napisał *Kazbek*... - galimatją jak *Kazbek* kolosalną!.. – A grzech to na duszy *ojca Bronisława!* Napisawszy *Kazbek* przyjął obowiązek dozorca [zarządzającego – M. F., D. O.] żup solnych wkrótce przed śmiercią, i skończył życie nad rejestrami i rubryką! – *Vanitas vanitatis!!..*”¹³⁴.

Tutaj, pomimo oczywistych różnic osobowości i temperamentów obydwu „kaukazczyków”, wyraźnie daje o sobie znać zasadniczo odmienne podejście do problemu. Janiszewski kieruje się głównie kryteriami estetycznymi i nie znajdując w Zabłockim i innych obiektach swoich rozważań zadatków na stworzenie nieśmiertelnych wartości, marginalizuje znaczenie ich twórczości. Choć z drugiej strony zastanawiający jest naganny ton, jakiego używa, mówiąc o tych rodakach, którzy z lenistwa i obojętności „w zapomnienie puszczają” wiedzę o swoich przeżyciach na Kaukazie. Inaczej od samego początku odnosił się do literatury kaukaskiej Zabłocki. Niejednokrotnie pisał, że była dla niego ucieczką, że nie zajmowałby się poezją, gdyby nie sytuacja w jakiej się znalazł. Jednym słowem przyznawał wprost, że poezja była dla niego i innych swego rodzaju ratunkiem. Rzeczywiście, jak już wcześniej odnotowywaliśmy, przed pojawieniem się bibliotek, powstałych w późniejszym czasie w siedzibach pułków dzięki ogromnemu wysiłkowi Polaków, była poezja. Tam, gdzie nie było kościoła, gdzie Polacy byli rozproszeni, istniała jedynie literatura. Zapiski nocą, czasem przy ognisku – takie sceny utrwalone są w relacjach – były sposobem na przetrwanie i zachowanie swojej indywidualności.

---

¹³⁴ Wiersz *Kazbek* dedykowany był Potockiemu, który wyjednał u namiestnika Woroncowa posadę dla Zabłockiego w Kulpach.

Tym niemniej podejście Zabłockiego do działalności własnej i towarzyszy niedoli ma również inną stronę. Chociaż potrzeba emocjonalnego wsparcia jest mu niezbędna, nie o wywołanie współczucia czytelników wobec losu swoich kolegów i własnego mu chodzi. Zabłocki bez wątplenia widzi w pracy i w doświadczeniu przyjaciół inną misję: zostawić jakiś ślad po sobie, być użytecznym dla innych, opowiedzieć współrodakom o rozmyślaniach, uczuciach, losach wielu ludzi swojego pokolenia, połączonych w przeszłości wolnościowymi nadziejami (w wielu przypadkach i konkretnymi działaniami), a obecnie – wygnaniem i żalosną koniecznością służenia w wojsku i walki z góralami wbrew swoim przekonaniom¹³⁵.

Wzór poety

Niektórzy z zesłańców zanim trafili na Kaukaz mieli już za sobą pewne doświadczenie literackie, tak było z pewnością w przypadku Zabłockiego, Strzelnickiego, Janiszewskiego czy Wincentego Dawida. Ale czy z literaturą wiązali możliwość spełnienia życiowych aspiracji? Ta kwestia nie jest jednoznaczna. Jak wiadomo, na przykład Zabłocki nie tylko pisał wiersze przed zesłaniem, ale nawet znalazł się na Kaukazie z powodu swojego antycarskiego utworu, a zatem możliwe, że kontynuowałby pisanie i w innych okolicznościach. Tymczasem on sam niejednokrotnie wspominał, że chciał zostać uczonym i nawet podjął kroki w tym kierunku. Dlaczego zatem zesłańcy, zarówno ci, którzy już próbowali swych sił w poezji, jak i ci, którym nigdy do głowy nie przychodziło, że mogą się w ten sposób wypowiadać, zwrócili się w stronę literatury. Towarzyszyła im z pewnością wyniesiona z romantycznego ducha apoteoza poezji i poety. Znamienna jest wypowiedź Wincentego Dawida, który pisząc o swym współtowarzyszu niedoli na Kaukazie, ujmował to tak: *Władysław Szaniawski nie był nigdy poetą, a przynajmniej z poetycznego natchnienia, nie robił sobie że tak powiem obowiązku. Przecież okoliczności z wolna nastroiły w nim Wędrowną muzę, bo każde*

---

¹³⁵ Por. Listy Zabłockiego do Kraszewskiego znajdujące się w antologii.

*szlachetniejsze serce, wśród pięknej natury, na widok wspaniałych jej dzieł, skoro jeszcze miłosne wspomnienia poczną je zapełniać, obudzi w nas poetyczny talent, wykieruje na poetów, choć może nie na długo. Któż z młodzieży, w której przemaga jeszcze poświęcenie i szlachetność nie napisał choć kilku wierszy?*¹³⁶.

Motywy „wędrownej muzy” wyjaśnia wiele – z romantycznym pojęciem wzniosłej poezji uczuć zbiega się wyjątkowość ludzkiego losu, domagającego się upamiętnienia. Muza patronuje wartościom ludzkiego ducha – szlachetności i poświęceniu. Pytanie Wincentego Dawida: „Któż z młodzieży, w której przemaga jeszcze poświęcenie i szlachetność nie napisał choć kilku wierszy?” zawiera w sobie odpowiedź. Bowiem kaukaska literatura jako swoista całość powstała nie tylko i może nawet nie przede wszystkim jako konsekwencja niewoli, ale z konieczności zapełnienia duchowej próżni. To jedna z określających ją istotnych cech. W dalszej kolejności zauważymy, że z tą jej pierwotną właściwością związana jest i tematyka, i system obrazów, i liryczny nastrój.

Ogólnie rzecz biorąc cechą romantyzmu była „literackość” wyobraźni, widzenie i przeżywanie świata poprzez język symboli ustanowionych przez sztukę. Charakterystyczne dla wielu „kaukazczyków” jest to, że otaczają swoje wypowiedzi erudycyjnym wyposażeniem, są na przykład znakomitymi tłumaczami obcej literatury. Zabłocki może być tego wzorcowym przykładem. Nawet w listach i epickich relacjach widać, jak bardzo ich wyobraźnia podporządkowana jest poetyckim konwencjom, jak poprzez znane z literatury obrazy i symbole odbywa się nazywanie widzianego świata. Czasami odczuwają pewną dysharmonię, rzeczywistość wykracza poza język, którym dysponują.

Obraz poety należy do podstawowych figur liryki romantycznej. W tym zakresie utwory Zabłockiego, Janiszewskiego, Strzelnickiego, Pietraszkiewicza, Winnickiego nie odbiegają od tej reguły. Można powiedzieć, że w jakimś sensie z obrazem poety wiąże się poczucie misyjności. W wizjach Zabłockiego zawiera się poczucie przeznaczenia, co znalazło wyraz już w jego wczesnych wierszach, w których nosicielem przeznaczenia, losu, był poeta – wieszcz. To bezwarunkowo romantyczny wizerunek proroka,

---

¹³⁶ W. Dawid, *Wspomnienia pośmiertne...*

którego nie dotyka marność świata, częściowo zbieżny z cechami tej figury u Słowackiego, a w literaturze rosyjskiej – z wzorcem Puszkina i Lermontowa. Posłużmy się fragmentem wiersza Zabłockiego, w którym koncepcja ta została wyrażona najpełniej.¹³⁷

Natchniony prorok zabłysnął wśród czerni,
Chmura rozmyślań czoło mu przysłania;
Nie przerywajcie mar jego, niewierni!
Szanujcie jego dumania!
Gdy płocha młodzież uwieńczona kwiatem,
Z radością życia przebiega zagony,
On smutny tęskni za przeszłości latem
Jak anioł z niebios strącony.
(*Poeta*, s. 73)

Warto zauważyć, że wiersz pochodzi z połowy lat trzydziestych, a więc przekaukaskiego okresu twórczości. Lata spędzone na Kaukazie uświadamiają jednak, że Puszkiniowski prorok i prorok „kaukazczyków” nie pokrywają się z sobą. W ich twórczości ten obraz posiada specyficzne cechy. Z jednej strony nosi w sobie znamiona geniusza, proroka, duchowego władcy, wieszczka powołanego do pociągnięcia za sobą ludzkości, co pozostaje w zgodzie z mitologią romantyczną. Ale w sensie obyczajowym odczuć się daje coś z atmosfery „kreowania prowincjonalnych świętych”¹³⁸, co nie należy odczytywać w żadnym razie w konwencji drwiny, ale jako wyraz specyfiki miejsca i czasu. Środowisko potrzebowało swoich „proroków” i „wieszczów”, swoich własnych „świętych” na miarę warunków, w których przyszło im żyć.

Twórca i prorok w wizjach geniuszy tego okresu – Mickiewicza, Słowackiego, Puszkina, Lermontowa miał w sobie zakodowane przekonanie o swojej boskiej niemal wyjątkowości i władzy. W świecie kaukaskich poetów ten obraz, dokładniej mówiąc pojęcie, bezpośrednio nie rzutuje na ich samoświadomość.

---

¹³⁷ Przywoływane w pracy fragmenty utworów Zabłockiego, pochodzących z jego tomu: *Poezje*, Petersburg 1845, sygnowane będą pod tekstem tytułem i numerem strony.

¹³⁸ D. Ossowska, *O poezji...*, s. 27.

Przeciwnie, pryncypialnie odnotowują braki swojej poezji, jej sieroctwo, ale nie dostrzeżemy tu kokieteryjnej minoderii właściwej niektórym produkcjom krajowym. Złożyło się na to kilka przyczyn. Po pierwsze, nikt spośród nich nie pretendował do rangi talentu wielkiego formatu, pozwalającego połączyć siłę własnego głosu z wizerunkiem proroka. Po drugie, ich pokora i dystans miały zapewne jakiś związek z pochodzeniem. Większość kaukaskich literatów, o których mówimy, pochodziła z drobnej szlachty wschodnich ziem polskich – obecnej Ukrainy i Białorusi. Ich kulturowe zakorzenie tkwiło przede wszystkim w prowincjonalnej rzeczywistości, z której zostali gwałtownie wyrwani. Nie mogli mieć tej pewności, jaką daje wytworzona przez silne i ustabilizowane środowisko hierarchia wartości, co widać np. w postawie Zabłockiego, kiedy zwierza się Kraszewskiemu z niepewności co do tego, czy jego poezje nie wydadzą się w kraju całkowicie anachroniczne. Żyli na zupełnych peryferiach własnej kultury, a wejście do nowej wcale nie było proste. Tak więc autorytet pisarza – tak silnie podkreślany w wypowiedziach Władysława Strzelnickiego i innych, demonstrowany wobec osoby J. I. Kraszewskiego – niewiele miał wspólnego z romantycznym poczuciem sławy. Dominowała raczej świadomość obowiązku, potrzeby narodowej, czy – jak to określił Leon Janiszewski – „konieczność dania świadectwa prawdzie”.

74

Dwa lata przeszło iode si tu wpiwatom
 Dwa lat stowirto co tu powidziatom
 Blos ci doinudryt ci i liami rarami
 Karby dwin wtych dwóch labach, orozitai Trami
 Nwchri przeszło ci i pienu Bój przywodziom
 Nowemi niwrejiom verca ci ni rami!
 Rugdy 25 1845 r.
 Strzel.

Jedną z najbardziej wyrazistych poetyckich samoocen mieszkańców Kaukazu, prócz aforystycznych słów Zabłockiego o „wdowim groszu”, stanowi wiersz Strzelnickiego *Do...*, którego

fragmenty wielokrotnie były cytowane w kontekście słów o poezji polskich zesłańców. Przytoczymy je, ponieważ najbardziej wymownie ujmują sens rozterek, jakie przeżywali „kaukazczycy” wchodząc w rolę poetów:

Różne w tych czasach zbiegając strony,
Wszędziem ja nosił lutnię tułaczą,
I na niejedne przestrajał tony. –
Ale ach! dzisiaj dawne zapaly,
W posepnych pieśniach moich, jak we mnie
Znaleźć spodziewałbyś się daremnie.
Znajdziesz w nich serca zarys nieśmiały,
Niedomówione nadzieje, żale,
Marzenia mgliste, jak dni zimowe,
Czasem pół hymnu piękności, chwale,
A wszystko głuche, senne, jałowe.

I wieńczy te rozważania nutą nadmiernego nawet pomniejszenia i zbagatelizowania własnej roli:

Czy sierocego datek tułactwa,
Na starą nutę składane pienia
(Co ci przynoszę ku twej zabawie,
Ja nieświadomy wieku dążenia,
Wieszcz zadawniały) - przyjmiesz łaskawie?
(W. Strzelnicki, *Poezje..*, s. 37–38)

Trudno rozstrzygać, ponieważ dotyczy to kwestii bardzo osobistych, czy Strzelnicki – człowiek o dużej literackiej kulturze i niewątpliwym talencie – miał rzeczywistą świadomość własnych ograniczeń; podobnych wyznań znajdziemy więcej w wierszach poetów kaukaskich, może jest to uogólnienie wynikające z sytuacji ich wszystkich. Czasami przychodzi na myśl, że to bagatelizowanie stanowić może odwrotną stronę pragnienia uznania, nadziei na to, że ktokolwiek podąży ze słowem wsparcia, może pochwali, potwierdzi sens działania. Widać tu raczej człowieka zagubionego, „osieroconego”, obarczonego kompleksem anachroniczności, niż pretendenta do roli duchowego wodza.

Możliwe, że niektórzy spośród kaukaskich autorów zostali literatami właśnie w następstwie wygnania. Pisało wielu, traktując ten rodzaj aktywności za swoją powinność, ale i formę osobistej terapii. W twórczości literackiej odnajdowali zniszczony lub zagubiony ład świata, owo mityczne centrum nadające sens życiu i potwierdzające jego wartość.

W poezji „kaukazczyków” funkcjonują nie zawsze możliwe dziś do rozszyfrowania aluzje, opuszczenia, kryptonimy, sferą tabu objęte są problemy polityczne. Wszystko to przenosi się na poziom ideowy oraz tematyczny utworów. Mamy do czynienia z zasadniczo podwójnym zjawiskiem. Wszyscy, którzy zajmowali się twórczością „kaukazczyków” podkreślali autobiografizm ich wypowiedzi. I tak na przykład przywoływany już wcześniej Zawodziński traktuje tom *Poezji* Zabłockiego jako jego autoportret, co całkowicie wpisuje się w poetykę romantyczną. Można tu wprawdzie skorygować Zawodzińskiego: to jest autoportret stanu duchowego, jako że o momentach zwrotnych w życiu poety powiedziane zostało tak niejasno i w zaszyfrowany sposób, że sam Zawodziński nie znając szczegółów biografii mocno pomylił się co do przyczyn znalezienia się Zabłockiego na Kaukazie. Ale ich twórczość rzeczywiście charakteryzuje się autobiografizmem, dążeniem do stopienia się życia z twórczością. Najwyraźniej jest to cecha charakterystyczna każdej literatury emigracyjnej. Biorąc pod uwagę stan wewnętrzny pierwszej fali rosyjskich emigrantów w XX wieku Tatjana Megreliszwili pisze:

*Wybitną cechą emigracyjnej świadomości jawi się charakterystyczne dla epoki romantyzmu i symbolizmu dążenie do zlania w jedno realnego życia i literatury – życiopisanie. Osobisty świat wewnętrzny emigrantów przeniknięty był symbolicznymi obrazami, przeniesionymi w realność pod wpływem symboliki literackich tekstów. Ta symbolika jest szeroka i odzwierciedla różne plany literackich tekstów, ale w rzeczywistości emigracji te warstwy otrzymują nowy zmysłowy ładunek. Podobne procesy rodzą się w kulturze zawsze wtedy, kiedy obserwujemy okresy szczególnych napięć i nagromadzenia ładunku myślowego*¹³⁹.

---

¹³⁹ Т. Мегрелишвили, *Проблемы поэтики мемуаров русского Зарубежья*, Тбилиси 2005, с. 117-118.

Zaskakująco, w kontekście sarkastycznego tonu Janiszewskiego, brzmi jego niezwykle serio wypowiedziane wyznanie:

Jużci o sobie mógłbym ci więcej jak o drugich napisać, – ale zbyt długa to legenda. Zresztą powiem krótko a stanowczo: jakie było życie moje, taki i rodzaj natchnienia. Treść pism, to treść mojego więcej niż burzliwego życia. Przeczytaj wszystko com napisał, a dowiesz się czem byłem, czem być chciałem, czem jestem, i czem zostanę pomimo cierpień duszy, utraty zdrowia, chylącego się wieku i ciężkiego wyrobnictwa. Niewiele zyska literatura na ogłoszeniu prac moich – więcej zyskalby człowiek myślący, rozwiązując źródło natchnień i koleje jakimi mnie Opatrzność prowadzi. [podkreślenia własne – M.F., D. O.] Czytać mnie będą z przyjemnością z tej nieomyślnej przyczyny, że wszystko com pisał, pisałem w chwilach prawdziwego, serdecznego wzruszenia, gdy całe wezbranie serca, wiarą, nadzieją, miłością i szczęściem – rozpaczą, zwątpieniem, szyderstwem i niedolą przelewało się w głoski. O estetycznej oglądzie moich utworów nie myślałem nigdy. Co się stworzyło, stworzyło się jak Pan Bóg dał. Chcecie drukować – drukujcie. Chcecie czytać – czytajcie. (antologia: List Janiszewskiego do Podbereskiego, s. 121)

Słowa Janiszewskiego potwierdzają nie tylko autobiografizm poezji „kaukazczyków”. Wypowiedź jego – co trzeba mocno podkreślić - zasługuje na uwagę jako najcelniejsze syntetyczne ujęcie tego, czym była twórczość zesłańców. Taką świadomość przekazał nam człowiek oceniający ją z tamtej perspektywy czasowej i od wewnątrz środowiska.

W literaturze kaukaskiej jest wiele luk, zagadek i niespodzianek, utraconych rękopisów, niezakończonych dzieł przedwcześnie zmarłych autorów oraz przemilczeń. Nie wiadomo jakich skrótów dokonała cenzura, jakich wydawcy, jak dalece to, co zostało utrwalone w druku może rozmijać się z intencją twórcy? Z zachowanego autografu cenzorskiego *Wyjątków z Obrazów i myśli z podróży do Tyflisu w 1841 r. odbytej* Janiszewskiego wynika, że spore fragmenty tekstu zostały wykreślone. Cenzor wyrzucał na przykład wszystkie sformułowania nawiązujące do słownictwa wojskowego: „domy na kształt koszar”; „jak wojsko do przeglądu gotowe”; „w każdej bramie stał żołnierz, zapewne deżurny. Na ulicy z rzadka przemknie się żołnierz, baba lub oficer harcujący na koniu”;

„I patrząc na te miłe istoty w ciasnym obrębie więdnące, zdało mi się, że widzę kwiatki z rodzinnych łąk, z pięknych ogrodów zerwane, przesadzone w samotne wazon-y dla ozdoby ludzkiego mieszkania, tęskniące ze swego więzienia do pieszczot wiatru, do promieni słońca i niedługo – umierające z tęsknoty!”¹⁴⁰. Są to tylko drobne przykłady z fragmentu XVI *Wyjątków*, w rzeczywistości zakres ingerencji był o wiele szerszy.

Toteż wnioskowanie nasze musi być ostrożne. W ocenie relacji pamiętnikarskich trzeba też na przykład brać pod uwagę, w jakim stopniu wyniesione z Kaukazu doświadczenie podlegało transformacji pod wpływem nowych wydarzeń w życiu piszących. Tak było z *Kaukazem* Mateusza Gralewskiego, dziełem powstającym już w okresie emigracji paryskiej, tworzonym z jasno określonej perspektywy ideologicznej, co wyróżnia je mocno na tle innych wypowiedzi. Nie sposób nie uwzględnić również tej okoliczności, że utwory zesłanych Polaków, które pojawiły się drukiem na tak zwanych „ziemiach północnych” (na terytorium Imperium Rosyjskiego), i książki, wydane na Zachodzie, tj. wolne od cenzury, istotnie się różnią. Na przykład *Kaukaz* Gralewskiego, wydany we Lwowie, pozostającym pod władzą Austrii, stanowi najbardziej radykalny antycarski utwór prozatorski Polaków kaukaskich, podobnie tekst Gedeona Giedroycia *Kilka wspomnień z kaukaskiego wygnania*.

Największą zwartością ideowo-tematyczną w twórczości „kaukaczyków” cechuje się ich poezja. Wykazuje ona wiele typologicznych cech wspólnych z dziedzictwem epistolarnym. Przede wszystkim wynikało to z faktu, że i jedne i drugie stanowiły emocjonalną reakcję na wydarzenia z życia twórców i wyrażały wewnętrzny nastrój duszy. Konwencja liryki bezpośredniej, najczęściej wyznania, stanowi bardzo częstą formułę sytuacji lirycznej, co jest wyraźną cechą romantyczną; bohaterem utworu jest najczęściej „poeta”, „twórca”, którego percepcja rzeczywistości w znacznej mierze pokrywa się z lirycznym „ja”.

Patrząc na poezję pierwszych lat zesłania Łady-Zabłockiego, Strzelnickiego, Winnickiego, Pietraszkiewicza i innych z tej grupy, nietrudno dostrzec, że to co się w niej zawarło, stanowi

---

¹⁴⁰ Rkps Lietuvos Mosklu Akademijos Biblioteka, (Wilno) sygn. F9 – 717.

w pierwszym rzędzie wynik wspólnego im przeżycia. Sytuacja zesłania rysuje się wyraźnie jako oś krystalizacji wypowiedzi poetyckich, stanowiąc punkt zwrotny w płaszczyźnie biografii indywidualnej i w wymiarze historii zbiorowej. Napięcia, jakie spowodowała, znalazły swój wyraz w literackich projekcjach. Z faktu tego wynikają istotne dla interpretacji konsekwencje. Widzenie tej poezji w kategoriach specyfiki miejsca i czasu narzuca znaczne utożsamienie kategorii literackich z życiowymi, a więc dokumentaryzm, czego potwierdzeniem jest choćby dominacja kompozycji biograficznych. Brak wyraźnego dystansu między wykreowanym światem artystycznym a realnością biograficznych uwarunkowań w pełni potwierdza też porównanie tekstów poetyckich z epistolografią, w której bezpośredniość wyrażenia intencji autorskiej jest atrybutem formy. Poezja i epistolografia kaukaska ze względu na szczerość i prawdę wykazują daleko idące podobieństwo. Nie chodzi tu oczywiście o rozumienie ich w kategoriach jakiegś obiektywnej prawdy, ale o to, że pisane na gorąco nie podlegały obiektywizującej korekcie, co z kolei ma już miejsce w prozie. Wiele tekstów ma charakter osobistej rozmowy z wybraną osobą (struktura retoryczna wypowiedzi: „Do....”; częste apostrofy).

Poetyka wygnania

Perspektywę widzenia rzeczywistości przez poetów kaukaskich wyraźnie określa towarzyszące im poczucie wygnania. Przenika ono wszystkie poziomy ich wypowiedzi. W tym przypadku tradycyjny motyw romantycznego wyobcowania nakłada się na okoliczności rzeczywistej egzystencji. Tragiczne napięcie, cechujące poetyckie wypowiedzi, da się w jakiś sposób porównać z paletą uczuć dojrzałego Słowackiego i Lermontowa, dekabrystów i Polaków przebywających na zesłaniu na Syberii. Jeżeli można w ogóle porównywać skalę wyrażenia odczucia niewoli, to ani Mickiewicz z czasów *Sonetów krymskich*, ani Lermontow z okresu pierwszego kaukaskiego zesłania takiego odczucia beznadziejności sytuacji nie wyrazili. Możliwe, że Puszkina i Lermontow podświadomie czuli się zesłańcami w swojej ojczyźnie, jako że Kaukaz odbierany był jako część imperium rosyjskiego. Polscy zesłańcy zostali oderwani od ojczyzny na zawsze – tak zesłanie rozumiała większość z nich. Obcy

i pograżeni w całkowicie nieznanym im świecie, wykonujący wojenne rzemiosło, tak samo im obce i obciążeni moralnymi dylematami, czy mogli myśleć inaczej? Maria Janion w swej książce *Wobec zła* zastanawiając się nad fenomenem wpływu Towiańskiego na polską emigrację, zwraca uwagę na to, że „rozmaitym ówczesnym – tak dotkliwie odczuwanym przez emigrantów, często byłych żołnierzy powstania 1830/1831 roku – przejawom rozsypania, zamętu, rozdwojenia i rozdarcia Towiański przeciwstawił utopię jedności”¹⁴¹. Ofiarował im „fantazmat zbawiciela”, na którego większość z nich czekała. Kaukascy zesłańcy nie mieli ani swoich Mierosławskich, ani Towiańskich. Ich „zbiorową depresję” mogła przejąć na siebie poezja i religia. Obydwa te źródła ocalających wartości łączą się z sobą.

Przejsicie na inny poziom istnienia, oznaczający gwałtowną zmianę sytuacji kulturowej i społecznej, faktyczną degradację, a często nędzę, spychał zesłańców na margines życia. Wiele takich sytuacji i losów zostało przedstawionych w ich utworach. Władysław Jurkowski pisał o „paroksyzmie nie do opisania”. Nie znajdował bowiem słów stosownych dla opisanego własnych reakcji, kiedy znalazł się w ogniu okrutnie prowadzonej walki z kaukaskimi góralami (zob. antologia). Słowa Ksawerego Pietraszkiewicza brzmią dziś jak krzyk duszy: „Ja na wojnę! – ja, literat w Wilnie wypieszczony!” (zob. antologia).

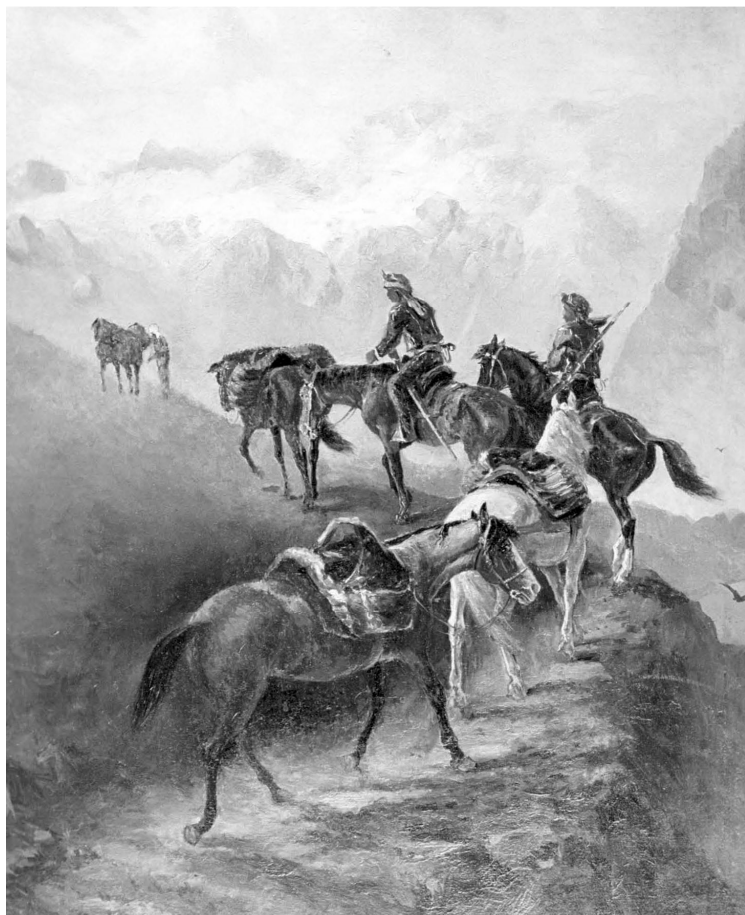
Odczucie tragicznego braku wyboru bije ze słów Jurkowskiego, kiedy wyrzuca z siebie następujące wyznanie:

Na ostatek Kaukaz napchany jest podobnymi mnie żołnierzami, z rozmaitych klas ludzi, z rozmaitych stanów i dostojenstw, przyszło wielu w burej siermiędze szukać losu pod czerkieskim nożem. Jeżeli się nie będę narażał, jeżeli nie oddam w ofierze krew własną okrutnemu losowi, nigdy się nie wybiję z równych szeregów i do reszty znikczemnieję. Oto jest postanowienie ostatnie, oto rezultat z długiego więzienia, trudnej drogi, nędzy i niespokojności mojej. Jeśli Bóg da, że się kiedyś zobaczymy, wytłumaczę się Pani jaśniej z tej zuchwałej myśli, wyrobię sobie pobażanie u Pani a teraz niech mi Pani wierzy, że zmuszony jestem koniecznością do podobnego przedsięwzięcia. Dostyc jest obaczyć jednego zdegradowanego, który

---

¹⁴¹ M. Janion, *Wobec zła*, Chotomów 1989, s. 59.

już się opuścił, zaniedbał, rozpił, zwątpił o wszystkim na świecie, ażeby nie wziąć do samego siebie wstrętu; a już ich wielu widziałem. I miałbym się stać bydłem z moim życiem? Nie, lepiej żyć nie chcę. Szanować swoje życie w moim położeniu byłoby to powoli umierać, moralnie pierwszej, potem fizycznie. Jeszcze raz mówię bo chcę się usprawiedliwić, że nie rozpacz ale konieczność, ale potrzeba zmusza do prędkiej zmiany losu”. (Zob. antologia).

List Jurkowskiego można w znacznej mierze uważać za spowiedź większości z tego pokolenia. W późniejszym okresie nastroje i sytuacja ulegały zmianie, ale etap rozpacz był powszechnym doświadczeniem. Jedynym wyjściem, rajem, o którym marzyli, było odejście z armii.

System artystycznych współrzędnych polskiej poezji kaukaskiej umiejscowiony jest w świecie, który się rozpadł. Tym, co się narzuca jako charakterystyczny rys omawianej poezji, jest modelowanie świata poetyckiego poprzez język układów przestrzennych, z wyraźnym wysunięciem dwu antytetycznie zestawionych światów. Jest to swoiste pendant rozbicia ciągu biografii twórców na dwa odmienne porządki, zderzające się ze sobą w dramatycznym napięciu – biografia spiskowca i biografia zesłańca. Jest więc świat „przed”: młodość, marzenia, wolność, przyszłość, pełnia życia, rodzina. I jest świat „po” – areszt, poczucie utraty, braku nadziei, wygnanie, bieda, poczucie zbędności.

Podobnej percepcji świata i systemu współrzędnych nie spotkamy ani u Mickiewicza, ani u Puszkina czy Lermontowa. Dla każdego z nich osobiście wygnanie było dotkliwe i zapewne znaczyło co innego, ale nie destruowało od fundamentów ich świata. Słowacki silnie przeżywał swoją rozłąkę z krajem, ale jego wygnanie było raczej dobrowolne, pozwalało mu swobodnie przemieszczać się, a dominujące w ostatnich latach uświadomienie siebie jako wędrowca związane było z właściwością jego typu psychicznego i z tym, że przejął na siebie tragedię całego pokolenia.

Zauważmy, że Zabłocki wcześniej od innych odczuł taki rozłam. W cytowanym wcześniej wierszu *Do Józafata Jachymowicza. Posłanie*, napisanym w 1835 w Witebsku, widać ekspresyjnie wyrażone odczucie rozpadu świata i własnego w nim sieroctwa. Podobnych wyznań w utworach „kaukazczyków” znajdziemy wiele. Mateusz Gralewski przytacza następujące wersy:

Rzuciłem strony mej ojczystej ziemi,
Od swoich, swoim okrutnie wydarty.
(M. Gralewski, *Kaukaz..*, s 513)

Wojciech Potocki w wierszu *Na śmierć Władysława Strzelnickiego* pisze w imieniu matki młodego poety:

Dałeś mi, Boże, syna w twoich łask szcudrocie,
Lecz z sądów niezbadanych dawność nas rozdzielił.
(antologia)

W obrazach przedstawiających ów „punkt zwrotny” zawarta jest semantyka zniszczenia wartości i bezpowrotnego rozbicia naturalnego porządku – syn wydarty matce, młody człowiek jak spadający Ikar, czy może jak anioł strącony z niebios na wieczne potępienie. Zło przychodzi z zewnątrz i nijak nie można dociec jego sensu. Potocznie stosowane formuły: wyrok Boży, los, przeznaczenie – stanowią jedyną odpowiedź. Co się w rzeczywistości za nimi kryje? Może również to, czego będąc więźniem nie można było wyrazić.

Takie poczucie granicy, rozłamu życia na dwie kontrastujące części, wydaje się być genetycznie wpisane w ten rodzaj egzystencjalnej sytuacji, na co może wskazywać analiza porównawcza wiersza *Ojcu* Aleksandra Odojewskiego i pierwszego kaukaskiego utworu Zabłockiego *Mojej matce*. Wydawałoby się, że mamy do czynienia z oczywistym zapożyczeniem. Wiersz *Ojcu* był po raz pierwszy opublikowany w 1841 roku w czasopiśmie „Отечественные записки” sygnowany podpisem „А-ј” [„А-й”]. Ale Prokofjewa dowodzi, że Zabłocki i Odojewski mogli spotkać się na Kaukazie i tekst wiersza mógł być znany polskiemu poecie. Przytoczymy dla zobrazowania sześć wersów:

Aleksander Odojewski¹⁴²:
Как недвижимы волны гор,
Обнявших тесно мой обзор
Непроницаемою гранью!
За ними – полный жизни мир,
А здесь – я одинок и сир,
отдал всю жизнь воспоминанью.

---

¹⁴² А. Одоевский, *Полное собрание стихотворений и писем*, Москва-Ленинград 1975 t. 4, s. 208.

Tadeusz Łada-Zabłocki:
Spod wieńca różnobarwnych chmur
Posepnie sterczą szczyty gór
Jak fale zamrożone morza;
Za niemi pełen życia świat,
Za niemi pamięć błogich lat,
Za niemi szczęścia mego zorza.
(*Mojej matce*, s. 139)

Bezsporne jest podobieństwo pierwszych sześciu wersów, zmodyfikowane u Zabłockiego innym ujęciem tematu.

Przypadkowa zbieżność tekstu raczej nie jest możliwa, trudno pogodzić się z tak jawnym zapożyczeniem, można więc przypuszczać, że tęsknota Odojewskiego, poczucie „kresu”, nieprzekraczalnej granicy, uosobionej w widoku gór i łańcucha górskich szczytów, wyrwać musiały wielkie wrażenie na Zabłockim, który znalazł się na Kaukazie. Wiersz *Mojej matce* powstał w 1838 roku (w Carskich Kołodcach), Zabłocki również początkowo odczuwał przytłoczenie rozmiarem gór, ponadludzkim górskim pejzażem odcinającym go od dawnego świata. Wiersz Odojewskiego mógł być impulsem wyzwalamym potrzebę wypowiedzenia własnych odczuć. Wiersz rosyjskiego poety koncentruje w sobie kilka istotnych obrazów – wrażeń wygnańca, jego postrzeganie świata rozerwanego na dwie części, przeciwstawienia życia „tu” i „tam” oraz zwrócenia się ku przeszłości.

Sens ostatniego wersu zwrotki całkowicie pokrywa się z odczuciami, a nawet obrazem życia „kaukazczyków” i z ich postrzeganiem świata; to wers: „Oddałem całe życie wspomnieniom” („Отдал всю жизнь воспоминаньям”). Niemal każdy wyraz wiersza Odojewskiego jest kluczowym słowem także dla poezji zesłańców.

Rzeczywiście, znaczna część ich utworów to liryka wspomnieniowa, często zbudowana na łańcuchu reminiscencji. Motyw „marzenia” związany jest ze wspomnieniem, jako że najczęściej miejsca, do których przenosi się „więzień”, „jeniec”, „wygnaniec” to jego rodzinne strony i ma je na zawsze zapisane w świadomości i podświadomości jako najpiękniejsze. Zwraca się do

przeszłości, której nie może przewyciężyć w swojej duszy, a nie mogąc od niej odejść popada w bezruch¹⁴³. Co więcej, przeszłość w systemie światopoglądowych i artystycznych wartości „kaukazczyków” nigdy nie zajmuje swojego prawdziwego miejsca – tj. nie odchodzi. Pozostając, ciągle od nowa jest przeżywana, zastępuje teraźniejszość i prawdziwe życie. To nadaje wierszom tragiczny wydźwięk, wrażenie zatrzymanego biegu czasu i nierealnej przestrzeni. Dokładniej zaś, przestrzeń zrasta się z czasem, istnieje piękne „tam” w ojczyźnie i w młodości. Nawet wtedy, gdy Zabłocki z miłością zwraca się do Gruzji, nowej ojczyzny, jego myśli unoszą go w marzeniu do rodzinnych miejsc:

Jam upodobał w tobie, nowa ma ojczyzno!
Lecz czemuż tęsknem sercem wołam po kryjomu:
Boże! daj okrytemu choć późną siwizną
Ujrzeć próg ojców mych domu?

[...]

Teraz w rozkosznym kraju i w chwili uroczej
Wołam: Panie! Niech ujrzę rodzinne me progi,
A wtedy odpuść ducha mego, bo te oczy
Widziały szczęścia blask drogi!

22 maja 1842 Władykaukaz (*Poranek w górach*, s. 190)

Klinicznym stanem wszelkich emigracji staje się nostalgia. Podporządkowuje sobie poetów niezależnie od czasu i miejsca (a poetom dane jest wyrażać nastroje większości współczesnych), przymusowo oderwanych od ojczyzny. Tatjana Megreliszwili pisze w książce o rosyjskich emigrantach XX wieku w Paryżu następująco: „Tragedia emigracji, jej egzystencji, zdeterminowana jest faktem funkcjonowania osobowości człowieka w obcym środowisku kulturowym. To obce środowisko kieruje się prawami własnej kultury narodowej i jeśli ekspatriacja człowieka zachodzi w środowisku bliskiej lub pokrewnej kultury, to problem

---

¹⁴³ Na podobieństwo reakcji wyrażającej się stopniem uczuć, kryzysem wewnętrznym „człowieka zmartwiałego” w twórczości „kaukazczyków” i zesłańców syberyjskich zwróciła uwagę Zofia Trojanowiczowa (*Sybir romantyków*, Poznań 1993, s. 79-80).

emigracyjnego bytowania nie rodzi takich trudności. I ma się rozumieć prawidłowość ta działa w odwrotną stronę¹⁴⁴.

Swoje oderwanie od ojczyzny, od bliskich i przyjaciół Zabłocki wyraził poetycko słowami:

Próżne łzy wasze, bracia! ponad moją głowę
Już się przesuwają burza, wściekły piorun płonie!
Próżne żale i jęki – już szatą godową
Przyodziany, w przyjaciół nie zasięde gronie!
Już więcej nie włożycie wieńca na me skronie;
Już więcej nie powitam was znajomą pieśnią,
Bo jej dźwięki nim dojdą do was, wiatr rozkradnie,
Albo Elbrus z Kazbekiem w wąwozach zacieśni,
Albo morza pochwyca i zagrzebią na dzień.
[*Do M... Hr. B...*, „Rubon”, t. VIII, s. 109].

Są to prawdziwie gorzkie słowa rozłąki i tęsknoty odziane w romantyczne szaty. Jednak pewna pompatyczność obrazów ma także inne podstawy. W wielu wierszach „kaukazczyków” pojawia się obraz człowieka wrażliwego i bezbronnego, który jest „ jak bez matki dziecię,/ jak rzucony listek w pole” (A. Sosnowski). Można go pozbawić nadziei i poniżyć. Życie w kręgu przemocy (udział w wojnie), osaczenie, przecucie wczesnej śmierci powodują, że los jednostki staje się czymś ulotnym i nieznaczącym. Ale w wierszu Zabłockiego beznadziejność połączona jest z wewnętrzną godnością i dumą, które nie pozwalają do końca, nawet przed samym sobą, przyznać się do braku nadziei. Z jednej strony Zabłocki z goryczą uświadamia sobie, że nie ujrzy ojczyzny i przyjaciół, nie będzie miał normalnego życia, z drugiej zaś, podświadomie obawia się współczucia i wprowadza do wiersza siły żywiołów, które rozpoczęły z nim walkę, jak gdyby rozszerzając wymiar własnego „ja”. Podobnie złożone, podwójne odczucia cechują prawie wszystkich „kaukazczyków” i niewątpliwie stanowią cechę charakterystyczną ich poezji.

Jednocześnie – zauważmy - zesłani Polacy wysoko cenili wolność jednostki i na swój sposób, możliwe że podświadomie,

---

¹⁴⁴ T. Мегрелишвили, *Проблемы поэтики...*, с. 57.

walczyli o uznanie własnego wizerunku jako wartości wyobrażającej ludzkie cierpienie. Zabłocki i inni poeci mówiąc o swoich uczuciach odwołują się do porównań miary kosmicznej, mówią o działaniu sił nadludzkich. To Fatum, zły Los zadecydowały ponad nimi o pozbawieniu ich szczęścia, a jeżeli nie one, to żywioły przyrody, którym człowiek – „drżący na wietrze listek” musiał ulec. Analiza tego i innych utworów Zabłockiego pozwala sądzić, że nadawał on ogromne znaczenie poezji, ale gdy w cytowanym fragmencie mówi, że „wiatr rozsieje” jego pieśń, „Elbrus i Kazbek zaduszą w wąwozach” a „morza porwą”, trudno uwierzyć, by sugerował, że tylko tak wielkie żywioły mogłyby pokonać jego poezję, bardziej prawdopodobne jest, że kosmiczny plan wyraża skalę cierpienia. Ten wiersz Zabłockiego zawiera wiele kluczowych dla poetyki „kaukazczyków” motywów i szczegółów.

Zwróćmy uwagę, że takiego obrazu, łączącego Elbrus i Kazbek, nie spotka się w wierszach o Kaukazie. To panoramiczne ujęcie dostępne jest tylko z perspektywy lotu nad górską przestrzenią. Najczęściej poeci poświęcali wiersz jednemu szczytowi, ograniczając obraz do przestrzeni, którą mogli dostrzec stojąc u podnóża, np. *Kazbek* Strzelnickiego. Ich wyobrażenia nie obejmowała całej rozległości górskiej natury. Zabłocki, który, podobnie jak inni, w żołnierskim „szynelu” przeszedł Kaukaz, postrzegał go jako swoistą całość.

Ogólnie rzecz biorąc w pracach badawczych poświęconych odbiorowi przyrody kaukaskiej podkreśla się światopoglądowy aspekt tej kategorii dla romantyków¹⁴⁵. W twórczości „kaukazczyków” góry stanowią niezwykle istotny element

---

¹⁴⁵ Zob. najnowsze publikacje z tej dziedziny nr 158-161: И. Модебадзе, Т. Мегрелишвили, Восток в русской романтической поэзии. – Сопоставление как метод исследования и обучения языкам. Сб. научных статей. II. Тбилиси, МАПРЯЛ, 2005. с. 177-193; Т. Мегрелишвили, Проблемы поэтики мемуаров русского Зарубежья, Тбилиси 2005; Т. Мегрелишвили, И. Модебадзе, Кавказ – восток русской поэзии. – Ученые записки Ростовского университета Южного федерального округа, Ростов-на-Дону 2007; И. Модебадзе, Анализ „кавказских” образов в лирике А. С. Пушкина. – Труды. VIII. Серия „Филология”, СПб – Тбилиси 2005; И. Модебадзе Символизм образов природных стихий в „кавказской” лирике русских романтиков. – 1st International Symposium. Contemporary Issues of Literary Criticism. Тбилиси, 2007, s. 69.

poetyckiego obrazowania, symbole natury przesycają ich lirykę. Operowanie nieograniczoną przestrzenią, zwłaszcza wertykalnym układem „niebo-ziemia”, osiągnięcie plastyki obrazu poetyckiego poprzez zestawienie ze sobą najbardziej od siebie odległych planów przestrzennych, osadzenie lirycznego dziania się w przyrodniczym tle, to znaczy wykorzystanie przyrody i pejzażu, będące niemal bezwyjątkową regułą – to niewątpliwie cechy stylu romantycznego. Ale w poezji „kaukazczyków” w istotny sposób naruszony zostaje filozoficzny fundament romantycznego zwrotu do natury. Ucieczka na łono natury była ucieczką od tego, co ograniczało do tego, co oznaczało swobodę. W poezji kaukaskiej ta wiara jest wyraźnie zachwiana, zetknięcie z naturą nie daje poetom poczucia wolności. Także tutaj odczuwają swego rodzaju „prometeuszowe” pęta. Góry pozostają obce, ogromne, tajemnicze, groźne i niepojęte. Ksawery Pietraszkiewicz w *Nocy w Gombori* dramatycznie woła¹⁴⁶:

O, wszędzie śliczna jesteś, ślicznaś ty naturo,
Prócz, gdzie cię ludzie szpecą więzieniem dla ludzi.

Jak pisze Elżbieta Lijewska, w poezji Strzelnickiego silnie wyrażony jest kontrast między potęgą gór a drobinowością człowieka. „Góra nie jest traktowana jako miejsce wyniesienia człowieka ponad świat. Poeta świadomie nie podejmuje romantycznego wzoru. [...] Nie stawiając swego bohatera na szczycie góry, zrezygnował zarówno z motywu wyniesienia człowieka ponad świat, jak i zuchwałego czy może rozpaczliwego spojżenia romantyka w otchłań”¹⁴⁷. Człowiek przedstawiony w *Kaz - Begu* Strzelnickiego z pokorą i bojaźnią staje u podnóża góry i pyta:

Czy naszych wieszczów górne uniesienia,
Którym posągi stawim i ołtarze,
Słyszą niebianie? Czy widne tam cienia
Naszych olbrzymów i w jakim rozmiarze?
Zali dolata do siedzib aniołów

---

¹⁴⁶ M. Małachowska, *Ksawery Pietraszkiewicz...*, s. 14.

¹⁴⁷ E. Lijewska, *Szkice kaukaskie...*, s. 63.

Różny, zwikłany chór ziemskiego głosu
I jak dolata? – muzyką chaosu,
Niestrojnym wrzaskiem zmaconych żywiołów
Lub hymnem wielkim, jednym co do treści,
Hymnem głoszącym o Bogu zbawienia ?”
[antologia]

Odpowiedzią jest milczenie „straszne jak Nicestwo”.

Podobny motyw powtarza się w wielu wierszach. Nieobliczalna kaukaska przyroda, ogrom jej górskich szczytów wywołuje nie uspokojenie, ale niepokój i strach. Chociaż poszukiwanie ukojenia i niemożność jego osiągnięcia to stany uczuciowe osadzone mocno w świadomości romantyzmu, w twórczości omawianych przez nas poetów pogłębione są doświadczeniem codzienności. Przypomnijmy relacje Pietraszkiewicza czy Sosnowskiego o pokonywaniu w warunkach zimowych Wojenno-Gruzińskiej drogi albo przejściu przez szczyty Lezgistanu.

Najgłębiej wyrażone natomiast utożsamienie z naturą wiąże się w poezji „kaukazczyków” z nostalgicznym powrotem do stron rodzinnych. Ulubiony motyw stanowi rzeka, symbolizująca na ogół życie i szybko upływający czas, ale rzeka też może skrywać w sobie niebezpieczeństwa, może być otchłanią i dzielić, zamiast łączyć. W poezji Winnickiego, Zabłockiego czy Strzelnickiego Dniepr, Dźwina, Bug, Łuczosa, Wilia – to rzeki wspólnej pamięci, rzekimarzenia, wody „przepiękne” i „łaskawe”.

I rozmarzone myśli pierzchnęły daleko,
To się cicho pławiły po Wilii wałach,
To bujały jak mewa ponad Moskwą – rzeką,
To się kąpały w Dźwiny rodzinnej kryształach.

[*Do M. Hr. B.....*, „Rubon”, t. VIII, s. 109]

Czasem powstaje chęć ogarnięcia w jedno dwu przestrzeni rozdwojonego życia wygnańca. Tak jest w wierszu Wojciecha Potockiego *Na śmierć Władysława Strzelnickiego*, w którym

refrenicznie powtarzany obraz paraleli między rzeką Kaukazu a rzeką Ukrainy wyraża refleksję nad sensem ludzkiego życia.

Księżyc świeci nad Dniestrem i nad Kuru brzegiem;
Dniestr śpieszy do Euxynu, Kur w Kaspijskie Morze,
A sprawy ludzkie, idąc zwyczajnym szeregiem,
Jak fale rzeki płyną w wieczności przestworze.
[antologia]

Żal matki oplakującej syna nad Dniestrem wypełnia sobą tę ogromną przestrzeń. Duch syna przybywa znad Kuru, by szukać dla siebie miejsca w kaplicy cmentarnej, grób został na Kaukazie. Pragnienie ogarnięcia wszechświata w pewnym stopniu przypomina rozwiązanie zastosowane przez Adama Mickiewicza w *Mogile Potockiej*, gdzie wielki romantyk zwraca się z Krymu do gwiazd świecących na drogach do Polski, starając się połączyć w jednym kosmicznym wyobrażeniu ciała niebieskie, duszę zmarłej, wygnanie i ojczyznę.

W motywie pożegnania, uporczywie powtarzającym się w wielu wierszach „kaukazczyków”, dramatycznym, bo połączonym ze świadomością nieodwracalności wydarzeń, osobiste emocje wyrażane są poprzez utożsamienie podmiotu z „krajną drogą”, jak to jest w wierszu Tadeusza Łady-Zabłockiego *Do M...hr. B...*

O! już nigdy podobno nie przebłagam Boga,
Nigdy z łez gorzkich nie oschną powieki;
Przyjaciele, dziewico, i kraino droga
Żegnam was, żegnam na wieki !...
[*Do M..... Hr. B.....*, „Rubon”, t. VIII, s. 110]

Inną swoistą cechą twórczości „kaukazczyków” stanowi wpisana w nią dwoistość świadomości: samoujawniającego konkretnego i ukrycia za maską abstrakcji. Czasami całkowita szczerłość, konfesyjność, tak jest u Zabłockiego, Strzelnickiego, Pietraszkiewicza, Andrzejkowicza i jednocześnie – filozoficzne oderwanie, abstrakcyjność obrazów. Wynikało to przede wszystkim z tradycji romantycznej, z atmosfery kształtującej filaretów, filomatów oraz kolejne niepokorne pokolenia, ale to

niedopowiedzenie i pewna „niematerialność” pozwalały ukryć za metafizycznymi rozważaniami niemożność powiedzenia o sobie prawdy albo niemożność znalezienia właściwego języka, by tę prawdę opisać. Jak podpowiada rozsądek, czasami zamiast zastanawiać się nad tym, co zostało przez nich wypowiedziane, lepiej skupić się na tym, co przemilczeli. Dla przykładu: każde środowisko wojskowe wytwarza – taka jest konieczność – własne rytuały i mitologię, obudowuje prowadzone przez siebie działania wojenne murem propagandy. Nie inaczej było na Kaukazie. Chwałę oręża rosyjskiego, heroizm jednostek opiewali znani ówcześni twórcy. Kaukascy zesłańcy do tego chóru się nie dołączyli, ale sytuacja nie była wcale tak jednoznaczna. Nie można być równocześnie w środku i na zewnątrz, zwłaszcza jeżeli to trwało czternaście lat i dłużej. Zachowane w archiwach dokumenty przebiegu służby to jeden świat, a literackie uchylenia tajemnicy, to drugi. Można też się zastanawiać, jak godzili sprzeczność między młodzieńczą potrzebą akceptacji i uznania ze strony otoczenia z brakiem akceptacji dla siebie w roli żołnierza? Z wyraźnym zakłopotaniem tłumaczy Jurkowski postawę swego przyjaciela Ciechanowieckiego, który poległ w walce z góralami. Czy był to z jego strony akt heroizmu, czy samobójczej desperacji, czy może braku rozsądku?(zob. antologia.

W efekcie przy całym atobiograficznym nasyceniu twórczości „kaukazczyków”, tak trudno odtworzyć wiele faktów z ich biografii. Wyrwykowość, fragmentaryczność, epizodyczność, niedomówienie, to jakby poetyckie odpowiedniki stanu psychicznej niepewności egzystencji. Maria Janion niezwykle trafnie wydobyla ton tej poezji, tytułując swój esej o Zabłockim fragmentem jego wiersza poświęconego zmarłemu poecie, Władysławowi Strzelnickiemu: „Rozbitych harf niedomówiony dźwięk...”

Niewątpliwie jedną z konstruktywnych cech całej poezji kaukaskiej stanowi jej skupienie na podmiocie lirycznym. Egotyzm, a nawet egocentryzm, charakterystyczne są dla poetyki romantycznej w ogóle. Swoisty jest jednak sam charakter obiektu lirycznego. Jak już wcześniej powiedziano, mamy przed sobą jednostkę odczuwającą beznadziejność swojego losu i jednocześnie zachowującą wewnętrzną godność. Taki był tok myśli wiersza Zabłockiego. Potwierdza go i rozwija utwór Winnickiego *Zasłona*. Wypowiedź

poety to cały szereg pytań, kierowanych do dalekiego przyjaciela: „Wiesz?”, „Pamiętasz?”, „Czy przypominasz sobie?”. Puentuje wiersz życzeniem niepowtarzalnym w swej tragicznej wymowie:

„Nie błogosław, nie przeklinaj

I nie wspominaj!¹⁴⁸

Wiersz ten można odczytywać jako formę soliloquium. Rozmowa z sobą odkrywa samotną bezbronność podmiotu w świecie, ale jednocześnie potwierdza determinację ludzkiego losu. Ten sprzeczny w sobie liryczny podmiot postrzega siebie jako „więźnia”, „jeńca” i to jest decydujące dla jego zachowań.

Nowego wymiaru nabiera u „kaukazczyków” obraz Prometeusza, będący jednym ze stałych motywów ich twórczości. Ale jest to wizja Prometeusza pozbawionego heroizmu. W jego postaci na plan pierwszy wybija się nie buntowniczy czyn zdobycia wyzwalającego ludzi ognia, a właśnie fakt uwięzienia, zależności. To znaczy pierwsza część mitu jak gdyby zostaje poza nawiasem, nie bierze udziału w tekście a nawet w świadomości. Zasadniczym w micie staje się tragiczna konsekwencja czynu – bezgraniczne cierpienie.

Jak drugi Prometeusz na Kaukazu szkarpie
Zwisnąłem; od bluźnierstw posiniała warga,
Pioruny radlą czoło – wicher włosy szarpie
I sęp wnętrności me targa.

Swoi mię nie poznają, a obcy przechodzień
Poświstuje z uśmiechem szyderczym wesoło
I mówi po kryjomu: „Oto jęczy zbrodzień
Wpleciony w katuszy koło”!¹⁴⁹

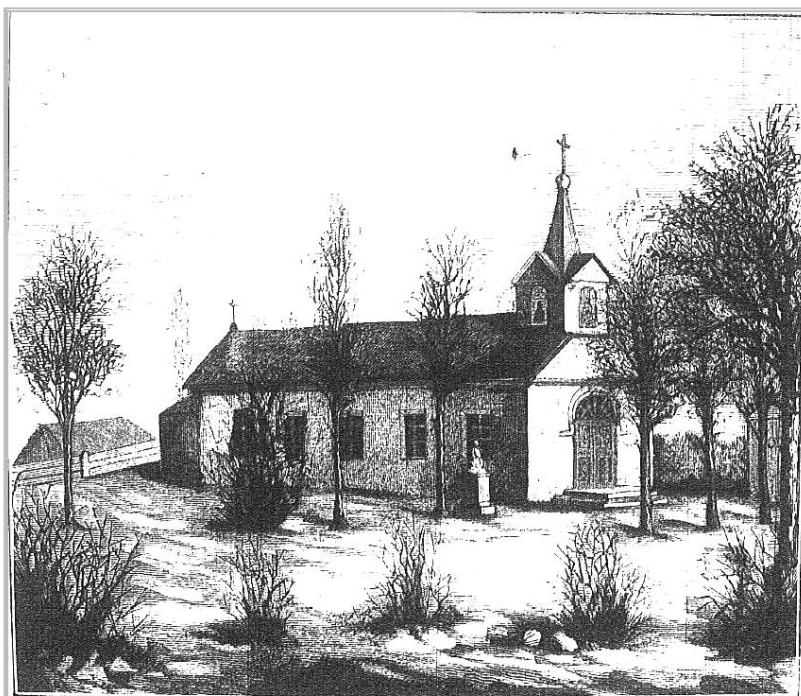
Podobnej interpretacji mitu, całkowicie nałożonego na perypetie własnego losu, nie znajdziemy u współczesnych Zabłockiemu. Porażają wersy, określające jego wewnętrzny stan: nie jest potrzebny ani swoim, ani obcym, dla krewnych przestał być

---

¹⁴⁸ S. Winnicki, *Zastona*, „Athenaeum” 1842, t. 6, s. 172.

¹⁴⁹ W wierszu *Do N. P. T. z Kaukazu* drukowanym w „Athenaeum” 1844, t. 3, s. 170–173 cenzor wykreślił pierwszą z cytowanych strof. Znamy ją z artykułu T. Polanowskiego, dzięki notatkom Cz. Zgorzelskiego, który studiował autograf tekstu.

rodzonym, dla innych nie stał się bliskim. W ukryty sposób i nieustannie dźwięczy w poezji Zabłockiego inny motyw ludzkiej niewdzięczności, motyw krótkiej pamięci. Bezwarunkowo, takie swoiste postrzeganie podmiotu lirycznego wnosi nowy odcień do polskiego romantyzmu. Zauważmy taką prawidłowość – pozornie wszystkie poziomy poetyki twórczości „kaukazczyków” wydają się zależne od włączonych w nie struktur romantycznych. Jednakże, jak się okazuje, warstwa tematyczna, sposób obrazowania, koncepcja podmiotu, metaforyka tylko zewnętrznie podtrzymują te romantyczne konwencje, w gruncie rzeczy dokonują ich reinterpretacji, wydobywają nowe znaczenia.

KOŚCIÓŁ KATOLICKI

w Temir-Chan-Szurze, na Kaukazie. (Str. 309).

Dla przykładu, jeden z ważniejszych motywów romantycznych stanowi motyw lotu. U „kaukazczyków” nabiera on jednostronnego, ale wyraźnie określonego znaczenia. Nie znajdziemy u nich wizerunku ptaka z rozłożonymi skrzydłami, zbuntowanego jeźdźca i rumaka, podobnych do *Farysa* Adama Mickiewicza i *Merani* Nikoła Barataszwili. Pojawia się za to ptak w niewoli marzący o wolności, pokonany skowronek u Strzelnickiego, czarny koń cwałujący do przepaści.

Całkowita samotność bohatera lirycznego „kaukazczyków”, pojmnowanego w prometejskim wymiarze, wymagała naturalnego wyjścia z hermetycznego świata, w którym czasem powstawało poczucie zbędności i poezji, i samego życia. Jako że liryka zesłańców – to przede wszystkim spowiedź duszy, a dusza pragnęła wyrwać się przymusowej izolacji, poezja poszukiwała odpowiedniej formy. Wiele wierszy jest zbudowanych w formie monologu, w formie rozmowy duszy z samym sobą. Ale o wiele bardziej rozpowszechnione jest u „kaukazczyków” poszukiwanie dialogu, poetyckie listy, dedykacje. Przypomnimy kilka przykładów: *Do nieobecnej*, *Do Jadwigi i Emilii K...* Leona Janiszewskiego, *Do kobiety*, *Ona* Wojciecha Potockiego, *Do J. Marcina Cieplińskiego*, *K...i...j* Władysława Strzelnickiego itd.

Wiele wypowiedzi adresowanych było do przyjaciół, wśród nich niemało pośmiertnie. Stanisław Winnicki i Władysław Strzelnicki niezależnie od siebie tytułują liryczny list *Do smutnego przyjaciela*. Przypomnijmy poetyckie listy Tadeusza Łady-Zabłockiego: *Mojej matce*, *Do Konstancji Malewskiej z rodu Odyńców*, *Życzenie N...M*, *Do entuzjastki*, *Do W.G.R.*, do albumów (*Wiktorii B...skiej*, *Karolinie P...skiej*, *Katarzynie z S., R...wej*, *Amalii E...skiej*, *Luizie*, *Do J. J.*, *Do...*) i in. Dalej – *Władysławowi Strzelnickiemu*, *Na śmierć Feliksa Ordyńskiego*, *Józefowi Lewickiemu*, *Piotrowi Dubrowskiemu*, *Kazimierzowi J...skiemu*, *Na śmierć Władysława Strzelnickiego...* Sam tom Zabłockiego *Poezja*, jak już zostało powiedziane, poświęcony został czterem kaukaskim przyjaciołom z zesłania. Taka przewaga dedykacji nad inną formą, związana z pragnieniem intymnej rozmowy z bliskim człowiekiem, pokazuje to szczególne uwarunkowanie wypowiedzi, że los, nagle przerwane związki stają się dominującym tematem poezji i wpływają na wybór gatunku lirycznego. Zawiera się tu też marzenie zesłańców

o duchowym związaniu z ojczyzną. Tym samym świat poezji staje się nieodłączną częścią istnienia.

A ileż z tej twórczości utracono, ile pozostało jedynie w zamiarze i odeszło wraz z przedwczesną śmiercią zesłańców?

Prywatność? - obraz kobiety

Jedną z konsekwencji związania poezji z życiem będzie duży w niej udział form listu, kommemoracji i epitafium. Nawet dedykacje skierowane do kobiet często przypominają swego rodzaju epitafium nadziei i miłości, wszak wiadomo, że spotkanie nie nastąpi. Przypomnijmy cytowany wcześniej wiersz Zabłockiego, w którym mówi o tym, że przyjaciele nie ujrzą go w ślubnym stroju. Warto zwrócić uwagę na fakt, że wśród autorów polskich relacji z Kaukazu z tego okresu nie ma kobiet. Jest tylko jedna publikacja: *Wspomnienia Gruzji. Z opowiadań osoby, która tam podróż w roku 1830 odbyła*, sygnowana podpisem Paulina K. Jak wyjaśnił Andrzej Woźniak, była nią Polka – Paulina Krasoń - małżonka wysokiego urzędnika carskiego¹⁵⁰.

Jest to więc świat jednorodnie męski, w znacznym stopniu poddawany uniformizacji – świat rządzony wojskowym regulaminem i prawami wojny. Tematy, sposób widzenia rzeczywistości, język, ale też i formy przekazu pozostają w oczywistym związku z tą sytuacją¹⁵¹. W tym czysto „męskim” świecie, któremu brakuje naturalnego dopełnienia światem „kobiecości”, prywatność to przede wszystkim krąg przyjaźni i solidarności. W tekstach „kaukazczyków” pojawiają się oczywiście postacie kobiet, ale jak można zauważyć, najczęściej w silnie skonwencjonalizowanych ujęciach. Skierowane do nich bardzo liczne dedykacje, tytułowe apostrofy stanowią najwyraźniej element kultury sztambucha, związanej z ówczesną obyczajowością. Tak jak Katarzynie Czawczawadze-Dadiani wpisywał do pamiętnika poetyckie dedykacje Wojciech Potocki, podobnie do albumów:

---

¹⁵⁰ Zob. A. Woźniak, *Gruzińska wyprawa damy z kresów*, „Pro Georgia” 1997, t. 6, s. 7-19.

¹⁵¹ Zob. D. Ossowska, *Wojna i służba...*,

Wiktorii B...skiej, Karoliny P...skiej, Katarzyny z S... R...wej, Amalii E....skiej w kształcie serca, i innych pań adresował swoje wiersze Zabłocki. Apostrofy skierowane do kobiet odwołują się przede wszystkim do ich roli jako opiekuńczego anioła stróża, do ich pamięci, stanowią formę podtrzymywania nici kontaktu z krajem, tak jak np. w wierszu Zabłockiego: *Do N. P. T. z Kaukazu*:

Orędowniczko moja! Ty której modlitwy
Święte, czyste jak ranne Cheruba westchnienie
Tylekrotnie mię strzegły wśród zaciętej bitwy,
Gdzie powiewało zniszczenie.

[...]

O! czuwaj więc nade mną i teraz, gdy bole
Ścisnęły duszę moją – gdy wielkie uciski
Naszły mię – i na Niebios mroczącym się kole
Ponikły nadziei błyski.

(*antologia*)

Tak jest w poezji i tak jest w sytuacjach realnych - Jurkowski, który prosi w liście swoją adresatkę o nowy sznureczek do medalika (i otrzymuje go). Są to więc postacie kręgu rodzinno-opiekuńczego, z których najważniejsza i najczęściej przywoływana jest figura Matki (zob. antologia). W tym kontekście zastanawiające są też obserwacje, uwiecznione w zesłańczych zapisach, dotyczące domu i rodziny, które najwyraźniej przyciągają uwagę przybyszów. Z upodobaniem opisują idylliczne obrazy rodzinnej harmonii, trudno powiedzieć – rzeczywiste czy wydobyte z pragnień – ale oglądane ze wzruszeniem. Tak widzi dom niemieckich kolonistów Jan Załęski: *„Cały dom przedstawiał rodzinę szczęśliwą. Stary ojciec czytał młodemu swemu pokoleniu nauki z Pisma św., matka przygotowywała kolację, młodzież zajęta była pracą: we wszystkim panowała pewna zgoda, wspólność, harmonia, wszędzie postrzegales jedną dążność do zabezpieczenia dobrego bytu i pomyślności domowej. W niczym tu nie było kontrastu i cienia nieładu, wszystko odbywało się raz ustalonym porządkiem. Zegar wiszący na ścianie mógłby opowiedzieć biografie dziada, ojca i wnuka, bo wszystko to ujęto w karby czasu, bo strzałka zegaru jest wyrocznią ruchu i odpoczynku, jest skazówką jednostajnego ich życia, tak żyje wnuk, jak żył dziad, nie zmienił w niczym przyjętego przed laty domowego*

porządku, zawsze i zawsze toż samo, lecz to ich szczęście stanowi i inaczej Niemiec nie czułby, że jest Niemcem”. (zob. antologia). Z żalem odrywał się od przyjemności, którą sprawiał mu widok rodziny, utożsamionej z ładem, harmonią, godnością i bezpieczeństwem.

Wacław Kubacki zauważył, że w przetłumaczonej przez Zabłockiego azerbejdżańskiej pieśni *Ona*, wyrażającej głęboki niepokój dziewczyny o ukochanego, który rzucony został do kraju, „gdzie płoną chaty, cieknie krew mężczyzn i płyną łzy kobiet”, jest coś osobiście dotykającego autora przekładu. „Jej żałoba wplata się politycznym wątkiem do miłosnej sielanki. Był to niewątpliwie motyw bliski tłumaczowi, którego wywieziono na Kaukaz z ziemi, na której młode dziewczęta po stracie braci i narzeczonych przywdziewały na resztę życia «czarną sukienkę»”¹⁵².

I rzeczywiście, tragedia zesłańców czasem odbierana jest jako sytuacja przede wszystkim dotykająca ich osobiście. Tymczasem przeszła ona przez całą nację, dotykając wielu narzeczonych, matek, sióstr i tysięcy naznaczonych żałobą polskich rodzin. Strzelnicki, Zabłocki, Winnicki, Muczler, Zach, Szymanowski zginęli jako młodzi ludzie. Nieliczni spośród tych, którym udało się wrócić do kraju, z pokoleniowym opóźnieniem w stosunku do swoich rówieśników, zakładali rodziny.

Postacie kobiet spoza tego rodzinno-opiekuńczego kręgu na ogół pozbawione są konkretności, wyabstrahowane, stanowią jakby przedłużenie typowo romantycznego marzenia o wiecznej, idealnej i bezcielesnej kobiecości:

A mnie tak smutno. Gdzież jesteś, o Zaro!
Najlepszy ziemi tej kwiecie,
W mym własnym sercu wypieszczona maro,
Jedyne rojeń mych dziecię?

(*Nad Arakwą*, s. 199)

Recenzent *Poezji* Zabłockiego, Wincenty Prokopowicz¹⁵³, liczący na to, że znajdzie w tych postaciach kwintesencję Kaukazu, czuje się mocno zawiedziony. „Weźmy kochankę poety Zarę lub

---

¹⁵² W. Kubacki, *Malwy...*, s. 67-68.

¹⁵³ W. Prokopowicz, „Tygodnik Petersburski” 1845, nr 74/75.

Nizę, czyż potrafią one nam dać ideał dziewicy Kaukazu?” – zapytuje wprost. Istotnie – obydwie wymienione postacie to konwencjonalne figury poetyckie, które przywołać można w dowolnym momencie i kontekście. Nie da się ukryć, że Zabłocki konsekwentnie ucieka od rzeczywistości w świat marzenia o miłości romantycznej. Jak napisała Maria Janion: „Na Kaukazie ten sposób na rzeczywistość stał się jedynym jego narkotykiem (może jeszcze wino, które czasem opiewał)”¹⁵⁴. W ostatnim, „kaukaskim” okresie twórczości Zabłockiego to wrażenie pogłębia się, ale przy całkowitej abstrakcyjności i bezcielesności postaci obraz przyjmuje nowe, realne osadzenie: kobieta znajduje się daleko i jest utracona na zawsze lub niedostępna, jak Katarzyna Czawczawadze-Dadiani, którą adorował Potocki.

Wiersz Winnickiego, *Gruzinka*, opisujący piękno miejscowej kobiety, kończy się apostrofą:

I zostałeś jak posąg anioła Kaukazu!
Wszystko prześliczne, lube, tylko serce z głazu.
(antologia)

Dla patrzącego na nią mężczyzny Gruzinka pozostaje zimnym, niedostępnym „posągiem”, ale „posągiem anioła Kaukazu”, a więc ucieleśnieniem wartości pozostających poza sferą tego, co osiągalne.

Jak się wydaje, bliższy spełnienia oczekiwania recenzenta *Poezji* Zabłockiego był Ksawery Pietraszkiewicz, który poetycko opisał Gruzinkę w tańcu. Do utworu dołączył też obszerny komentarz. Jego ujęcie chwytą konkretną materialność sceny, ale za tym, co zewnętrzne, kryje się głębsze znaczenie. Tańcząca Gruzinka to wcielenie kobiecego piękna i równocześnie symbol duchowości narodu gruzińskiego:

Zdaje się cała postać tej pięknej Gruzinki –
Postacią duszy samej, poezją Wschodu.
Poezjo! Harmonio dzieł, uczuć i myśli
Co na wszystkim grasz życiem pieśń ducha narodu

---

¹⁵⁴ M. Janion, *Tadeusz Łada-Zabłocki...*, s. 353.

Ciebie ja widzę, w tańcu namiętym lezginki.

(zob. antologia)

Ogólnie rzecz biorąc kobiety w twórczości „kaukazczyków” wypełniają piękny świat marzeń, a nie spełnień. Tak więc za tą konwencjonalną fasadą czai się jeszcze jeden niedopowiedziany dźwięk - dramat niespełnienia. Tak jest z pewnością w poezji Zabłockiego, najbardziej zmysłowej i przepelnionej erotyzmem. Uwagę zwracają m.in. *Rusałka Tereku* (zob. antologia), *Do góralki*; *Miłość i zemsta poety* oraz cytowany poniżej fragment wiersza *Romans*:

Chwila dumań. Już pomroka

Ośloniła senny gaj.

Przyjdź dziewico czarnooka

Przyjdź i przynieś z sobą raj!

Raj objąć twych

I niebo oczu;

Dzień spojrzeń ich

I noc warkoczu;

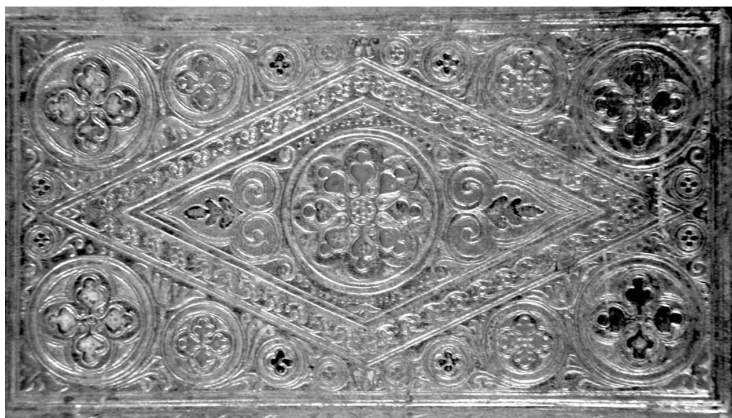
Ja do serca cię przytulę

I wypiję słodycz z ust;

Gwiazdy – siostry spojrzą czule

Cicho zadrży świadek – chrust.

Carskie Kołodce 1838 (*Romans*, s. 165)

Solidarność i pamięć

Jakie były pozytywne przesłania tej gorzkiej poezji? To przede wszystkim ogromne pragnienie kontaktu z ludźmi, czasem nawet czerpanie sił z rozmów ze zmarłymi. Motyw pamięci, łączący żywych i umarłych, pragnienie utrwalenia w poetyckim zapisie krótkiego życia tych, którzy zginęli, poszukiwanie sensu cierpienia, choć bez romantycznego buntu, tworzą etyczny fundament twórczości „kaukazczyków”.

To ich dziedzictwo, bez względu na rozbieżności poglądów, jakie między nimi istniały, stanowi zwartą całość, tak jak oni tworzyli spójną w sensie mentalnym i socjologicznym zbiorowość, swoisty „klan” ludzi zjednoczonych losem. Dlatego w ich liryce tak wiele jest wzajemnych dedykacji, a w listach – stałe obecny jest wątek opowiadania o wydarzeniach z życia kolegów.

Potrzeba zachowania jedności niezwykle silnie akcentowana była w wypowiedziach „kaukazczyków”. Stanisław Pilat pisał w swoich wspomnieniach o środowisku zesłańczym jako o „jednej rodzinie”, połączonej sprawą ojczyzny. W poetyckim obrazie Gedeona Giedroycia, aczkolwiek może nazbyt patetycznie nakreślonym, trafnie jednak charakteryzującym szczególne potrzeby polskich wygnańców, przedstawia się to następująco:

Całość ta, silna swym duchem niezachwianym
Zdumiewała Moskali przykładem nieznanym
Prawości, poświęcenia i bratniej miłości.
Solidarność pomogła do wyjścia z nicości,
W którą ręką caratu zagrzebać ją chciała,¹⁵⁵

Faktem jest, że również po powrocie do kraju łączące ich więzi były skutecznie wykorzystywane w różnych przedsięwzięciach społeczno-politycznych. Kombatancki etos najwyraźniej determinował ich działania, stanowiąc moralne zobowiązanie.

---

¹⁵⁵ G. Giedroyc, *Kilka wspomnień z kaukaskiego wygnania*, Lwów 1867, s. 30.

Religia

Idea narodowego solidaryzmu znajdowała oparcie w integrującym zbiorowość oddziaływaniu Kościoła katolickiego¹⁵⁶. Głęboka wiara i odwołanie się do Boga stanowiły dla wielu istotne moralne wsparcie, optymistyczny biegun ich poetyckich wypowiedzi, w których słowami kluczowymi bieguna przeciwnego było „piekło”, „burza”, „smutek”, „rozpacz” i „śmierć”. Sięgnięcie przez Zabłockiego do Księgi Hioba (*Ach, czas już, czas*) nie było z pewnością przypadkowe. Jak pisał Roman Sanguszko, który często odwoływał się to tego tekstu; poddanie się woli Boga pozwalało żyć bez nienawiści, bez zniecierpliwienia, chroniło przed popadnięciem w rozgoryczenie lub tragiczny bunt przeciwko losowi¹⁵⁷.

Ważną cechą kaukaskiej poezji stanowi jej moralna czystość, zadziwiająca szczerłość uczuć i powaga. Odbiorcy dostrzegali w niej obecność tego, co można byłoby dziś nazwać „siłą moralnego niepokoju”.

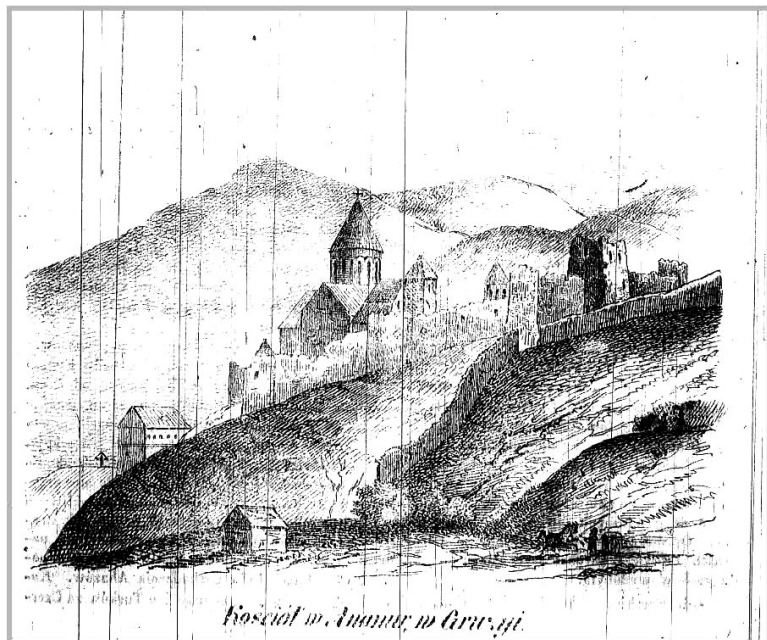
Wiele faktów świadczy o tym, jak wiele wysiłku wkładali polscy emigranci w tworzenie miejsc kultu religijnego, jak bardzo odczuwali potrzebę ich istnienia. Szerzej problem ten będzie podejmowany w drugiej części pracy, tu jedynie drobny, ale charakterystyczny przykład świadczący o zachowaniach Polaków w tym zakresie. Proboszcz tyfliskiego katolickiego Kościoła Zaśnięcia uznał w pewnym momencie, że konieczna jest budowa nowej świątyni, dlatego postanowił rozebrać istniejącą budowlę i na jej miejscu postawić nową, znacznie większą. Wywołało to sprzeciw miejscowego środowiska, wniesiono skargę, którą skierowano do ówczesnego namiestnika księcia Aleksandra Baratyńskiego. Jako strona skarżąca wystąpiło Tbiliskie Towarzystwo Katolickie, działające w tym kościele. Argumentami przeciw budowie był brak środków, niestosowność miejsca oraz przywiązanie parafian do starego kościoła. W skardze przedstawiono też szczegóły konfliktu: „Ciasnota naszego kościoła spowodowana jest tym, że chodzą do niego cudzoziemcy, oficerowie i żołnierze (chodziło o wojskowych

---

¹⁵⁶ Por. Antologia – wspomnienia J. Załęskiego oraz religijne teksty poetyckie.

¹⁵⁷ Zob. D. Ossowska, „*I miałebym się stać...*”, s. 31-32.

Polaków). Dlatego chcą oni zbudować dla siebie nowy kościół. Jesteśmy gotowi, w ramach naszych możliwości pomóc im, tym bardziej, że na Kukia, gdzie w większości mieszkają żołnierze, znajduje się wolny plac. W ten sposób do tego kościoła będą chodzić tamci katolicy, a w naszej świątyni nie będzie ciasnoty”¹⁵⁸.

Budowa nowego kościoła rozpoczęła się 10 maja 1871 roku. Znaczący dla inwestycji był wkład członków Bractwa Fozarija, którzy stanowili 47% liczby parafian. Z wielu źródeł wiadomo, że ofiary na budowę wnieśli również rodacy z Polski, na przykład hrabina Zofia Potocka, książę Konstanty Przeździecki, Zygmunt Krasieński, wojskowi stacjonujący na Kaukazie i różne polskie

---

¹⁵⁸ A. Ochał, Historia i znaczenie Polaków w rozwoju kościoła katolickiego w Gruzji, *200 lat Polaków na Kaukazie. Stosunki polsko-gruzińskie*, Tbilisi 2004, s. 40-41 (w języku gruzińskim). Zob. na temat życia religijnego Polaków na ziemiach gruzińskich w XIX wieku w pracy Andrzeja Furiera: *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009, s. 231-286.

organizacje. Prace budowlane zakończono latem 1877 roku. Jednakże z powodu finansowych trudności nie został wzniesiony łuk przy wejściu. W tym samym roku 16 października kościół został poświęcony. Pierwszym jego proboszczem został założyciel, ksiądz Maksymilian Orłowski.

Konwencje i stereotypy kulturowe

Kaukaz był dla romantyków uosobieniem „poetycznej krainy”. Siła tego stereotypu była duża, ponieważ znajdowała oparcie w romantycznej filozofii człowieka, w koncepcjach powrotu do natury i wynikającym stąd dążeniu człowieka cywilizacji do odzyskania zburzonej harmonii. Jego oddziaływanie potęgowała też ekspresja wielkich wzorów literackich rosyjskiego romantyzmu – Puszkina, Lermontowa, Bestużewa-Marlińskiego. Temat Kaukazu należał też do ważnych tematów rosyjskiego romantyzmu. W tej samej gamie odczuć mieścił się jeszcze stosunek młodego Tolstoja, kiedy udawał się po raz pierwszy na Kaukaz w 1851 roku. Dopiero autopsja, fala przybyszów, dla których będzie to już miejsce nie tyle wyobrażone, co realnie doświadczone, stopniowo będzie ten stereotyp przełamywać. Jednym z priorytetów romantyzmu było zainteresowanie niezwykłym bohaterem, niezwykłą sytuacją i okolicznościami, dlatego że właśnie od codzienności uciekali literaccy bohaterowie do egzotycznego świata. Ale poeci-żołnierze pogrążyli się w nowej dla nich - często nawet odczuwanej jako niezwykła – rzeczywistości, która nie mogła być dla nich azylem, miejscem ucieczki przed złym światem. Czy piekło może zbawić człowieka? Odpowiedź trzeba – nie po to jest. Piekło jest karą, a nie szansą.

Jaki był udział konwencji i stereotypów dotyczących Kaukazu w postrzeganiu tego miejsca. Z pewnością takim romantycznym stereotypem było upoetycznienie i estetyzacja tego miejsca, inne dotyczyły charakterologii narodowej. Jurkowski pisząc np. o „leniwych Gruzinach” kpiąco ów stereotyp przywoływał, widząc w nim synonim banalnych, powierzchownych obserwacji. Adresatką jego listów była poważna, godna szacunku kobieta i tej konwencji rozmowy się trzymał. Kto takie gotowe schematy ukształtował? Z

całą pewnością nie Polacy, oni je zastali. Natomiast autorami wielu obiegowych sądów mogli być Rosjanie, Francuzi czy Niemcy, ale to temat na oddzielną pracę.

Źródła stereotypów tkwiły nie tylko w literaturze, ale w wielkim stopniu w życiu społeczno-politycznym. Warto pamiętać o tym, że na terenie objętym wojną i kontrolowanym przez wojsko, ludzie podlegają silnej indoktrynacji. Przecież walczącym trzeba było jakoś uzasadnić cel tej okrutnej wojny. Na przykład slogan „cywilizacyjnej misji” z góry zakładał nierówność stron, trzeba było poniżyć jedną, żeby dowartościować drugą. Wyższość Rosji i jej opiekuńcza rola tylko w tej konfiguracji znajdowała swoje uzasadnienie¹⁵⁹.

Podmiot liryczny, którym jest „więzień”, „wędrowiec”, „wygnaniec”, „pielgrzym”, „samotny bojownik” to – wydawałoby się – ogólnoromantyczny bohater, który na początku lat czterdziestych stawał się powoli literacką kliszą. Tym niemniej romantyczna poetyka nabiera w nowym kontekście, jaki stanowiła egzystencja „kaukazczyków”, konkretnego i niekonwencjonalnego wypełnienia. Na przykład, we wszystkich dedykacjach i elegiach los przyjaciół jest tożsamy z własnym losem. Tak oto w wierszu *Nad Arakwą* (chodzi o rzekę Aragwi), opatrzonym datą 1838 roku, w którym mowa jest o „marszu i bojach”, o śmierci żołnierza-współtowarzysza, to wydarzenie doprowadza Zabłockiego do smutnego przypuszczenia:

Lecz może dzisiaj jeszcze mię
Połączy z tobą miecz górala.
(*Nad Arakwą*, s. 203)

Wydawałoby się, że mamy do czynienia z charakterystycznym dla romantyzmu rozmyśleniem, ale w kontekście konkretnej życiowej sytuacji, ma ono całkowicie dosłowny, możliwy – niestety – do wypełnienia sens. Wiersze „kaukazczyków” pozwalają sądzić, że zawarła się w nich oryginalna, polska percepcja miejsca, w którym się znaleźli.

---

¹⁵⁹ Zob. E. M. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, tł. A. Sierszulska, Kraków 2000.

Bardzo charakterystyczne jest to, że właśnie Kaukaz stał się i w rosyjskiej i w polskiej literaturze katalizatorem przechodzenia od romantycznego do realistycznego pojmowania rzeczywistości. Najwidoczniej sama odmiennność kaukaskiego świata „sprowokowała” te przemiany świadomości. Wydawałoby się, że Kaukaz „narzucił” jak gdyby romantyczne odczuwanie jego wspaniałej przyrody, ale kiedy człowiek pogrążył się w tamtejsze życie, natura stawała przed nim w takim skłębieniu przeciwieństw, że zmuszała do zgłębienia nie tylko owych przeciwieństw, ale do zastanowienia się nad własną poetycką perspektywą. W pracy poświęconej kaukaskim zainteresowaniom Aleksandra Puszkina, jedna z autorek analizując ewolucję sposobu widzenia kaukaskiego świata, jaka się u niego dokonywała, zauważa: *Dojrzały Puszkina podszedł do Kaukazu i Gruzji w dużym stopniu jak historyk. Puszkiniowski Kaukaz to ewolucja od „Jeńca kaukaskiego” do „Tazita”. W pierwszym utworze Kaukaz to tylko egzotyczny ton, przepiękna scena dla namiętności bohaterów. Ale już w romantycznym poemacie robi on uwagę: «Szczęśliwy klimat Gruzji nie wynagradza tego przepięknego kraju za wszystkie nieszczęścia, które wiecznie cierpiał...» A to znaczy, że w młodym romantyku odezwał się historyk. I potem przez wiele lat Puszkina będzie poznawał kaukaskie realia i stworzy Tazita – poemat, w którym zostaną przedstawione rzeczywiste kaukaskie problemy, losy i charaktery. Uwaga poety zawsze była zwrócona w stronę Gruzji. Kraj ten ciągle istniał w jego marzeniach, ale interesowały go przede wszystkim konkretne wydarzenia, i podróż ta, jak wyjaśniał, dała mu o wiele bogatszy materiał do rozmyślań nad losami narodów i nad historycznym układem wydarzeń¹⁶⁰.*

Jak słusznie zauważyła w jednej ze swoich wcześniejszych prac Dina Prokofjewa: „U źródeł tego [kaukaskiego] stereotypu była nie tylko «literatura» i romantyczne sztampy, ale realnie żyjący ludzie. Ten obraz, pozostając symbolem losu całych pokoleń uczestników wojen i powstań, emigrantów i zesłańców, napełnia się

---

¹⁶⁰М. Филина, *Романтическое и реалистическое в пушкинском восприятии Кавказа (от „Кавказского пленника” к „Тазиту”)*. Материалы Международной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения А. С. Пушкина, Тбилиси 1999.

całkowicie niedwuznaczną konkretyzacją. W tym przypadku tradycja literacka i stereotyp wypełniają – naszym zdaniem – funkcję tak zwanego „ezopowego języka”¹⁶¹. Zdaniem badaczki, losy dekabrystów (a przypomnijmy, że w swej pracy zestawiała wiersze Aleksandra Odojewskiego i Tadeusza Łady-Zabłockiego) i cechy ich charakteru odegrały ważną rolę w formowaniu najwyższej stawianego w rosyjskiej poezji romantycznej ideału człowieka.

Przedłużymy tę myśl i weźmy pod uwagę to, co pozostało poza polem widzenia Prokofjowej. Na podobnym romantycznym ideale, zmodyfikowanym jednak specyfiką narodowej kultury, wychowywali się Polacy, którzy przybyli na Kaukaz i do Gruzji. W ich przypadku zyskał on nowy wymiar: zespolił się z losem. Tym samym, „więzień”, „jeniec”, opiewany przez Byrona, Słowackiego, Mickiewicza, Puszkina i Lermontowa, staje się całkiem realistyczną figurą, chociaż wiersze „kaukazczyków” z ich arsenalem środków artystycznych pozostają bez wątpienia romantyczne. Następuje natomiast wzajemne przenikanie tradycji poetyckiej i brutalnej rzeczywistości. Możliwe, że poeci zesłania nie do końca uświadamiali sobie swoją oryginalność, a taka świadomość dodałaby im sił. Jak można przypuszczać, zawierzali tradycji, uznając, że wiersze „należy pisać właśnie tak”.

Przypuszczenie to potwierdzają ich listy, w których nie tak gorliwie trzymali się literackich konwencji. Często listy są znacznie bardziej swobodne niż wiersze. Dla przykładu, w wierszach obowiązywała konwencja uwznioślającego opisu i zachwyty nad górskim pejzażem. W listach natomiast można było swobodnie napisać, że góry nie tylko nie są źródłem natchnienia, ale przytłaczają i napawają strachem. Chociaż gatunek epistolarny także podlegał romantycznym konwencjom (właśnie na ten czas przypada rozkwit tej formy literackiej), ale dawał możliwość zarówno bezpośredniego zwrócenia się do wybranego adresata, jak też bardziej swobodnego wyrażenia siebie, bez potrzeby oglądania się na – mimo wszystko rygorystyczne – wymogi związane z formą poetycką. Wydawałoby się, że obraz gór, np. w wierszach Zabłockiego, i ich odbiór w listach dzieli przepaść. Tymczasem listy to autentyczny wzór romantycznej prozy i równocześnie

---

¹⁶¹ D. S. Prokofjewa, *Domysły...*, s. 127.

realistycznego pojmowania świata. Nie ma żadnej sprzeczności w tym, że czasami postrzega on góry w całym ich pięknie, a innym razem je przeklina. Nie byłby Zabłocki poetą, gdyby nie odczuł tajemniczej potęgi Kaukazu, ale w życiu bywa tak, że jeden i ten sam moment może rodzić uczucie zachwytu i przerażać, co, prawdę mówiąc, w pełni wpisuje się w poetykę romantyzmu. Zwróćmy uwagę choćby na charakterystyczne poetycko-kulturowe motywy przenikające wyobraźnię i język Zabłockiego: przykutego do skał Prometeusza, „wystygłej duszy” czy „pustyni życia”.

Podkreślanie faktu, że mamy do czynienia z literaturą powstałą daleko od centrum polskiej kultury, w ekstremalnych warunkach, w jakimś sensie z „przymusu”, czy mimo woli, wymagającą zatem historycznego komentarza, może rodzić wątpliwości i obiekcje natury estetycznej, zgłaszane już przez Janiszewskiego, wyrażane w ocenach Kubackiego i innych, którzy mówili o wtórności, epigonizmie albo naśladownictwie. O anachronizmie dzieł „kaukazczyków” pisała między innymi w swej wczesnej pracy Prokofjewa. Ale kwestię zapożyczeń rozważać można i trzeba nie tylko w aspekcie genetycznych zależności, ale jako problem kultury literackiej ufundowanej w dużej przestrzeni intertekstualnej. Poeci kaukascy znali tak literaturę klasyczną, angielską, niemiecką czy francuską, jak i rosyjską. Generalnie rzecz biorąc literatura romantyczna przesycona jest „literackością”. *Kaukaskie sonety* Pietraszkiewicza to swego rodzaju wariant *Sonetów krymskich* Mickiewicza, wcale nie usiłujący sugerować odbiorcy swej oryginalności. Wręcz przeciwnie, można to zjawisko uznać za rodzaj alegacji, czyli uznania autorytatywności tekstu Mickiewicza, który swoją wartością potwierdza sens wypowiedzi zesłańca. Dla polskiego odbiorcy nawiązanie do narodowych wieszczów musiało być czytelne.

Natrętnie wręcz powraca problem „marlinizmu” jako dowód zapożyczeń i wtórności, o którym trzeba jednak powiedzieć więcej. Jak odnotowaliśmy to już w innym miejscu pracy, Mieczysław Ingłot przeprowadził analizę porównawczą *Mahmudka* Strzelnickiego i *Mully-Nura* Bestużewa pokazując, że utwór polskiego „kaukazczyka” powstał co prawda pod wpływem Marlińskiego, ale jako swego rodzaju antyteza wzoru literackiego rosyjskiego romantyka.

W polskiej prozie zesłańczej nie ma w zasadzie naśladownictwa czy epigońskiej produkcji w stylu Bestużewa, tak bardzo charakterystycznych dla pewnego etapu w rosyjskim życiu literackim sprzed wystąpienia Bielińskiego. Z prozą Marlińskiego mogło Polaków łączyć zainteresowanie etnografią i kulturą Kaukazu, ale dzieliły ich uzasadnienia ideowe. „Dla wielu Polaków pozbawionych narodowej niezależności nawet umiarkowany punkt widzenia dekabrystów na tzw. „кавказский вопрос” był nie do przyjęcia. Wiadomo, że Aleksander Bestużew początkowo w sposób szowinistyczny potępił powstanie listopadowe, wypowiadając o Polakach ostre sądy. Słowa dezaprobaty zawarł też w utworze *Письма из Дагестана*, gdzie pisał: < Nie można zapominać, że wojna z Polakami odbiła się echem w górach, dając góralom jeżeli nie nadzieję na sukces, to porękę długiej bezkarności. Kaukaz poruszył się: przyszło mu do głowy, że mógłby strząsnąć ze swego grzbietu naszych olbrzymów.>” [tłum. własne D. O.]. Toteż np. Arystarch Sosnowski z dystansem odniósł się w swoim *Opisie przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lesgistanu* do wojennych wydarzeń, które w prozie Marlińskiego zyskały postać heroicznego mitu oręża rosyjskiego (bohaterstwo żołnierzy, Owieczkina i Szczerbiny w obronie miejsca zdobytego przez wojska rosyjskie)¹⁶².

Anonimowe *Listy z Tyflisu* publikowane w warszawskim „Przeglądzie Naukowym” w 1842 roku poprzedza uwaga: po Marlińskim trudno wystąpić z czymś o Kaukazie, co zainteresowałyby czytelników, co oznacza, że pisarz rosyjski zawładnął wyobraźnią odbiorców przedstawieniem tematu kaukaskiego. Chodziło jednak przede wszystkim o atrakcyjność wynikającą z sensacyjnego i niezwykle barwnego sposobu przedstawiania kaukaskich wydarzeń, która liczyła się w powszechnym odbiorze. W tej dziedzinie mógłby rywalizować z Marlińskim, oczywiście przy zachowaniu właściwych proporcji, autor sensacyjnych, egzotycznych opowieści Teodor Tripplin.

W twórczości „kaukazczyków” widać zasadniczą różnicę dzielącą ich od rosyjskiego romantyka. Brała się ona przede wszystkim z odmienności postaw światopoglądowych i wynikającej stąd pewnej nieprzystawalności wzoru prozy Marlińskiego w

---

¹⁶² D. Ossowska, *Polska literatura „kaukaska” wobec ...*, s. 9-10.

stosunku do problemów, które stanęły przed zesłańcami. Nie oznacza to jednak, że związków z literaturą rosyjską nie było, wprost przeciwnie, wielu spośród kaukaskich poetów było znakomitymi tłumaczami literatury rosyjskiej. Tak można powiedzieć o Janiszewskim, Zabłockim, Szymanowskim, którzy przekładali między innymi Puszkina i Gogoła, doskonale na bieżąco byli zorientowani w rozwoju literatury rosyjskiej.

Nieporozumieniem jest deprecjonowanie wysiłku twórców kaukaskich twierdzeniem, że nie znalazł się wśród nich nowy Słowacki czy Mickiewicz. Jeżeli używamy trybu przypuszczającego, to lepiej postawmy inne pytanie: ile stracilibyśmy, gdyby tej literatury nie było?

Zabłocki nazwał ich wkład „wdowim groszem na ołtarzu rodzimej poezji”. Jakież był ten „wdowi grosz”? Spójrzmy na problem odwołując się do poezji autora tych słów. Otóż spośród kaukaskich poetów tylko Zabłockiemu dana była ta chwila sławy, która towarzyszy wydaniu tomu poetyckiego. Doczekał się tego wydarzenia za życia, inni takiego szczęścia nie mieli. Pojawiły się recenzje, dla nas bardzo interesujące jako źródła wiedzy o sposobie czytania tej poezji w roku jej wydania, czyli 1845. Trzeba wziąć pod uwagę fakt, że na początku lat czterdziestych miał miejsce prawdziwy zalew – niekoniecznie co prawda dobrej – poezji krajowej, opóźnienie druku o kilka lub kilkanaście lat poważnie obniżało atrakcyjność publikacji.

Jak można wnioskować z wypowiedzi krytyków, tylko trzech z nich – Józef Ignacy Kraszewski, Piotr Dubrowski oraz kryjący się pod pseudonimem Adolf spod Bielska Maciej Łowicki, wiedzieli więcej o życiowej sytuacji poety. Rosyjski poeta i krytyk, redaktor warszawskiej „Jutrzenki”, znał Zabłockiego jeszcze z moskiewskich czasów. Jemu to właśnie poświęcił późniejszy „kaukazczyk” wiersz: *Do Piotra Dubrowskiego. Posłanie*, napisany w 1832 roku w Moskwie. Stąd zapewne w wypowiedzi redaktora „Jutrzenki” słowa zrozumienia i nawet współczucia wobec zesłańca. Dla recenzenta „Biblioteki Warszawskiej”, pochodzącego z Krakowa prawnika i poety, człowieka religijnego, Antoniego Czajkowskiego, Zabłocki był kimś, kto popełniał liczne rusycyzmy, miał kłopoty z gramatyką i grzeszył powierzchownością wiary. Mówiąc wprost – Czajkowski zupełnie nie rozumiał swoistości tonu poezji Łady. Charakteryzował

ją jako poezję opisową, której „brak natury i różnorodności. W hymnach jego do Boga, nie widać owej potęgi duszy, która stwórcę przeczuwa, ale objawia się tylko zimne rozumowanie. [...] Także brak ducha we wszystkich prawie utworach Zabłockiego, w których obok zimnych i przesadnych malowideł czasami tylko słabo zabłyśnie uczucie przyjaźni, lub jakaś dzika rozpacz, na wzór Byrona, bez bajronowskiego ognia i cierpienia”¹⁶³. Jedną wszak cechą poezji Zabłockiego trafnie zauważył – jej zmysłowość – szczęśliwie oddaną zwłaszcza w poezjach erotycznych.

W podobnie krytycznym kierunku zmierzała opinia Wincentego Prokopowicza, recenzenta *Tygodnika Petersburskiego*, który nie mógł się pogodzić z „przedmiotowością” poezji Zabłockiego, z brakiem ideału, „zapasu myśli” i głębokości uczucia. „Tęsknota elegiczna, niekiedy patos Bajronowski, ale w ogóle brak tego rozwinięcia moralnego, które jedynie może dać przywilej na egotycznego poetę, na poetę chcącego zająć swoją indywidualnością”¹⁶⁴. Zabawne jest jednak, że krytyk zarzuca Ładzie rusycyzmy, np. użycie słowa „posłanie”, ale sam we własnym tekście popełnia ich wiele.

Pojawiły się jednak głosy bardziej osobiste i wnikliwie. Piotr Dubrowski uznał tom *Poezji Zabłockiego* za wyróżniający się wśród obfitej „paplaniny” poetyckiej lat ostatnich. Przede wszystkim dostrzegł w poezji Zabłockiego dojrzałość myśli i pełnię uczuć człowieka, który poznał bolesną stronę życia. *W tych wierszach wy widzicie – jak pisał – osobowość poety, uczestniczycie w jego smutku, ponieważ jego wyznania biorą się z głębokiego przeżycia i wypowiedziane są prosto z serca! Witebsk i Moskwa, na koniec Morze Kaspijskie, kaukaskie stepy i Abchazja, oto skąd poeta opiewa dzieje swojej duszy. Ze środka tulaczego, mozolnego życia, czasami, jak gdyby dla złagodzenia swoich cierpień, zwraca się do innych poetów i przekazuje w swoim ojczystym języku wierszem dźwięcznym i silnym Tybulla, Szekspira, Bajrona, Southeya, Moore’a, Coleridge’a – on wie, z nimi rozmowę na groźnych kaukaskich*

---

¹⁶³ A. Czajkowski, „Biblioteka Warszawska” 1845, t. 4, s. 392.

¹⁶⁴ W. Prokopowicz, „Tygodnik Petersburski”...

skalach, ale porywa go też pełna prostoty pieśń Ukrainy...[tł. własne M. F.]”¹⁶⁵.

Adolf spod Bielska [M. Łowicki] pisał o tomie *Poezji* Zabłockiego później, już po śmierci poety. Jego wypowiedź zapewne mogłaby najbardziej usatysfakcjonować autora. Przede wszystkim dostrzegł w nim poetę uczuć, zauważył wszechogarniający ton smutku i oczyszczającą moc poetyckiej spowiedzi¹⁶⁶. Są też w recenzji inne kwestie, które choć dotyczą twórczości Łady-Zabłockiego, można je odnieść do kaukaskiej poezji w ogóle.

Po pierwsze, krytyk bez wahania wprowadza Zabłockiego w główny nurt polskiej literatury, uważa wręcz, że piszący w ojczyźnie mają czego się uczyć od poety. Po drugie, wychwytuje istotne cechy wyróżniające jego lirykę: bogactwo duchowych możliwości, głębię uczucia i siłę prawdziwych, niewymyślonych przeżyć. Po trzecie, odrzuca całkowicie podejrzenia wobec poezji Zabłockiego o hołdowanie „marlinizmowi”. Tu między innymi wyjaśnia się interesujący szczegół. Marlinizm w tamtym czasie pojmowany był już w oderwaniu od twórczości rosyjskiego romantyka jako zjawisko nawet nie wtórne, a czysto epigońskie, jako synonim braku samodzielności uczuć, a tego polskiemu poecie zarzucić nie można było.

I na koniec, zauważając tonację smutku jako charakterystyczną dla poezji polskiej w ogóle, krytyk uznaje szczególne prawo Zabłockiego do takiej postawy. Jak gdyby między wierszami (cała polska literatura tego okresu ukierunkowana była na odczytanie podtekstu) mówi o Zabłockim jako ucieleśnieniu losu swojej epoki.

Po stu latach wyraźnie nawiązywał do tych ocen Zawodziński: *Na tym tle* [Zawodziński miał na myśli pewien upadek poziomu poezji krajowej pod koniec lat trzydziestych i na początku czterdziestych XIX wieku – M. F., D. O.] *uderza mile przede wszystkim jakieś <serio> tej twórczości. Brak tych <hołubców> poetyckich, których popularności wyrazem jest sława Pola, a które swej współczesności wytykał w <Promethidionie> Norwid („Polski*

---

¹⁶⁵ П.П.Дубровский, *Письмо к редактору*, «Московитянин», 1846, № 2, с. 226–232 [рецензия на том «Поэзии Лады-Заблоцкого»].

¹⁶⁶ Adolf spod Bielska [M. Łowicki], „Pamiętnik Naukowo-Literacki” 1850, t. 2, z. 4, s. 102-103.

zamach: ... ho! hop – koniku mój, rwij się od złoza”) Jeśli te hołubce mają być właściwością narodową, to u Zabłockiego stwierdzić należy ponadczasowy i ponadnarodowy charakter pojęcia poezji, realizowanej lepiej lub gorzej w jego utworach. To poezja, mówiąc z całą surowością „szlachetnych oczywistych prawd”, a w bardziej łagodnym określeniu – wysokich filozoficznych prawd, czasem przyjmujących formę rozwoju małych metafizycznych systemów (jak w wierszu <Na śmierć Władysława Strzelnickiego>), wyrażonych bez pedantyzmu i złożoności¹⁶⁷.

Naszym zdaniem istotę poezji kaukaskiego zesłania, z której wyrasta jej wartość, stanowi obecność w niej prawdziwego, głębokiego i tragicznego poczucia egzystencji, które przenika wszystkie poziomy wypowiedzi, neutralizując jej niedociągnięcia. Przypomnijmy dylemat rozważany przez Janiszewskiego. Miał wątpliwości jako człowiek surowy w ocenach, czy dużo zyska literatura na ogłoszeniu jego prac, ale przekonany był, że wiele zyskać może „człowiek myślący rozważając źródło natchnień” i drogi, jakimi go „Opatrzność prowadziła”. To najważniejsze wrażenie, które pozostawia lektura nie tylko poetyckich tekstów „kaukazczyków”.

Polak – Gruzin. Uwagi do portretu

Po przybyciu na Kaukaz tak licznej grupy Polaków kontakty przedstawicieli obu narodów stają się w oczywisty sposób jakościowo inne. Warto przypomnieć choć kilka ważniejszych faktów, które na to wskazują.

W tym czasie w Gruzji zachodzą ważne procesy historyczne. Przed obydwoma narodami stanęły te same wyzwania: zachowanie odrębności kultury narodowej i dążenie do uzyskania niepodległości kraju.

W 1832 roku zostaje odkryty w Tbilisi spisek gruzińskiej szlachty, skierowany przeciw władzy rosyjskiej. Jego uczestnikami były znane osobistości tych czasów, przedstawiciele kręgów arystokracji – Aleksander Czawczawadze, Grigoł Orbeliani i Solomon Razmadze. Do powstania w Gruzji nie doszło, ale nikt z

---

¹⁶⁷ K. W. Zawodziński, *W stulecie...*, s. 132.

uczestników spisku nie krył, że polskie powstanie 1830 roku było dla nich inspiracją i wzorem. Niektórzy z nich, w tym młody Georgij Eristawi, zesłani zostali do Polski. Tym sposobem odbyła się podwójna migracja. Polacy zostali przyjęci w Gruzji bardzo życzliwie i zyskali powszechny szacunek. Co więcej, w tych latach powstała najlepsza tradycja polsko-gruzińskich stosunków.

W 1838 roku Erystawy przetłumaczył sześć spośród zbioru *Sonetów krymskich* Adama Mickiewicza. Po powrocie do Gruzji pozostawał w ścisłym kontakcie z polskimi zesłańcami. Właśnie w tym kręgu gruzińskiej inteligencji polscy poeci otrzymali duchowe wsparcie.

Tadeusz Łada-Zabłocki w pierwszym i drugim roku po przybyciu na Kaukaz prowadził korespondencję z pisarzem Michaiłem Tumaniszwili, z którym zdążył się zapoznać w czasie krótkiego pobytu w Tbilisi. W listach szczerze opisywał wygnaną samotność, skarżył się na uciążliwość wojskowego życia, ale nie ma w jego reakcjach zachowania przybysza oddzielonego od otoczenia barierą obcości. Listowne rozmowy z Tumaniszwili są rozmowami człowieka, który żyje w tym samym czasie i w tym samym kraju, co nowo pozyskany przyjaciel, chociaż jeden był wtedy w Tbilisi, a drugi daleko w górach. Charakterystyczne, że listy te momentami mocniej niż wiersze wyrażają romantyczne pojmowanie życia i skłonność do filozoficznego rozważania wszystkich życiowych udręk. Jest w nich obecna świadomość zdeterminowania losu człowieka, skłonność do wyprowadzania uogólnień i gorzka ironia – organiczne cechy poezji „kaukazczyków” i polskiego romantyzmu w ogóle: *Zasmuciły mnie bolesne wiadomości o Pańskich sprawach rodzinnych.* [mowa o chorobie brata Tumaniszwilego – M.F., D. O.] *Cóż robić? Każdy z nas życzyłby sobie uniknąć zmartwień, lecz jeśli to jest niemożliwe, należy wówczas uzbroić się w stoicką cierpliwość i ciosom przeznaczenia przeciwstawić ludzką godność. [...]*

Dzięki składam Panu, Michale Birtwilłowiczu, za Pańskie wniosłe uczucia i za tę serdeczność, z jaką mi Pan ofiarowujesz swą przyjaźń. Ach! ileż niebiańskich głosów zabrzmiało dla mnie w tym słowie, ileż wspomnień przesunęło się przez duszę wygnańca. Kochałem i wierzyłem, że mam przyjaciół, ale to było dawno! daleko!... Przeminał czas złotych marzeń i jego ślad zaginął w pustyni życia. Zimowy chłód już powiał nad moją osamotnioną

głową, ale serce moje jeszcze nie całkiem ostygło, jeszcze w nim tlą się święte uczucia, jeszcze w nim może zapłonąć ogień najczystszej przyjaźni. Pojąłem Pańską duszę, dostępną dla wzniosłych porywów, i z radością przyjmuję Pańskie wezwanie. Racz mi być przyjacielem w obcej i nieznannej ziemi; Pańska życzliwość, Pańskie przywiązanie do nieszczęsnego wygnańca wypełnią pustkę jego serca. [...]

Zapytuje mnie Pan, czy szybko przybędę do Tyflisu – to zupełnie nie zależy od mojej woli. Nie jestem niczym innym, jak tylko maszyną wprawianą w ruch obcą ręką. Na skrzydłach wichru chciałbym ulecieć stąd, gdzie dręczy mnie nuda i duchowe osamotnienie, lecz łańcuch Prometeusza przykuwa mnie do tych skał dzikich i zimnych jak serca tutejszych ludzi. Nic nie ożywi duszy. Nic nie rozgrzeje uczuć¹⁶⁸. Jak widać - ich kontakty miały bliski, można nawet powiedzieć serdeczny charakter, listy dotyczą bowiem również spraw osobistych i rodzinnych.

Jak już to zostało powiedziane wcześniej, bardzo szybko w życie miasta włączyli się Wojciech Potocki, Władysław Strzelnicki i Leon Janiszewski. Ten ostatni swoją *Pielgrzymką do mogiły Aleksandra Grybojedowa...*, napisaną w niedługim czasie po przyjeździe, dał dowód nie tylko akceptacji miejsca, ale znakomitego rozeznania, co do wartości istotnych z punktu widzenia kultury gruzińskiej – odbył pielgrzymkę do jej świętego miejsca.

W przywoływanym już wielokrotnie liście Zabłockiego do Podbereskiego, swego rodzaju wykładzie o polskiej literaturze na Kaukazie, jest mowa o tym, że polską literaturą zaczynają się interesować tamtejsi mieszkańcy, czego dowodem jest przekład *Sonetów krymskich* Mickiewicza i jego improwizacji przez księcia Erystawi. Książę Tumaniszwili tłumaczył na gruziński *Dolinę Alazańską* Zabłockiego, i wzajemnie - Zabłocki przełożył jego *Czaszę* i pracował nad przeglądem literatury gruzińskiej. Nawiasem mówiąc, w liście do Kraszewskiego z 1842 r. Zabłocki mówi o rozprawie o poezji gruzińskiej jako o dziele już wykonanym.

Bardzo ważny temat w historii gruzińsko-polskich wzajemnych związków okresu romantyzmu stanowi recepcja dzieł Adama Mickiewicza w Gruzji i krzyżowanie się pewnych motywów i wątków twórczości polskiego poety oraz wielkiego gruzińskiego

---

¹⁶⁸ M. Żywow, *Polscy poeci...*, s. 567-568.

romantyka Nikołozza Barataszwili. Nie mają one bezpośredniego związku z działalnością „kaukazczyków”, ale ważne są dla dopełnienia obrazu tego czasu.

W 1831 roku przetłumaczony został na język gruziński *Farys* Mickiewicza. Historia oddziaływania tego utworu jest wielostronna i stanowi sama w sobie oddzielny temat do rozważań. Pierwszego przekładu dokonał filozof i poeta Solomon Razmadze – uczestnik gruzińskiego spisku roku 1832. Czytał ten utwór w kręgu wtajemniczonych. Jeden z nich – Georgij Erystawi - poprosił w liście o przysłanie mu tłumaczenia utworu. Kiedy w 1838 roku Erystawi wrócił ze swego polskiego zesłania, szybko włączył się w życie kulturalne Gruzji, stał się jednym z jego filarów. Wśród wielu zainteresowań pisarza i dramaturga mieściła się także literatura polska. Przetłumaczył *Sonety krymskie* Mickiewicza i dokonał tego przekładu z oryginału. O sile oddziaływania cyklu poetyckiego zadecydowała zarówno wielkość samego Mickiewicza jako poety, jak również użyta przez niego forma sonetu. Faktycznie gatunek został przejęty przez ówczesną poezję gruzińską, w której funkcjonowały dotąd przede wszystkim własne formy literackie.

Historia polsko-gruzińskich relacji mieści w sobie jeszcze jeden znaczący fakt. W 1852 roku Erystawi założył pismo „Ciskari” («Заря»). W pierwszym jego numerze opublikował sonet *Benedetto il giorno* Petrarcki według wolnego przekładu Mickiewicza *Błogosławieństwo*. W ten sposób narodziny ważnego w historii Gruzji literackiego pisma już zawsze kojarzyć się będą z nazwiskiem wielkiego polskiego poety. Same *Sonety krymskie* drukowane były w następnych numerach „Ciskari”; publikowano je też w późniejszym czasie.

Choć przekładów utworów Mickiewicza za jego życia była nieduża. Ale w wielu krajach, nie tak oddalonych od Polski jak Gruzja, o Mickiewiczu dopóki żył, też niewiele wiedziano. Nie znajdziemy w pierwszej połowie wieku XIX ani jednej pracy badawczej albo krytycznego omówienia twórczości, napisanego o polskim romantyku przez gruzińskiego autora. Było to - niestety -

niemożliwe w sytuacji wydawniczej, w jakiej znajdowała się Gruzja. Artykuły, informacje biograficzne, przeglądy pojawią się później, w latach rozkwitu czasopiśmiennictwa i działalności wydawniczej pisarzy zwanych „szestidiesiatnikami” («шестидесятников»). Ale punkt orientacyjny, jaki ustanowił swymi tłumaczeniami Erystawi, istniał w świadomości kultury gruzińskiej.

Prace gruzińskiej krytyki dotyczące Mickiewicza i Barataszwili rozważać będziemy w drugiej części pracy, jako że powstały one w drugiej połowie wieku XIX. Ważne jest, że gruziński romantyk mógł stykać się z Polakami. Do dziś dnia toczy się spór o to, czy Barataszwili znał tekst *Farysa*, czy zbieżność dwu wybitnych dzieł to rezultat wpływu wielkich idei tej epoki. Niemniej jednak „kaukazczycy” i Barataszwili obracali się w jednym kręgu. Zabłocki utrzymywał korespondencję z przyjacielem Barataszwili Michailem Tumaniszwili, Zabłocki znał Katarzynę Czawczawadze- Dadiani, w której potajemnie kochał się gruziński romantyk. A więc ich znajomość to nie tylko twierdzenie literaturoznawców, ale w pełni możliwa życiowa sytuacja.

W topografii Tbilisi są „miejsca polskie” z tamtych lat, niektóre już tylko jako miejsca pamięci, inne nadal funkcjonujące.

Do czasu wzniesienia do dziś funkcjonującego katolickiego kościoła Św. Apostołów Piotra i Pawła, miejscem spotkań Polaków był niewielki kościół Zaśnięcia Najświętszej Panny Marii. To w nim organizował w połowie XIX wieku uroczystą muzykę przywoływany w książce poeta - Leon Janiszewski. Kościół ten znajdował się w górnej części rejonu Sałalaki na ulicy Wozniesieńskiej¹⁶⁹. Wokół ogrodzenia usytuowany był niewielki cmentarz, na którym pochowano Władysława Strzelnickiego. Miejsce to opisał Michał Andrzejkowicz w swoich *Szkicach* (zob: antologia). Proboszczem był w połowie wieku, pochodzący z guberni kijowskiej (ur. w 1813 roku), ksiądz

---

¹⁶⁹ W czasach sowieckich ulica nazywała się Dawitaszwili, obecnie Amagleba, co po gruzińsku znaczy Wniebowstąpienie.

Maksymilian Orłowski¹⁷⁰. Jednakże już w końcu XIX wieku na miejscu dawnego kościoła i cmentarza znajdowały się domy mieszkalne. Po świątyni, w której modlił się i bywał Strzelnicki, i obok której najprawdopodobniej został pochowany, nie ma żadnego śladu.

Ale nadal funkcjonuje dawna Biblioteka Publiczna, założona w 1846 roku przez Namiestnika Kaukaskiego księcia Michaiła Woroncowa. W tym czasie Wojciech Potocki znajdował się w kręgu jego bliskich współpracowników. Można powiedzieć, że był jednym ze współzałożycieli do dziś najważniejszej biblioteki Gruzji, obecnie Parlamentarnej Biblioteki Narodowej. Książka nr 1 w tej bibliotece to dar Potockiego. W Oddziale Zbiorów Unikatowych przechowywany jest album księżnej Katarzyny Czawczawadze, córki wybitnego działacza społecznego i poety – romantyka oraz jej siostry Niny Czawczawadze – Grybojedowej. Do sztambucha księżnej wpisał Potocki dwa wiersze, ich fotokopie włączamy do pracy. W całości publikowane będą po raz pierwszy. W albumie znajduje się też rysunek – karykatura, z dużym prawdopodobieństwem przedstawiający Potockiego.

Polskie zbiory w Bibliotece są znaczące. Złożyły się na nie liczne biblioteki Polaków i polskich organizacji w Gruzji, w szczególności setki książek pochodzą z Polskiego Domu, który funkcjonował na początku wieku XX¹⁷¹.

Chociaż wszyscy Polacy dostrzegali szczególną sytuację Gruzji, jej związek z europejską kulturą, jej liczącą półtora tysiąclecia kulturę chrześcijańską, mimo to w pierwszym momencie była dla nich częścią wschodniego świata. Ale to właśnie zesłańcy dostrzegli odmienność Gruzji od innych krain tego obszaru i bardziej

---

¹⁷⁰ Ukończył on Akademię Duchowną w Wilnie, święcenia otrzymał w 1839 roku. Służył jako kapelan w Metropolii Mohylewskiej, był katechetą w odeskich gimnazjach. Później wysłano go na Kaukaz. W latach 1852–1867 był proboszczem tbiliskiego kościoła i przedstawicielem Kościoła Rzymsko-Katolickiego na Kaukazie.

¹⁷¹ Obecnie Biblioteka realizuje program finansowany przez Ambasadę Polską w Gruzji katalogowania unikatowych zbiorów. W kolekcji tej znajdują się książki z XVIII wieku, dzieła Mickiewicza wydane za jego życia, wielotomowa historia Polski i wiele innych cennych materiałów.

szczegółowo pojęli jej tradycję. Można nawet żartobliwie zauważyć, że im krócej tam ktoś przebywał, tym śmielsze opinie wypowiadał.

„Jakkolwiek podróż moja do Tyflisu przelotna była; proszę mi jednak pozwolić, abym dał choć lekki rys okolic i ludzkości tutejszej. Nie było wprawdzie czasu robić postrzeżenia i badania gruntowne, więc napiszę tylko, com widział i słyszał.” Przejazd przez Tyflis i spojrzenie przez lunetę na miasto pozwalają mu twierdzić na przykład, że „Ormianie trzymają handel w swym ręku; ale jest to najniemoralniejszy lud ze wszystkich wschodnich tu osiadłych.” A z kolei „życie Gruzinów jest miękkie, zniewieściałe”¹⁷². Ale im dłużej przebywali na Kaukazie, tym bardziej oczywiste się stawało, że pojąć jego sens jest bardzo trudno, że to zadanie bardzo złożone, a pytań więcej, niż odpowiedzi. Zjawisko to bardzo trafnie oddał Władysław Strzelnicki:

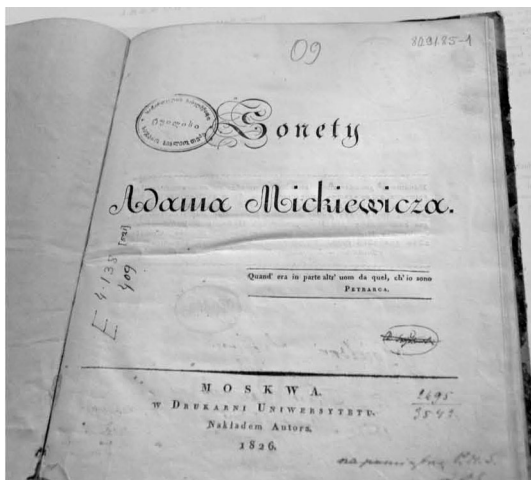
„Nasze opaczne pojęcia o Wschodzie pochodzą najwięcej stąd, że podróżnicy nasi dobrowolnie poddają się złudzeniom optycznym, biorąc część jakąś, dach, krużganek, kolumnadę, albo i jedną cegielkę za cały budynek. Byleby ktoś koniec nosa wetknął w granice Azji, już się ma za biegłego Orientalistę, zaraz wydaje książkę i z jakąś akademyczną przesadą wyrokuje o tym Wschodzie. Niebo wschodnie, gościnność wschodnia, obyczaje wschodnie, powtarzają się na każdej stronicy. Panowie! Panowie! trochę więcej skromności i dobrej wiary! Spójrzycie na mapę! Oto macie przed sobą 800.000 mil kwadr. przestrzeni [...] O Panowie! żeby ten Wschód objąć i zrozumieć, trzeba czegoś więcej niż zjeść kilka obiadów i odprawić kilka mszy w klasztorach Palestyny, albo piastować przez kilka lat urząd konowala na dworze Mochmed- Alego”¹⁷³.

Z wypowiedzi tej wynika, że – po pierwsze – poznanie Kaukazu powinno mieć profesjonalny charakter, po drugie, nie może być jedynego opisu Kaukazu i jedynego stosunku do niego, po trzecie, konieczne jest specjalne podejście do każdego kącika tej rzeczywistości. Wszystkie te trzy postulaty w jakimś stopniu uwzględniali „kaukazczycy”.

---

¹⁷² List J. Zr.[Jana Źródłowskiego] do A. Cz. z Gruzji, [w:] *Pamiętki i wspomnienia rozmaite*, zebra. i wyd. Sylwester Węzyk Groza, Wilno 1848, s. 105.

¹⁷³ W. Strzelnicki, *Ułomek z rozpoczętych szkiców Kaukazu*, „Rubon” 1849, t. 10, s. 142-143.

Jak wiadomo, romantyczna idealizacja człowieka Wschodu stawała się na pewnym etapie dziejów negatywnym balastem, utrudniającym zrozumienie tamtejszych narodów. Doświadczenie „kaukazczyków” ujawnia nową twarz Orientu. Praca Józefa Bachórze wskazuje między innymi również na doświadczenie „kaukazczyków” jako na ważne źródło przemian europocentrycznego stereotypu widzenia Wschodu¹⁷⁴.

Kaukaz przestał być dla Zabłockiego i innych zesłańców hermetycznym i uproszczonym światem, przedmiotem jakby wcześniej z góry „zadanego” egzotycznego zachwyty. Po raz pierwszy na taką skalę został przez Polaków dostrzeżony od wewnątrz. W taki też sposób pojęty został związek z gruzińską inteligencją i duchowa z nią wspólnota. Po raz pierwszy Kaukaz przestał być dla Polaków jedynie miejscem egzotycznej idealizacji, a wszedł w ich świadomość ze swoimi realiami, losem narodów, obyczajami i tradycjami. Polacy jako jedni z pierwszych przedstawili obraz podboju tych ziem przez carską Rosję. Ich wrażenia nakładają się na świadomość polityki, prowadzonej wobec Polski. Potwierdza to wiele tekstów, których autorzy przeprowadzają paralele między losami narodu polskiego i gruzińskiego (najpełniej robi to Gralewski).

¹⁷⁴ Zob. J. Bachórze, *O polskim egzotyzmie romantycznym*, [w:] *Problemy polskiego romantyzmu*, red. M. Żmigrodzka, Wrocław 1974, seria 2.

Działalność tej grupy odgrywała jeszcze inną ważną rolę. Polscy zesłańcy tego okresu nie tylko na zawsze weszli do historii Kaukazu i Gruzji, ale uformowali pewien wizerunek Polaka. Ta pierwsza grupa wszechstronnie uzdolnionej i aktywnej na różnych polach szlacheckiej inteligencji ustaliła pozytywny obraz Polaka: człowieka wierzącego, utalentowanego, o wysokiej moralności.

Działalność zesłańców w dziedzinie poznania Kaukazu była rzeczywiście wszechstronna i efektywna – to także cecha pokolenia – poezja, proza, przekłady, studiowanie języków, etnografia, muzyka, geografia, biologia, w wyjątkowych wypadkach kariera wojskowa.

W omawianym przez nas okresie Gruzja i Tbilisi, jako ośrodek, w którym się skupili, miała dla nich znaczenie pierwszoplanowe.

Zakończenie

Od czasu, kiedy duża grupa polskiej inteligencji zesłana została na Kaukaz, często bezpowrotnie, nagromadziło się nie tylko dużo materiałów, ale też nastąpił inny jakościowo sposób rozumienia tamtej rzeczywistości. Dla pisarzy romantyków do połowy lat trzydziestych Kaukaz i Gruzja, podobnie jak w twórczości rosyjskich romantyków pierwszego pokolenia, były miejscem twórczego natchnienia, bogatej i niezwyklej przyrody, tłem artystycznym, egzotyczną krainą.

Ten stereotyp musiał ulec rozbiciu, kiedy rozesłano zesłańców do różnych kaukaskich pułków i zmuszono do walki z góralami, kiedy zaczęli poznawać życie Kaukazu od wewnątrz. Ich punkt widzenia nie miał wtedy nic wspólnego z perspektywą przelotnych podróżników, zachwycających się Kaukazem pod wpływem mody na wschodnie wrażenia.

Stale utrzymywany kontakt zesłańców z czasopismami polskimi świadczy o tym, że nie byli oni całkowicie oderwani od ojczyzny. Wprost przeciwnie, miała miejsce paradoksalna tendencja: w jakimś stopniu mieli wpływ na charakter niektórych wydawnictw. Niektóre ich teksty publikowane były nadzwyczaj operatywnie. Przedmiotem zainteresowania krajowych odbiorców, jak na to wskazują świadectwa, (np. korespondencja z Kraszewskim), były nie tylko ich

losy, oni sami jako część narodowej historii, ale kaukaska kultura, historia, przyroda i realia codzienności.

Zauważyć trzeba, że przy całym smutnym, czasami beznadziejnie pesymistycznym tonie wypowiedzi wielu zesłanych na Kaukaz Polaków, w tej liczbie również Zabłockiego, okazali się oni ludźmi silnymi i przejawiającymi niemałą twórczą inicjatywę. Wielu z nich, zwłaszcza ci rozrzućeni do oddalonych od siebie pułków, postawieni w sytuacji niemalże rozpaczliwej, w otoczeniu ludzi z którym niewiele mieli wspólnego, potrafiło wydobyć z siebie kulturotwórczą energię.

Stosunki w armii rosyjskiej, a tym bardziej w warunkach politycznych napięć i generalnie wojny, miały opresyjny charakter. Zesłańcy podejrzewani byli o działalność niezgodną z interesami Rosji, padali ofiarą donosów, jak np. Marcin Szymanowski, którego w związku z tym aresztowano. Ale jak wynika ze wspomnień „kaukazczyków”, ludzie zdani na siebie w sytuacjach ekstremalnych musieli być z sobą solidarni. I chyba ze względu na tę wspólnotę wykazywali się niejednokrotnie heroizmem. Bo przecież nie ginęli tam za cara i wielkość Rosji.

Podsumowując: materiały o Gruzji napisane przez Polaków, bezpośrednio związane z ich losami, nie tylko rozszerzały pole świadomości i wiedzę rodaków w tamtym czasie o odległym kraju, ale ustanowiły nowy poziom poznania. W pierwszym rzędzie była to zasługa grupy kaukaskich poetów.

W istocie nie należałoby porównywać sytuacji w środowisku odbiorców literatury połowy wieku XIX, na które składała się głównie elita szlachecka, ze współczesnymi warunkami kultury masowej, w której, tak czy inaczej, czytają jednak wszyscy. Ale rodzi się swoisty paradoks. Nawet gdybyśmy ten rachunek wyrażali w skali procentowej, to i tak w tym odległym czasie ówczesny czytelnik miał zapewniony stały i ciekawy dopływ informacji z Kaukazu i Gruzji – była to poezja, reportaże, wspomnienia, relacje, listy, a nawet powieści. I pochodziły one w znacznym stopniu od politycznych zesłańców, choć ich teksty przechodziły przez cenzurę, okresami bywało, że zdwojoną. Dziś, kiedy wydawałoby się, że każda informacja jest dostępna, zdziwienie budzi ubóstwo literatury o Kaukazie przeznaczonej dla szerszego odbiorcy. W wieku XIX tak bardzo skomplikowany kompleks kulturowo-polityczny, jaki

stanowił Kaukaz, przedstawiany był przez współcześnie żyjących w wystarczająco zróżnicowany sposób, uwzględniając oczywiście ogólny stan ówczesnej wiedzy. Na początku XXI wieku w rosyjskiej prasie zakorzeniło się bezsensowne określenie „twarz kaukaskiej narodowości” («лицо кавказской национальности»).

Oczywiście, podobnego zawstydzającego terminu, noszącego w sobie pogardliwe nacechowanie, nie było i nie mogło być w Polsce. Jest zastanawiające i godne podziwu, że Polacy, kiedy tylko znaleźli się na Kaukazie, próbowali rozpoznać się w wielogłósowości i różnorodności kaukaskich kultur. I co najciekawsze, udawało im się to lepiej niż ich potomkom. Niekiedy bywa i tak, że Kaukaz i Gruzję odwiedzają dziennikarze, całkowicie nie posiadający rozeznania w kaukaskich i gruzińskich realiach, kierujący się bardzo powierzchownymi opiniami i powszechnie przyjętymi stereotypami. Być może, gdyby wiedzieli o działalności swoich rodaków z połowy XIX stulecia, uniknęliby wielu błędów i niedokładności. Z tego między innymi względu książka nasza może być przydatna nie tylko historykom literatury, ale wielu tym, którzy chcieliby rozszerzyć swoją wiedzę o polskiej kulturze oraz wielowymiarowym świecie, jaki stanowi Kaukaz.

Jakkolwiek o znaczeniu twórczości „kaukazczyków” stanowi nie tyle jej wartość autonomiczna, co historyczno-kulturowa, nie znaczy to jednak, że można rezygnować z wydawania ich literackiego dorobku. W swoim czasie zajmujący się edytorstwem wybitny badacz literatury romantycznej, Czesław Zgorzelski, pisząc o potrzebie naukowych opracowań dzieł Mickiewicza, Słowackiego, Norwida, Malczewskiego uzasadniał również konieczność opublikowania twórczości „kaukazczyków” jako współtwórców narodowej tradycji, nie tylko ze względu na potrzeby historii literatury, ale również jako świadectwo losu poezji na zesłaniu. Przy czym miał na uwadze nie tylko Tadeusza Ładę – Zabłockiego i Władysława Strzelnickiego. Postulował także zajęcie się dorobkiem szeregu twórców takich między innymi jak: Stanisław Winnicki, Leon Janiszewski, Henryk Jabłoński czy Wincenty Dawid¹⁷⁵.

---

¹⁷⁵ Cz. Zgorzelski, *Postulaty edytorskie w zakresie literatury pierwszej połowy wieku XIX*, „Ruch Literacki” 1968, z. 2, s. 89.

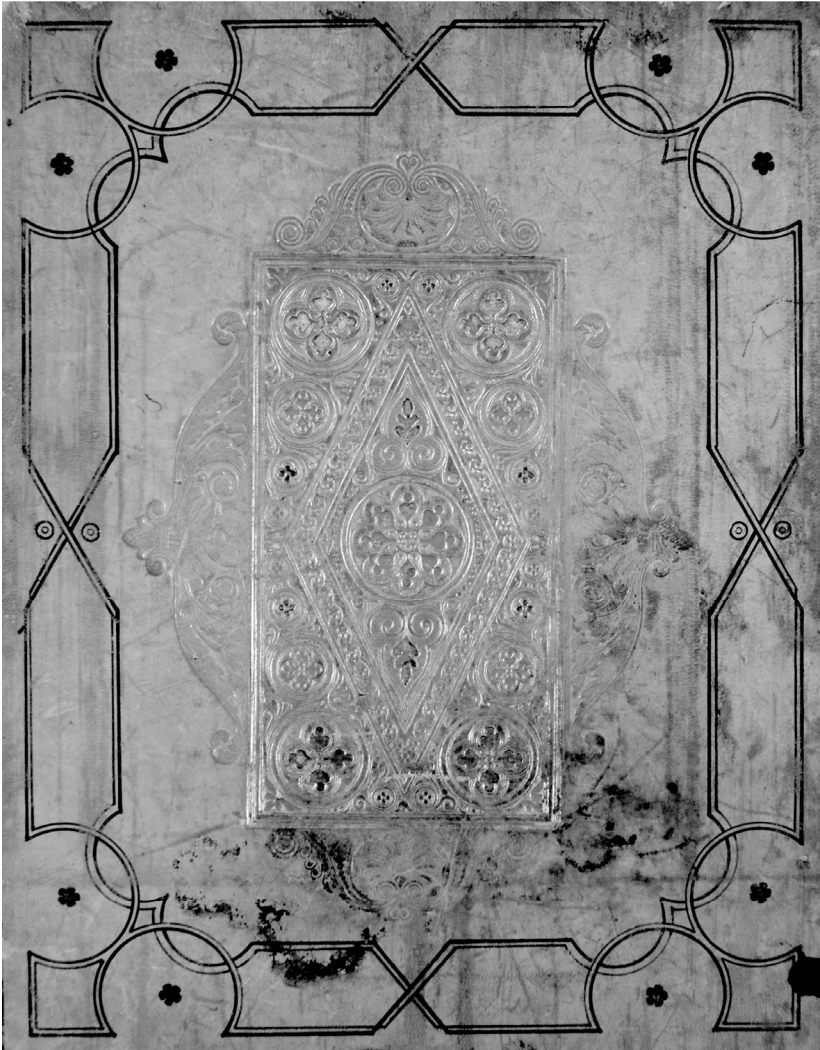
Jak wiadomo, te niezwykle pożyteczne zamiary zgłaszane w 1968 roku, nie zostały zrealizowane do dnia dzisiejszego. Nasza praca w jakiejś drobnej części wypełnia to zobowiązanie, stąd decyzja o włączeniu do książki wybranych tekstów. Poza pewnymi wyjątkami większość utworów albo nie była nigdy publikowana, albo nie wyszła poza dziewiętnastowieczny pierwodruk. Szczegółowe informacje na ten temat podajemy przy każdym tekście.

Najbardziej szczegółowy i obszerny dokument historii życia polskich zesłańców, jakim był *Kaukaz* M. Gralewskiego, omawiany był krótko w rozdziale poświęconym biografiom „kaukazczyków”. Gralewskiego można uznać za pierwszego historyka dziejów kaukaskiego zesłania. Poznawczo-informacyjna rola jego dzieła jest niewątpliwie znacząca. Z tego i z innych powodów tekst powinien być wydany współcześnie, choć wymagałoby to sporej pracy edytorskiej, zwłaszcza licznych komentarzy historycznych.

Dokumentem samoświadomości Polaków na Kaukazie, osobliwie w pierwszym, najbardziej trudnym okresie końca lat trzydziestych – połowy czterdziestych, kiedy warunki w armii były dla Polaków wyjątkowo nieludzkie, kiedy prowadzono najcięższe walki w górach, są listy Władysława Jurkowskiego, włączone do antologii. Uznać je trzeba za najbardziej otwartą i wstrząsającą relację o tamtym czasie.

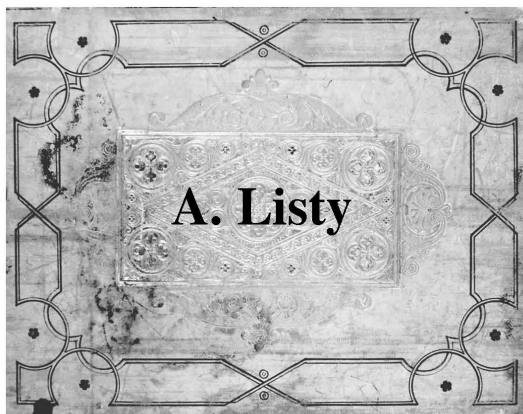
Obok tych prac oraz *Szkiców Kaukazu* Andrzejkowicza (we fragmencie też przywoływanych w antologii), cennym źródłem informacji jest wstęp do *Witezia w tygrysięj skórze* Szoty Rustawelego, napisany przez jego tłumacza, Kazimierza Łapczyńskiego. Między innymi ten dokument będzie przedmiotem analizy kolejnej części obecnej pracy, która będzie poświęcona następnym etapom obecności Polaków na Kaukazie.

Uwagi edytorskie.

Podstawa źródłowa każdego z utworów umieszczonych w antologii wskazana została bezpośrednio pod tekstem. Zabiegów modernizacyjnych dokonano tylko w zakresie interpunkcji i ortografii, bez zmian pozostawiając gramatykę tekstów, która sama w sobie stanowi dokument kulturowy. Dodane do utworów komentarze ograniczone zostały do niezbędnych wyjaśnień o charakterze historyczno – geograficznym.

Listy W. Jurkowskiego do Pelagii Podhorskiej z okresu od 2 sierpnia 1839 do 15 lipca 1841.

Władysław Jurkowski

LIST Z 2 SIERPANIA 1839 JEKATERYNODAR

Niedawno miałem przyjemność pisać do Pani, lecz obiecawszy ze stałego miejsca dać wiadomość o sobie, najmilej dopełniam słodkiej powinności, przybywszy już na mieszkanie do Jekaterynodaru. Wiele przeszedłem krain, wiele widziałem nowych przedmiotów, wiele poznałem narodów. Należałoby, jakem przyrzekł, opisać choć pokrótce przebyte ziemie i tutejsze narody. Ale chcąc dać dokładne wyobrażenie tych okolic; list mój byłby

zanadto długi, zanadto mordowałbym cierpliwość Pani długim opisaniem pustyń, albo malowaniem nieokrzesanych i niemoralnych górali. Nareszcie im mniej, tym lepiej kieruję piórem moim. Wyznam nawet jeszcze jedną słabość moją: ile razy zaczynam pisać do Pani, postanawiam cały arkusz zapisać, lecz nie o dzikich Czerkiesach, albo ładnych, niedbałych i obdartych Czerkieskach, nie o leniwych Gruzinach, albo malowanych Gruzinkach, nie o Lezginach i Lezginkach lub Ossetynach, jednych z Czerkiesami przymiotów; nie, nie o nich chcę pisać, ani też nazywać kwiaty po polach rosnące, po polach jak morze szerokich, albo zając obrazem gór strasznych i pięknych razem, i pokazać jak się to oboje w przyrodzeniu łączy.

Nie, nie myślę o tym pisać. Jeśli zaś Pani ciekawa takich wiadomości, na rozkaz Pani opiszę i góry, i skały, i pola, i wąwozy przepaściste, i para z każdego widzianego przeze mnie narodu stanie przed oczami Pani. I chociaż nie jestem poetą ani romansowym prozaikiem, dobędę jednak sił ostatnich i ile możliwości zbiorę porządnie rysy charakteryzujące przedmioty. Gdybym mógł co tygodnia, jak to kiedyś było, pisać do Pani i co tygodnia odbierać odpowiedź, naówczas żaden lichy przedmiot nie uszedłby pióra mego. Ale w takim oddaleniu proszę o pobłażanie, proszę mi pozwolić mówić o tym, co się bliżej mnie samego tyczy, co wpływa na moją istotę. Tu powinien bym wstawić w ramy obecnych okoliczności myśl moją i serce moje, powiedzieć co i jak mię otacza i jaki jest stan mojej duszy.

Nim zaś do tego przyjdę, dla zachowania ciągu rzeczy zacznę od zdarzeń zaszłych już po napisaniu listu do łaskawej pani, który nie wiem, czy Pani odebrała. Tak jak nie wiem czy i ten dojdzie do rąk szanownej Pani. Piszemy, bo nam sumienie pisać nakazuje, spodziewamy się odpowiedzi, bo serca nasze tego potrzebują. Niepewny więc czy Pani list mój czytała, powtórzę, że wyjechawszy z Kijowa byliśmy w Stawropolu, stołecznym mieście Kaukazu zatrzymani. Stamtąd odesłani do Tyflisu, gdzie dwa miesiące przepędziwszy w fortecy każdy z nas w naznaczoną udał się stronę. Mnie los wyznaczył za miejsce pobytu Jekaterynodar. Wyszedłem z Tyflisu ze trzema kolegami, dwóch zostawiłem w Jekaterynogradzie, gdzieśmy czternaście dni kwarantanny wysiedzieli, a z jednym przybyłem do Stawropola, w którym cały tydzień mieszkaliśmy.

Byliśmy u Boczkowskiego* chorego na oczy w szpitalu, widzieliśmy się z innymi znajomymi i czas nam dość zeszedł przyjemnie, chociaż w Stawropolu, chociaż na Kaukazie. Ażeby się rozweselić aż do zapomnienia się gdzie i jak jesteśmy, dosyć mnie kogoś, z którym przeszłe odnawiają chwile, z którym się nie mówi tylko o Kijowie, tylko o zeszyłych przyjemnościach.

Za to wyjechawszy ze Stawropola taką uczułem boleść, jak gdybym tylko co wyjechał z Kijowa. Boczkowskiego zostawiliśmy zdrowszego, weselszego i w dalszą udaliśmy się podróż. Wzięliśmy w głównym sztabie bilet na pocztowe konie i wyprzedzając wiatry ....? Nieruchomy jak posąg pieściłem odświeżony obraz przyjemnych wrażeń, doświadczonych o tej samej porze przeszłego roku.

Przykre tegoroczne było Boże Narodzenie, przykrzejsza Wielkanoc, najprzykrzejsze wakacje, te mię najdalej zaniósły, te mi najmniej zostawiły nadziei wrócić minione czasy. Tak pędziliśmy do Kaukaskiej stancy (nie przez samych kozaków liniowych zamieszkałej) sławnej przebywaniem Romana Sanguszki*, w której się mój kolega Lubowicki* został jako przeznaczony do baterii tam konsystującej. Kapitan baterii wyjechał do tutejszych wód mineralnych, reszta oficerów z armatami w marszu, p. chorąży więc w imieniu kapitana przyjął Lubowickiego. Byłem i ja u p. chorążego, znalazłem w nim człowieka dobrego, uprzejmego, uczonego, a nawet autora kilku dzieł dramatycznych. Uszczęśliwiony, że się tak wyrażę, podobnym towarzystwem oficerów od artylerii, z pewną otuchą jechałem do siebie. We wsi Wasiuryńskiej, którą nie wiem czy na mapie znaleźć można, otworzyło mi się Czarnomorze i język małosyjski usłyszałem. Wkrótce przybyłem i do Jekaterynodaru. Kapitana swego P. Hana nie zastałem także, poszedł z baterią za Kubań. Pan porucznik Krapin przyjął mię i zaraz zapowiedział drogę. W przyszłym tygodniu wysła się obóz do kapitana i ja przy nim pójdę. P. Krapin zapewnił mię, że mój kapitan jest bardzo dobrym człowiekiem, z chęcią więc idę, zamelduję się jemu osobiście. Niezawodnie w terażniejszej wyprawie będę miał udział, będę i ja z Czerkiesami potykał. Proszę P. o krzyżyk. Wszakże to kiedyś się udawały za błogosławieństwem Pani, wesół wracałem ze szczęśliwego powiedzenia się, spodziewam się, że i teraz wesół wrócę, albo wesół zginę, zaopatrzony błogosławieństwem Pani.

Wesół czy może być kto ginie? Może i powinienem, kto na taki jak ja zejdzie koniec. Oziębłe rzucę marny świat, w którym jak w pięknym trepauzie ładne są kwiaty, ale przy nich ostrożnie, tym bardziej że teraz jestem w takim trepauzie, w którym i kwiaty odkwitły. Owszem łaskawa Pani sam się narażać będę, nastawiać się dobrowolnie na niebezpieczne cięcie dzikiego Czerkiesa, wybawiciela mego. Gdyby złośliwy góral wiedział, że pchnięciem swoim wyświadcza mi dobrodziejstwo, pewnie nie tknąłby mię nawet. To należy dodać jeszcze, że Czerkiesi artylerii nie mają, a ponosząc ogromne od niej szkody, mściwi są niezmiernie dla artylerzystów i jeśli się zdarzy, że opanują armatę, ani jednego nie zostawiają żywego. Takie właśnie pole byłoby żądaniem moim. Pani! Proszę mię nie ganić za to, proszę mi nie wyrzucać. Ostateczność zmusza mię do takiego ryzku, najwyższy stopień leczenia takie mi lekarstwo podaje. Na ostatek Kaukaz napchany jest podobnymi mnie żołnierzami, z rozmaitych klas ludzi, z rozmaitych stanów i dostojęństw przyszło wielu w burej siermiędze szukać losu pod czerkieskim nożem. Jeżeli się nie będę narażał, jeżeli nie oddam w ofierze krew własną okrutnemu losowi, nigdy się nie wybiję z równych szeregów i do reszty znikczemnieję. Oto jest postanowienie ostatnie, oto rezultat z długiego więzienia, trudnej drogi, nędzy i niespokojności mojej. Jeśli Bóg da, że się kiedyś zobaczymy, wytłumaczę się Pani jaśniej z tej zuchwałej myśli, wyrobię sobie poblązanie u Pani, a teraz niech mi Pani wierzy, że zmuszony jestem koniecznością do podobnego przedsięwzięcia. Dosyć jest obaczyć jednego zdegradowanego, który już się opuścił, zaniedbał, rozpił, zwątpił o wszystkim na świecie, ażeby nie wziąć do samego siebie wstrętu. A już ich wielu widziałem. I miałbym się stać bydłem z moim życiem? Nie, lepiej żyć nie chcę. Szanować swoje życie w moim położeniu byłoby to powoli umierać, moralnie pierwej, potem fizycznie. Jeszcze raz mówię, bo chcę się usprawiedliwić, że nie rozpacz ale konieczność, ale potrzeba, zmusza do prędkiej zmiany losu.

Dosyć już tej czarnej myśli, spuśćmy zasłonę, wprowadzę Panią do tej stolicy ziemi Kozaków Czarnomorskich, raczej do obfitego ogrodu. Jekaterynodar jest obszernym, rozległym na równej płaszczyźnie ogrodem, z jednej strony obmywa go pienisty, szumny i mętny Kubań, z drugiej strony cichy Karasuń płynie, do samego

miasta przychodzi. Ulice regularne, foremnie przeżynają miasto, na których widać tylko małe wiejskie chatki przy dużych ogrodach, napełnionych rozmaitymi owocami. Domów porządných jest tu bardzo mało, ledwie kilkanaście, a piętrowego ani jednego. Mieszkańce są Kozakami, wszyscy służą wojskowo na swoim koniu i żołdzie, nie płacąc rządowi żadnych podatków. Mówią po małosyjsku, przybyli tu lat temu czterdzieści z Gubernii Połtawskiej i Czernigowskiej – dość są zamożni, mało w nich jednak widać przemysłu. Handel tu, jak i w całym Kaukazie, Ormianie w swym ręku trzymają. O towarzystwach tutejszych nic powiedzieć nie mogę, w całym mieście oprócz swego porucznika nikogo więcej nie znam. Spodziewam się jednak, że miasto mające więcej pół mili obwodu musi mieścić w sobie i przyjemność i zabawy. Teraz kiedy wojsko z miasta wyszło, opustoszały trochę domy, w jesieni zgromadzą się znowu i wówczas pisząc do łaskawej Pani nie opuszczę nic, co by dokładnie cechowało tutejszą społeczność. Niecierpliwie oczekuję łaskawej wiadomości o zdrowiu i powodzeniu się Państwa i kochanych dzieci i polecając się względem szanownej Pani wyznaję, iż jestem na zawsze W. P. Dobrodziejstwa prawdziwym przyjacielem i sługą.

W. Jurkowski

* Boczkowski Edward (ur. ok. 1816) szlachcic pochodzący z Wołynia, student Uniwersytetu Kijowskiego, „konarszczyk”, wcielony do Korpusu Kaukaskiego na prawach ochotnika, tzn. bez utraty praw stanu i majątku, ale z obowiązkiem odsłużenia 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego.

* Sanguszko Roman (1800–1881) książę. Zesłany na Syberię po powstaniu listopadowym, w 1834 roku przeniesiony na Kaukaz, gdzie służył jako prosty żołdat w Tengińskim Pułku Piechoty. W Piatigorsku leczył się z ran. Postać kultowa w środowisku kaukaskich Polaków z powodu swej nieugiętej postawy wobec Rosjan.

* Lubowicki Jan (ur. ok. 1815 r.), szlachcic pochodzący z okręgu białostockiego. Student Uniwersytetu Kijowskiego, „konarszczyk”, wcielony do Korpusu Kaukaskiego z utratą praw stanu do czasu uzyskania awansu. W 1860 roku uzyskał dymisję w stopniu kapitana i wrócił do kraju.

List z 6 [?] listopada 1839

Jak nad głową Izaaka wstrzymał Bóg przez anioła pewny zamach i uderzenie miecza, tak i życie moje zachował od razów kindżała i straszniejszych jeszcze innych elementów, zapewne za wstawieniem się Pani. Tak, żyję, dzięki Pani zdrów i cały wróciłem z wyprawy. [...] Tu proszę mi pozwolić zatrzymać się trochę, napisać cokolwiek o mojej wycieczce. [...]

List, który odebrała Pani z Jekaterynodar, był dalszym ciągiem włości mojej po Kaukazie. Bardzo żałuję, że pismo z Jekaterynogradu posłane zaginęło. Nie ma wstępu, że się tak wyrażę, do moich dziejów, gdyż postanowiłem wypadki jedne po drugich opisywać, żeby pani o wszystkim wiedziała, a wiem że łaskawa czytać zechce. Choćby bez zajęcia się, żeby tylko jak z gazety wiedzieć, co się na Kaukazie dzieje, i tego dosyć dla mnie.

W przeszłym liście donosiłem o zbliżającej się wyprawie przeciwko Czerkiesom za Kubań. Tak się stało, w połowie sierpnia wymaszerowaliśmy z miasta. O niewygodach wszelkiego rodzaju w czasie marszu nie będę mówił, bo te nieodstępne są od żołnierza; ale wyrazić muszę pierwsze zdziwienie stojąc w szeregu. Był to jakiś paroksyzm, stan do nie opisania. Całe życie moje pióro w rękę z umysłową dążnością, a naówczas otrzymałem duży wiszor i dążyłem jak najfizyczniej. Taka gwałtowna zmiana, taki kryzys mało komu się zdarza: zimno jednak i odważnie niosłem łeb mój pod szaszkę (pałasz czerkieski). Postępowaliśmy gzygzakami, ponieważ droga za Kubaniem nie wszędzie do przejścia jest łatwą, często nawet wcale niebezpieczną. Na niej spotykaliśmy, albo w małej ilości ze spokojnie ukrytą zemstą przejeżdżających Czerkiesów, albo większą siłą rzucającą się na wojsko i te zawsze z jeszcze większą liczbą wojska pokonywano. Szliśmy prosto, kręto, nazad, znowu naprzód; przez piaski, bagna, góry i zasłiliśmy aż na pewną górę, z której w całej okazałości obaczyłem Morze Azowskie. Widziałem, mówię, w całej okazałości, bo nie widziałem całego. Daleko, bardzo daleko, powierzchnia morza złączyła się z horyzontem, że zdaje się do nieba podniosła, albo niebo o morze się oparło. Noc była, iskrzyły się gwiazdy, księżyc pysznie toczył się między nimi, powierzchnia lśniła cudnym blaskiem, wielka uroczystość natury kazała zgiąć kolano przed potężnym Stwórcą. Cisza była, woda nie wzdymała się

od fali; czysta, równa jak zwierciadło, które Wszechmocny stworzył, żeby się w nim aniołowie przejrzeni, albo żeby firmament niebieski doskonale odbity sam widział i uradował się ze swego dzieła. Stałem jak wryty, a uderzony niezwykłym widokiem im więcej zastanawiałem się, temem się mniej dowiedział. Odszedłem jak z kościoła, przejęty czcią i pokorą przed Nieograniczoną mądrością. Poszliśmy na wschód, na zachód, znowu nazad, nareszcie po długich i trudnych przeprawach zbliżyliśmy się do ujścia Kubania. Ach! to znowu cudo w swoim sposobie. Jeszcześmy byli daleko, a już morze znać dawało, drżj człowiecze: stanęliśmy gdzie Kubań z wielkim pędem do Morza Czarnego wpada, straszny był widok. Silny wiatr dął z całej mocy, niebo zagniewane nie chciało się pokazać; chmury sine, ciemne, czarne waliły się na przemian. Ogromne bałwany jedne drugich dopędzały, pienily się, zdawało się, że całą zabijają ziemię. Dziwne połączenie dwóch przeciwności: wspaniałej i strasznej natury. Rozhukane morze wyrzucało na grzbiet bałwanów kilkomasztowe, to znowu je pożerało, a mądry człowiek i tam walczy z przyrodzeniem. Przejechaliśmy na drugą stronę szumiącego Kubaniu, brzegiem morza posuwaliśmy się do Tamaniu, gdzie złączywszy się z przybyłymi na okrętach z zajętych już fortec poszliśmy do Anapy, portowego miasta, niegdyś fortecy obronnej tureckiej. O trzy mile w głąb lądu na wschód od Anapy zatrzymano się w kraju [...czeg?...] plemienia czerkieskiego. Opierających się mieszkańców kule, bomby, granaty upokorzyły. Oznaczono miejsce, wzięto się do budowania nowej fortecy. Rozłożony obóz całego wojska, mieszkania żołnierzy, namioty białeły równo, regularnie, jak porządne miasto. Krajowce uśmierzeni, z rzadka dawały się słyszeć wystrzały. Ale był tu mocniejszy nieprzyjaciel. Co woda, ogień zostawiły, nie szczędziło powietrze, przeciw niemu ani broni, ani steru. Choroby panowały, niezdrowy klimat sprawiał gorączki, w pół godziny z nóg wałąc mocnych, dobrze zbudowanych żołnierzy. Zaczęły się chłody, słabość się skończyła. Ja i tu cały wyszedłem. W początkach mego przybycia na Kaukaz złożyłem hołd tutejszemu klimatowi, odbywszy gorączkę w Tyflisie i co się nazywa już zaaklimatyzowałem się. W tym kraju najskuteczniejsza recepta – wstrzemięźliwość w pewne pory od snu, wody i pokarmów, a można być zdrowym.

Po ukończeniu fortecy zupełnym 20 października opuściliśmy góry, wróciliśmy na leże zimowe do kwater, a 2 listopada już byłem pod dachem, stanąłem w mieście na kwaterze. Nie na tym koniec, nie ta nagroda długich cierpliwie wytrzymanych trudów i przebytych niebezpieczeństw. Ach! Pani dobra, łaskawa Pani, tego samego dnia odebrałem list od Pani: oto mi nagroda. Oddano mi list od Matki, tuż za nim i od P. Kańskiej ? nadbiegł także. Trzeba było tyle się wymęczyć, wycierpieć, wynudzić, żeby zasłużyć na takie po przybyciu pozdrowienie. Jak dziecko między cackami usiadłszy, w nich tylko cały swój świat zamknięty widzi, z takim ja uniesieniem czytałem, odczytywałem, bawiłem, pieściłem się z nimi. Tum Panią przed wyjściem pożegnał, tum ją wróciwszy powitał. Zwalił się kamień z serca, łza radości spłynęła, rozweseliło się czoło. Teraz tym więcej, tym usilniej proszę Panią o częste wiadomości. Nie liczyłem, ale bardzo wiele razy czytałem list Pani, łaskawy przypisek W. Chorążego, Kochanego Hipolita i dobrej siostry. Miałem instynkt dobry powiadać Pani, żem w Jej liście do P. Niewiarowskiej list włożył. Jest wiele rzeczy, z których łatwo odgadnąć skutek. Zbliżenie się Pani z P. Józefą, już było dostateczną rekomendacją do zaproszenia Jej do domu swego, a mnie do zrozumienia łatwym, że się tak stanie. Byłbym dawno jako zaufany przyjaciel toż samo poradził, kiedyśmy to się naradzali, pamięta Pani? Ale nie wiedziałem, czy by się zgodziła P. Józefa gdziekolwiek być. – Cezary do wojska wstępuje, cóż Pani, cóż Rodzic na to? Zapewne do woli oddali wybór stanu dorosłemu młodzieńcowi. Bez wątpienia Cezary i tam świetny zawód znaleźć może, szkoda jednak jego zdolności, takie miał stałe kiedyś postanowienie do uniwersytetu! Wiktor aż do Petersburga, szczęść mu Boże.

Niech każdy z nich szuka na świecie swojej drogi, a wszędzie im dobrze będzie. Ja czasem gniewam się na siebie, że manowcami chodzić przyszło, cóż robić, może się z czasem wybląkam i znowu na swój trop wpadnę.

Hippolit w Kancelarii, prawda Pani zmieniły się zamiary, trudna rada, nie człowiek okolicznościami, ale one Człowiekiem rządzą. Gdzie by nie byli, wszędzie im dobrze będzie, wszędzie ich kochać będą, bo już tak od Rodziców usposobieni. Aleksander w Gródku żeby był w domu, może by do mnie, starego przyjaciela

swego słów kilka napisał, posyłam mu do Gródka czułe uściśnienie, Cezarego, Wiktora całuję po przyjacielsku.

Opuściła Pani Kijów. Wierzę, że w Mikołajówce dobrze Pani. Kiedy mnie w Mikołajówce jak w raju było, coś dopiero Pani. Daleko od miasta, od zgiełku, od kijowskich nieszczęść, z dziećmi aniołkami. O! rozumiem całą cenę wiejskiego życia w gronie dzieciak miłych, bom widział ten święty obraz własnymi oczami. Jak bym tam był, jak bym znowu patrzył na niewinność tulącą się w cnotliwego [...?]. Dobrze czuję rozkosz szczęśliwej Matki, upojony tym widokiem jak brat ich, jak syn Pani, chcę z tym słodkim uczuciem pożegnać dzisiaj pięknym ukłonem pannę Emilię, Karolinę, wyznaniem Pani szacunku i przywiązania, z którym zostaje na zawsze.....

[Listy przychodziły, zgodnie z obowiązującymi zasadami, na adres dowódcy]

List z 11 marca 1840 roku Jekaterynodar

[...] Dziś rok się skończył, rok fatalny, ciężki, przykry – jak sto lat długi. Dziś zabawię się rozpamiętywaniem minionego czasu, uświęcę mój obchód dzisiejszy listem do Pani. [imieniny adresatki i pożegnanie przed wyjazdem na Kaukaz M. F. , D. O.]

Cieszy się Pani ze szczęśliwego powrotu z wyprawy i świeżym życzeniem na przyszłe wyprawy obdarza. Dziękuję Pani, jestem pewny, że mi się wszystkie szczęśliwie udadzą, że i mającą nastąpić w tym lub na początku przyszłego miesiąca odbędę pomyślnie, bo mi Pani życzy, bo Pani chce, żeby Bóg dał. Chce Pani dowiedzieć się wkrótce i o awansie; niechże się Pani zaraz dowie. Jużem na jeden stopień wyżej podskoczył. Wprawdzie nie ma się jeszcze z (czym) chwalić. Stopni tych do podoficera jeszcze kilka w artylerii zostaje, a jam dotąd szeregowy, lecz jeśli mi Pani życzyć nie przestanie, spodziewam się dopiąć i samego oficera. Ach Boże! Co prędzej oficera, szlify na ramię, urlop do ręki i wprzód do domu i Mikołajówki, ach! Żeby prędzej uściskać Matkę, ucałować dobroczynne rączki Pani, przytulić przyjaciół! Unoszę się dalekim

obrazem a tu: ale tu wkoło mnie przygotowania do strasznej z Czerkiesami bitwy. Morza, góry, ognie przed oczyma. [...]

Każę mi Pani o kolegach pisać, właśnie w porę, w tych dniach kilka listów sam odebrałem od kolegów, niektóre do innych pisane, w nich słyszałem o szwędającej się tu i ówdzie braci. Jak niedźwiedzie ze swego legowiska przepędziwszy zimę w norze, na wiosnę krwi chciwi szukają zdobyczy, tak i wojsko z kwater zimowych spragnieni, nowym chcą się łupem nasycić. Zbierają się więc do marszu, przyjeżdżają do Jekaterynodaru (stolicy przecie) w celu zrobienia zapasów na kilkumiesięczne w górach mieszkanie, ułatwiają, jak przed zgonem wszystkie sprawy, żegnają się ze wszystkimi, a potem każdy czeka hasła i razem – za Kubań, tam... ale ja mam o kolegach pisać: ach Boże! Powinien bym Panią oderwać od tęsknych po stracie miłego przedmiotu myśli. Zwrócić uwagę na coś zajmującego, rozmaitego, powabnego; ale nie, nic nie znajduję. Mieszkamy na kawałku ziemi, na którym wszystko do zniszczenia dąży: powietrze, woda, ogień, miecz, trudy, żal, tęsknota. Nie chciałem wspominać nawet o smutkach moich, lecz Pani każę; posłuszny zaczynam.

Pani pamięta, rok temu dzisiaj, jak pożegnawszy Panię, wróciłem do krat, a w ślad za mną mój towarzysz więzienia, mój przyjaciel, mój Ciechanowski przyszedł do ordynansshauzu? Ja to pamiętam, on mi jeszcze jeden ukłon z zachwycenia przyniósł. Po tysiąc razy wieszował mi przyjaciółek, unosił się nad moimi opiekunkami. Powiedział ze łzami: „już ich może nigdy nie zobaczysz”, uściskał mnie długo, długo i dodał: „tyś i tu za rygłem szczęśliwy, jeśliś pozyskał ich przywiązanie. Niedaremnie cię tak kocham, pamiętaj zawsze mi o nich pisać, wszak znam ich postać i duszę, już jak i ty nie są mi obojętne.” W rzeczy samej lubił słuchać, kiedym mu opowiadał szczęśliwy pobyt w domu Pani, a dawszy mi dokładny obraz przepędnionego czasu u państwa Makowieckich, Ciechanowski* we wszystkim znalazł podobieństwo do swoich dziejów. Przybywszy na Kaukaz, odesłany został do fortecy Burnej nad Morzem Kaspijskim położonej (o czym donosiłem Pani). Stamtąd nie wiadomo czyim staraniem przeniesiony do Pułku Apszerońskiego miał udział w bitwach z Czerkiesami w Północnym Dagestanie. Zawsze ognisty, z palającym sercem i myślą i tam chciał prędko los rozwiązać.

Odradzono mu, kapitan kompanii, w której on służył, człowiek dobry, żołnierz jeszcze lepszy, przekładał Ciechanowskiemu, żeby się został w ariergardzie, że na górze straszne tłumy Czerkiesów, straszną zapowiadają walkę, sam zaś poszedł naprzód. Nie posłuchał waleczny żołnierz rozkazu, może prośby kapitana, tuż za nim jak cień za światłem gonił, zażarta była potyczka. Jak Hiszpanie bronili niegdyś Saragossy mężnie i ostale, nie mogąc się oprzeć silniejszemu nieprzyjacielowi, uzbrajali swe żony i córki, tak i Kojsobulini (1) rozdawszy miecze kobietom, zuchwale odpierali nieprzyjaciół, ogniem zasłonili swój zamek Achulgo, na wierchołku stromej góry zbudowany. Wojska szturm przypuściły, starły się żelaza, zeszyły się zajadłe obie strony. Kapitan ubity pod wałem, na który się drapał, Ciechanowski wyprzedził go zaraz, rzucił się zaraz w ogień, piął się na górę, raczej na wyrachowany cios śmiertelny i przeszyty kulą legł na polu nie powiem sławy, on ją za mający blask uważał, ale na polu nieszczęść, których wielu w swoim życiu doświadczył. Ten bolesny wypadek zaszedł 22 sierpnia. Ach! Boże, ach Pani, Ciechanowski już nie żyje. Wiele, wiele w nim straciłem, coś tak, jak by moje serce owdowiało, wiara tylko w nieśmiertelność pociesza mnie jeszcze.

W tej wyprawie zginął Miłkowski*, niegdyś akademik wileński, Pani go nie zna, nie słyszała nawet może i jeszcze jeden nieznamy także, a po nich wkrótce dwóch znowu wileńskich, a przed trzema tygodniami w fortecy Tuhapse nad Morzem Czarnym wyróżnęli załogę, gdzie był Baranowski*, którego rodzice w Kijowie mieszkali. Oto takie nasze życie. Miesiąc temu miałem list od Źródłowskiego*, był na wyprawie w Dagestanie, powrócił z medalem wybitym umyślnie dla wojska, na cześć zdobycia nowego kraju. Źle mu, nie narzeka jednak na powodzenie się, na które by z miększą duszą niejeden narzekał. Oswaja się ze swoim położeniem, ubolewa tylko na obojętność przyjaciół, od których żadnej do onego czasu nie miał wiadomości. Szumański* ze swego kąta odezwał się, że musi mieszkać z żołnierzami w koszarach, ale tam wszystkie wojska tak są umieszczone. Winnicki*, Janiszewski*, Pietraszkiewicz* i Maciejowski* zdrowi są, od przechodzących żołnierzy dowiedziałem się o tym. Cezary ma się dobrze? Augustynowicz* maszerując przez miasto zabiegł do mnie na chwilę, z lederwerkami z flintą, z błotem, spod którego ledwo go

poznać mogłem. Augustynowicz z karabinem sprawia widok odrażający, nie harmonizuje. Chudy literat z bronią, chociaż się stawi, ale widocznie cierpiącym jest – zabawił krótko u mnie, nie miał czasu pilny służbista, spóźnił się trochę, ach jak żwawo brnął po błocie pożegnawszy się ze mną. Boczkowski leczy się jeszcze w szpitalu na oczy. Kilka dni temu doniósł mi przez wracających Kozaków, że ma się cokolwiek lepiej, wiadomości żadnej znikąd nie otrzymał. Dziś czytałem list Wiszkowskiego* do tutejszego lekarza, tak do niego pisze:” z trudnością piszę do ciebie, niedawno odbywałem gorączkę, teraz doświadczam mocnego bicia serca, ledwo się utrzymać mogę na krześle, trzy miesiące nie mam żadnej wiadomości.” Och te domy, czemu nie pisują, wszyscy się na nie skarżą. Kilku zaledwie szczęśliwych, do których rzędu i ja należę, nie są pozbawieni tej, najpoważniejszej na Kaukazie przyjemności, źle mówię, tego wzmacniającego lekarstwa. O reszcie kolegów, albo bardzo dawno miałem wiadomość, albo wcale żadnej, wreszcie Pani ich nie znała, oprócz Socharzewskiego, o którym ani pół słowa dowiedzieć się nie mogę, daleko bo i ten Pułk Kuryński, rzadko ci strzelcy na oczy napomykają! Pani wspomina: „niektórzy pisują”, kto taki, proszę powiedzieć, czy nie Socharzewski? A co, łaskawa Pani nie chciałaby takich wiadomości? Wierzę, bodaj bym nigdy nie pisał. Powiada Pani, że nadziei tracić nie trzeba, daj Boże cały list zapelnę wyrażeniami ziszczonej nadziei, albo lepiej jeszcze opuścić Kaukaz i nie pisać, ale mówić z Panią. – [...]

* Ciechanowski Andrzej (ur. ok. 1806) szlachcic pochodzący z guberni grodzieńskiej, skazany za działalność spiskową w 1839 r. na karę śmierci, zamienioną następnie na karę wcielenia do Korpusu Kaukaskiego z pozbawieniem praw stanu i konfiskatą majątku. Jurkowski opisuje jego śmierć 22 sierpnia 1839 roku.

* Socharzewski Hipolit (ur. ok. 1818 r.) szlachcic z guberni kijowskiej. Student Uniwersytetu Kijowskiego, „konarszczyk”, za co skazany został na wcielenie do Korpusu Kaukaskiego bez pozbawienia praw stanu (na ochotnika), ale z obowiązkiem pozostania na służbie przez 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego. Służbę odbywał w Kurińskim Pułku Piechoty. W 1852 roku miał stopień chorążego.

* Miłkowski Stanisław (ur. ok. 1808–1840), szlachcic z Wołynia, absolwent Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Wilnie. Za działalność spiskową wcielony karnie do Korpusu Kaukaskiego bez utraty praw stanu. Zginął w Północnym Dagestanie.

* Baranowski. Chodzi o Władysława Bahrynowskiego (ur. 1808). Pochodził z rodziny szlacheckiej z Wołynia. Studiował w Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Wilnie. Należał do pokolenia „konarszczyków”. Wcielony do Korpusu Kaukaskiego z prawem wysługi. Bardzo czynny w działalności praktycznej, założył m.in. ogród botaniczny w Suchum-Kale. Informacja o jego śmierci mylna, co wyjaśnia Jurkowski w kolejnym liście.

* Źródłowski Jan (ur. ok. 1810), poddany austriacki, studiował na Uniwersytecie Kijowskim; „konarszczyk”. Skazany na śmierć, wyrok zmieniono na wcielenie do Korpusu Kaukaskiego z pozbawieniem praw stanu, konfiskatą majątku, bez prawa wysługi. W 1857 roku nadal pełnił służbę wojskową (w 1853 r. awansował na porucznika).

* Szymański Seweryn (ur. ok. 1813) szlachcic z Podola, studiował na Uniwersytecie Kijowskim. „Konarszczyk”. Skazany na karę śmierci zamienioną na karę wcielenia do Korpusu Kaukaskiego z utratą praw stanu i stopnia naukowego, ale z prawem wysługi.

* Maciejewski Julian (ur. ok. 1819 r.) szlachcic z guberni grodzieńskiej. Studiował na Uniwersytecie Kijowskim. „Konarszczyk”, obciążony zeznaniami organizację kijowską. Zesłany do Korpusu Kaukaskiego na prawach ochotnika, z obowiązkiem odsłużenia 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego. Służył w Mingrelskim Pułku Strzelców.

* Pietraszkiewicz Ksawery (patrz rozdział poświęcony biografiom „kaukazczyków”).

* Augustynowicz Oktawian (ur. ok. 1817 r. – zm. 1897); szlachcic z Wołynia. Studiował na Uniwersytecie Kijowskim; „konarszczyk”. Wcielony do Korpusu Kaukaskiego na prawach ochotnika, z obowiązkiem odsłużenia co najmniej 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego. W karierze wojskowej osiągnął wielki sukces, przeszedł w stan spoczynku w randze generała.

* Wiszkowski (Właściwie: Wiskowski) Rudolf (ur. ok. 1817 r.); szlachcic z guberni mohylowskiej; studiował na Uniwersytecie Kijowskim; „konarszczyk”. Wcielony do Korpusu Kaukaskiego na

prawach ochotnika, z obowiązkiem odsłużenia co najmniej 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego.

* Winnicki Stanisław (patrz rozdział poświęcony biografiom „kaukazczyków”)

* Janiszewski Antoni (ur. ok. 1816 r. – zm. 1866) szlachcic z Podola; absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, matematyk; pokolenie „konarszczyków”. Skazany na karę śmierci; wyrok zamieniono na karę wcielenia do Korpusu Kaukaskiego bez prawa wysługi, z utratą praw stanu i stopnia naukowego. Dosłużył się stopnia podpułkownika; na mocy amnestii carskiej w 1858 roku uzyskał dymisję.

20 listopada 1840 Jekaterynodar

Otóż nareszcie i list z Mikołajówki, jakże go długo czekałem. Jeśli Pani zawsze jednakowo cierpliwa słuchać mojej gawędy, pozwolę sobie cofnąć się o kilka miesięcy nazad i opowiedzieć wypadki tym porządkiem, jak jeden po drugich następowały. A tak zrobię i list długi, i wierny zdam rachunek spraw moich.

W liście pisanym 30 czerwca mówiłem o nieznośnych w Tuapsie upałach i nudnym obozowym życiu. Te upały i te nudy trwały aż do połowy lipca, około tego czasu zaczęły się dni chłodne, wiatry silne, deszcze ulewne i choroby straszne. Czerkies ciągle nie dawał spokoju. Wielu w boju poległo, wielu pomarło, a najwięcej zachorowało żołnierzy. Szkorbut, febry, zgniłe żółciowe i nerwowe gorączki grasowały w wojsku do takiego stopnia, iż w przeciągu miesiąca zostało w czynnym oddziale z całej liczby wojska dwie dziesiątych tylko ludzi. Już w szpitalach portowych: Tamaniu, Anapie, Teodozji i Sewastopolu nie było dla chorych miejsca. Okręty ich zawozić musiały do innego brzegu, bo aż na zachodnią stronę do Odessy.

Nie przesadzam łaskawa Pani, owszem za słabo może opisuję minione dzieje. Siedząc w cichym i bezpiecznym kącie, nie wszystko nawet sobie przypomnieć mogę z owego czasu. Dla uzupełnienia jednak jakkolwiek obrazu dodać muszę, iż nieraz w największy upał nie było wody, gdyż tyle tysięcy ludzi i mnóstwo koni do obiadu kilka krynic do dna wypijało. W aptekach pułkowych potrzebnych

nie stawało lekarstw, jęki chorych bez ratunku rozlegały się po całym obozie.

Zawadzki* wkrótce do Bombor* odplynął, jacy byli znajomi, wszyscy się pochorowali, oficerowie baterii rozproszyli się także, został tylko zawiędły kapitan, u którego ja byłem totumfactum. W potrzebie używał mię za adiutanta, to jako pisarza, bom tylko jeden został piśmienny, a w czasie wyprawy w góry powierzał mi pod komendę działą i na cały dzień robił podoficerem. To ostatnie najnieznośniejsze było, bo proszę Pani: od bębna do bębna, czyli po naszymu od świtu do zmroku w dzień skwarny stać przy armacie ze czczym żołądkiem baczny być w ciągłym niebezpieczeństwie, rzecz nie bardzo przyjemna. Tak się wlekły dni długie aż do września, chociaż forteca nie była skończoną zupełnie, wódz naczelny przez litość nad cierpiącą ludzkością rozkazał wojsku gotować się do powrotu na kwatery, spodziewając się świeżych natomiast posiłków. Żeby wróciła artyleria, trzeba było ze sztabu baterii rekwirować konie, które, przywiezione do Tamaniu na okręcie działą, powinny były wieźć ładem do miasta. Po konie mnie posłano i tu się zaczyna przyjemny kawałek, którego także w opisanu nie opuszczę.

10-tego września wsiadłem na statek parowy „Kolchida” zwany, zgrabny, mały [...] mahoniowe [...] robota wyśmienita, a do tego i nowy, dwa lata temu jak z Anglii sprowadzony. W nocy puszczono parę, na drugi dzień wieczorem stanęliśmy w Teodozji. Wyjechałem na brzeg. Statek miał jakieś potrzeby, dzień cały włóczyłem się po mieście. Spotykałem opasłych Turków, pięknie zbudowanych Greków i niezgrabnych Ormianów, Rosjanów zaś najmniej. Nie ma harmonii w mieście, obok dwupiętrowego domu, zwaliska jakiegoś mieszkania, to znowu ruiny duży plac zajmujące, a po nich ładne domy. Po ulicy przechadza się nadobna Greczynka z ruska po francusku ubrana, dalej Ormianka w narodowym stroju. Tam widać kocz paradny, a na koniu i arba tatarska i [...] cały urok. Teodozja port niegdyś handlowy, dziś opuszczona wali się, nietoperze w niej się gnieźdzą.

Nazajutrz ruszył statek z Teodozji, wiatr silny dął w bok, kołysaliśmy się nelitościwie, każdy bałwan przez grzbiet statek przerzucał. Za dobę stanęliśmy w Kierczu, tam mieliśmy kilka dni zabawić. Uradowany poleciałem jak kula do Sobolewskiego*,

zostałem już zdrowego po febrze, którą wywiózł z Tuhapse. Z nim i innymi znajomymi przyjemnie czas schodził, zwiedziliśmy osobliwości Kierczu, byłem w muzeum starożytności tamecznych okolic na sławnej górze Mitrydatesa. Kiedyśmy na drugi dzień wieczorem robili plany dalszych rozrywek, wystrzał armatni przeraził nas obudwóch. „Kolchida” oznajmuje podróżnym, żeby się zjeżdżali. Czym prędzej i ja za mantelzak, łódki na brzegu już na nas czekały. Za półtorej godziny byłem w Tamaniu, zaraz wsiadłem na wóz pocztowy i niecierpliwie spieszyłem do Jekaterynodaru – jakoż za dobę wręczyłem Panu Hahnowi papiery i czytałem list odebrany od kolegów z Petersburga. Znajomych nie zastałem w mieście, wszyscy byli na wyprawach w rozmaitych stronach. Podpułkownik posłał konie do dział, a mnie się zostać kazał. Ot, aż kiedy odetchnę, pomyślałem sobie. Kilka dni minęło, pókim się opamiętał, przekonał, że już nie na morskim brzegu, ani znajduję się na okręcie; że ciągły szum bałwanów, który jeszcze słyszałem na obszernych jekaterynodarskich polach być nie może. Uspokoilem się zupełnie w tym na czwarty dzień z wieczora. Kazano artylerii w ten moment wyruszyć, gdyż jak mówili, na pośpiechu cała rzecz zależy. Pozostałe tu działa zaraz poszły. W nocy przeprawiliśmy się przez Kubań, zgromadził się oddział na umówionym miejscu i razem wszyscy postępowaliśmy dalej. Znowu noc całą szliśmy bez ustanku – deszcz lał obficie. Darliśmy się przez jakieś lasy, brodziliśmy przez bagna, aż nad dniem stanęliśmy pod jakimś aulem. Zabrano trzody tylko co na pastwisko wypędzone i samych pasterzy wzięto w niewolę, zapalono na polu przygotowane na zimę siano. Rozjąttrzeni mieszkańcy rzucili się na wojsko, bitwa się zaczęła. Coraz dalej, coraz więcej przybywało górali. Wojsko gromiąc zażartych Czerkiesów, rozpraszało tłumy, nie przerywało marszu. Po drodze z każdego aułu wypadali najezdncicy, kule świstały niemiłosiernie, waliła się z nóg piechota, lecieli z siodeł kozacy i artyleria niemałe straty poniosła, najwięcej też i dała się im we znaki. Przy armacie, którą mi powierzono dwóch ludzi zabito i jednego raniono. Do samego zmroku trwał ogień, wieczorem byliśmy nad Kubaniem, na tym samym skąd wyszliśmy miejscu. Myślałem, że Bóg wie gdzieśmy zaszli, a myśmy tylko koło zrobili. Przybyłem do Jekaterynodaru 29 września, zdrów i cały. Kiedy się obrachowali naczelnicy, wiele ta wycieczka szkody, chociaż więcej korzyści niż

szkody, a mnie poświęconemu błogosławieństwem Pani, i włos z głowy nie spadł, szczęśliwie przebyłem ogień i wodę. Szczęśliwy, że mogę jeszcze wyrażać swoje uczucia szacunku dla Pani, łaskawej opiekunki mojej. Pani! niech mi wolno będzie załączyć tu maleńką prośbę. Medalik, dany mi łaskawie na drogę, noszę zawsze na sobie, ale sznureczek, który był przy nim, już dawno się zerwał. Proszę mi w następnym liście przysłać jaki sznureczek szanowną ręką swoją, albo paluszkami panny Emilii robiony, prosty, byle mocny, żebym się Pani nie naprzykrzał więcej i tak może nadto śmiałości, zatrudniać Panią podobną [bugaolą ?] Ale ja nie tylko w medalik, ale w sznurek wierzę, przy tym nie chcę, żeby się liczba drogiech moich pamiątek zmniejszała.

Październik zeszedł, żadnych szczególnych nie było wypadków, prócz że Augustynowicz i Boczkowski idąc przez miasto zaszli do mnie, ostatni jeszcze niezupełnie na oczy wyleczony, znudził się przez rok w szpitalu, zresztą zdrowi są obadwa. Poszli do Anapy. – Mówiąc o zdrowych, trzeba i o chorych powiedzieć kolegach: Pietraszkiewicz na wyprawie w północnym Dygestanie kulą w brzuch raniony, jak mówią bardzo niebezpiecznie. Woleli by go zabić, niż ma się całe życie męczyć, poczciwy Ksawery. A co, Pani, to może dobrze się stało, że Cezary nie zaciągnął się do wojska. Z upragnieniem oczekuję wiadomości od niego i Hipolita.[...]

P. s. Od Socharzewskiego dotychczas nie mam żadnej wiadomości, chociaż wiem najpewniej, że go list mój i list Rodziców doszły.

* Zawadzki Franciszek (ur. ok. 1815 r.) szlachcic z Wołynia. Student Uniwersytetu Kijowskiego; „konarszczyk”; w 1839 karnie wcielony do Korpusu Kaukaskiego na prawach ochotnika, z obowiązkiem pozostania w armii przez co najmniej 10 lat od uzyskania stopnia wojskowego. W l. 1856–1857 stał na czele kancelarii dowódcy III wydziału Czarnomorskiej Linii Brzegowej. Miał stopień majora, ale pozostawał pod nadzorem władz.

* Bombori – najprawdopodobniej chodzi o wieś Gombori w górach Kachetii we Wschodniej Gruzji, gdzie był rozmieszczony pułk, w którym służyło wielu Polaków. Miejscowość tę opisuje K. Pietraszkiewicz w swoich *Wyjątkach z niedrukowanych....* – patrz: Antologia.

* Sobolewski Jan (ur. ok. 1814 r.) szlachcic z Podola; Student Uniwersytetu Kijowskiego; „konarszczyk”; w 1839 r. wcielony karnie do Korpusu Kaukaskiego na warunkach ochotnika, z obowiązkiem odsłużenia co najmniej 10 lat od uzyskania stopnia oficerskiego. Nie wytrzymał psychicznego obciążenia, popadł w obłąkanie.

30 czerwca 1841 roku. Obóz nad ujściem rzeki Tuhapse do Morza Czarnego blisko Suchum Kale.

Ostatnią razą pisałem do Pani Dobrodziki o zbliżającym się marszu. Tak się i stało. Na drugi dzień Wielkiej Nocy ruszyliśmy do Tamaniu, nikczemnego miasteczka nad Morzem Czarnym położonego i tam oczekiwaliśmy dalszego rozkazu. Wtem o północy bęben nas zbudził, kazano iść do przylądku Tuzłu, odległego o milę od miasteczka, gdzie stanęliśmy przed świtem 29 kwietnia. Również ze dniem wojsko na łodzi zabierano i po stojących o kilka mil statkach rozwożono. Częścią artylerii, w której i ja byłem naładowano fregatę „Brajłów” o czterdziestu czterech działach. Tego samego dnia poszliśmy do Teodozji i sto dwadzieścia pięć mil za trzy dni zrobiliśmy – mila morska ma jedną i trzy czwarte wiorsty. W Teodozji w porcie kilka dni przestali, póki się cała eskadra nie zebrała złożona z dziesięciu tysięcy piechoty, kilku tysięcy kozaków, osiemnastu dział artylerii i jednej kompanii saperów. Artylerię przeniesiono na okręt liniowy „Sylistria”, od osmiudziesięciu czterech dział. Ja do tej pary, aż do końca podróży z „Sylistrią” byłem nierozłączny. Czwartego maja cała eskadra składająca się ze trzydziestu, rozmaitej wielkości i natury statków, trzy było parowych – płynęła do naznaczonego miejsca nad rzeką Tuhapse, do którego liczono 190 mil morskich. Dążyliśmy pomyślnie, bez wielkich wiatrów i burzy. Co też to za ogromny budynek okręt liniowy. Niech mi wolno będzie zatrzymać się trochę, zastanowić się nad wspaniałym widokiem morza i okrętu, przelać moje wrażenie Łaskawej Pani. Zostać między niebem i przestrzenią wód bez granic - pewnym strachem, jakąś niepojętą uroczystością nabawia podróżnego, zdaje się, że wędrowiec zawisnął między żywiołami, a kiedy straszne chmury słońce zakryją i niebo zasępią, a wiatry nadymając żagle świszczą i szumią, wtenczas z hukiem bijące fale o

ściany okrętu chwiejącego się uzupełniają pyszny, uroczysty i straszny stan podróznego. Lecz w tym samym czasie wiedzieć z największą dokładnością o punkcie swej drogi, być pewnym, bezpiecznym i liczyć mile jak na ziemi, mieć dno znajome i kierować wielkim budynkiem jak łódką, o jakież groźny człowiek, jaki Pan natury. Długość „Sylistrii” zawierała w sobie około trzydziestu, a wysokość około sześciu sążni. Pięć pokładów oddziela pięć zupełnie osobnych wzdłuż statku części. Na najwyższym jeszcze i mieszkania pyszne dowódcy okrętu, na przedostatnim z góry znajduje się sala dla podróżnych, w tej śmiało trzydzieści par mazura tańczyć może. Po bokach są małe kajuty dla oficerów. Tych ostatnich licząc, porozrzucane i po innych miejscach okrętu, jest przynajmniej 60. Prócz tego mieści się na okręcie 750 majtków, około dwóch tysięcy obcych żołnierzy, cztery armaty nie należące do okrętu i środki żywności i woda na sześć miesięcy dla jadących; ażeby w razie niebezpiecznym na środkach do życia potrzebnych nie zabrakło. Dla wszystkich ludzi tam się jeść gotuje. Przy tym apteka, lazaret, arsenał, mieszczący tysiące pudów prochu i muzyka z osiemdziesięciu żołnierzy złożona, która co wieczora na pokładzie przed mieszkaniem naczelnego wodza oddziału czynnego, generała Rajewskiego i admirała floty walnie brzmiała. Jak piękna wydaje się muzyka na morzu! Jak miła harmonia dźwięków odbitych w żagle, zmieszana z szumem morza! Nie zawsze to jednak tak było. Często, kiedy się fale wzmogą i okręt bardzo się rozkołysa; ból głowy nieznośny, nudności w trzewiach sprawiają i w ten czas nic mię nie zajmowało, nic nie pamiętałem. Prędko z morzem się oswoilem, odbyłem jednak jak wszyscy morską chorobę, w mniejszym wprawdzie od innych stopniu. Pierwszy tydzień męczyłem się tylko, potem jak w powozie swobodnie jechałem. Dziesiątego maja przybyliśmy do Tuhapse, zdobyto miejsce na czerkieskim brzegu, rozproszono górali.

Cieszyliśmy się stąpiwszy na ląd, sprykrzywszy podróż na morzu, jużem i patrzeć nie chciał na niego, aż tu znowu rozkaz. Załogę zostawić, reszcie wojsk wsiadać na okręty, o dwadzieścia pięć mil podbić drugie miejsce dla wybudowania twierdzy nad rzeką [Bezwape?] Eskadra poszła pod żagle, przybyliśmy i tam rozłożono obóz. Zamieszkania pobliskiej wioski zniszczono, spalono, okolicznych mieszkańców uśmierzone. W kilka dni generał

Rajewski kazał artylerii wrócić nazad, och znowu morze! Wróciliśmy trzydziestego pierwszego maja, ostatecznie przyładowaliśmy do brzegu Tuhapsu, już znajomego, bezpiecznego, dawniej przez tą samą artylerię ostrzelanego. Z radością przywitałem piękne góry, z zachwyceniem wbiegłem do namiotu, wyszedłem na murawę chciwy świeżości, zieloności od miesiąca.

Już miesiąc tu mieszkamy, już się na koniec i tu znudziło, upały doskwierają i za miastem się tęskni. Chociaż to i tam gody, zawsze lepiej jak między górami z jednej, a morzem z drugiej strony. Wszystko się uprzykrzyło. Co innych bawi, mnie albo zdrożnym się zdaje, albo gniewa. Książka, ulubiona książka, których dużo z sobą wozilem, została jedynym w wolnych chwilach zatrudnieniem. We czwartek, bardziej niż kiedy odosobniony, nie wychodziłem nawet z namiotu, zakłopotany, smutny, bo proszę Pani przez cały czas wyprawy jeden tylko list od kochanego Hipolita z Kijowa odebrałem, od Matki ani słowa, od Państwa także. Statek z działa wystrzelił, zawołano: fregata do oddziału idzie. Wielu na brzeg poszło, ja tyle razy zawiedziony, nie spodziewałem się listu, nie wyszedłem na spotkanie przybyłych. Wkrótce przyszedł do namiotu Chorąży, wręczył mi list z Jekaterynodaru do pana Hahna, w którym, o zjawienie! List od Matki i od P. Jakby umyślnie chciała Pani z listem swoim i życzeniem łaskawym na same imieniny moje trafić. Mimowolnie nawet Pani zawsze jakąś uroczystością każdą rozmowę swoją ze mną nacechowuje. Ponieważ prócz tylu razem przyjemności, jakie spowodował list P., ta sama poczta przyniosła mi potwierdzenie na wyższy artyleryjski stopień od szefa brygady, już mam prawo nosić galonek koło rękawów. Ale daleko jeszcze do podoficera, dla którego niemało zasług potrzeba; lecz to wszystko z czasem będzie. Pani ma przeczucie, że będę wkrótce awansował, dosyć mi na tym, ja w Panią wierzę. Jutro statek odpływa, napisałem do Matki wczoraj, a dziś udało mi się do Pani napisać. Dziś także święto, święto niepoślednie imieniny ślicznej uczenniczki mojej, muszę powinszować P. Emilii. Dobra Pani dziękuje mi za wiadomość o kolegach, z radością gotów jestem dostarczać ich Pani. Pierwszych dni kwietnia odebrałem listy od Winnickiego i Janiszewskiego, obadwaj są zdrowi, ostatni także na wyprawę poszedł, powodzi się im nieźle. Tu w oddziale był Sobolewski, ale zachorowawszy wrócił do Kierczu. Zawadzki odbywszy

czteromiesięczną febrę w Bamborach, zdrów na wyprawę przybył, co dzień widzujemy się z sobą. Są i inni z Wilna przysłani teraz w oddziale, lecz ich Pani nie zna. Tu winienem odwołać, com w przeszłym liście jednego z kolegów powiedział. Bahranowski żyje, zdrów i powodzi mu się lepiej od innych, jak się dowiaduję od naocznego świadka, mieszkańca Suchum –Kale. Nie żyje wprawdzie Bahranowski, ale nie ten.

Jeżeli Aleksander będzie w domu, spodziewam się, że zechce do starego swego przyjaciela napisać. [...]

P. s. Poznałem się z Panem porucznikiem od saperów trzeciego batalionu odwodowego, który kwaterował we wsi państwa Socharzewskich, przywiózł list od Hipolita. P. porucznik Tomaszów nie ma zręczności oddania go jemu, wziąłem więc list do siebie, odsyłam go zaraz do Groźnej, do jednego z moich znajomych, gdzie Socharzewski zostaje. Będę się starał zmusić Hipolita do odpowiedzi i tę otrzymawszy, jeżeli porucznik już wymaszeruje, za święty obowiązek odesłać wprost do rodziców. Jeżeli zaś jej nie będzie wcale, to i wtenczas dopiszę, dlaczego Hipolit do rodziców nie pisze. P[an] Tomaszów przyjemny znajomy na Kaukazie, bo z ich domu przybył.

*

15 lipca 1841. Obóz na górze Szachowsk pod górą Achmed.

Nim powiem, gdzie jestem, muszę powiedzieć gdzie byłem i jak tu przyszedłem. Zacznę tedy swoim zwyczajem od początku terażniejszej wyprawy. Nie wiem, czy mi się uda porządnie zebrać wypadki, nie spodziewam się pokonać trudności w odmalowaniu wzajemnych zdarzeń z taką dokładnością, jak je sam widziałem, ale to wiem, że może łatwiej dzieje tutejsze opiszę, niż im Pani uwierzy w cichym domowym zakątku.

We wtorek przewodny pożegnawszy się z panem Hahnem i całym Jekaterynodarem, dosiadłszy dzielnego jak sam bożek Neptuna, przy plutonie baterii z walecznym chorążym pomaszerowaliśmy w kierunku rzeki Kubaniu. Wiosna rozwijała się w oczach naszych, zatrzymywaliśmy się umyślnie nad pięknymi Kubaniu brzegami, żeby się miłym nasycić widokiem. Po polu

własnym różnobarwnymi kwiatami, jakby po umyślnie dla nas rozrzuconym kobiercu, dumnieśmy stąpali. Za dwanaście dni najprzyjemniejszego w tej porze roku marszu przybyliśmy do Procznego Okopu. Już pod fortecą białeły z daleka namioty zgromadzonych pułków pieszych, sterczały lance dońskich kozaków, błyszcząły działa artylerii. Przepędziwszy kilka dni w obozie, generał porucznik Zasp[?] naczelnik całego oddziału wojska pociągnął dalej. Wszystkich zebranych było dziesięć tysięcy piechoty i kawalerii, dział dwanaście. Przeszliśmy szczęśliwie drżący most na Kubaniu, a za sześć dni dość przykryj drogi stanęliśmy blisko twierdzy Machaczowsk nad rzeką Łabą, może w najpiękniejszym i najzdrowszym na Kaukazie miejscu. Zapowiedziano nam dwumiesięczny pobyt. Zamieszkaliśmy więc jak panowie, powystawialiśmy sobie kury, porobiliśmy stołki i stoliki, mieliśmy nawet łóżka; słowem mieszkaliśmy jak w domu. Samo położenie miejsca było zachwycające. Z rana o świcie, kiedy na pobudkę bęben uderzy i trąba głośno wrzaśnie, chcąc nie chcąc budzę się ociężale, wysuwam się z budy, widzę jak wschodzące słońce swój złoty warkocz po śnieżnym ramieniu gór rozciąga i cieszę się, że musiał wstać rano. Niewypowiedzianego doświadczam uczucia, patrząc z jednej strony na las drzemiący, siedlisko obżartych dzików i strasznych niedźwiedzi; z drugiej na czyste pole, wdzięczące się tysiącem róż, lilij i tulipanów, po którym czasem wypłoszony z lasu lekki jeleni lub sarna mignie. Tu mętna z szumem bystro pędzi rzeka i u brzegów swoich rwie z trzaskiem ogromne dęby; tam cicho szemrzący strumyk obmywa śliczne niezapominajki. Wieczorem piękna muzyka piękną harmonią tonów czci piękniejszą harmonię natury: grają capstrzyk na pożegnanie zachodzącemu słońcu, które się jeszcze raz do nas uśmiechnie, jak niewinna zarumieni się dziewica, i zniknie. Wystrzał z armaty i puszczonego [...] cichość nakazuje. Każdy się w swoim chowa namiocie i dokańcza w wyobraźni marzenia dnia całego. Prawda Pani, że to pięknie; lecz nie bez ale. Nie było tam spokojności. Często wśród ciemnej nocy i snu głębokiego, kiedy czuwające sztyldwachy na alarm zabębnią, a krzyk powszechny: do broni, Czerkiesi wokoło! Zbudzi, zmitręży obóz cały i spać nie pozwoli do dnia białego i strachu na długi czas nabawi. Albo z wieczora generał część wojska na kilka dni z sobą poprowadzi w góry, gdzie prócz

niebezpieczeństwa, wielkich doświadczamy trudów. Dwa razy tylko z nim byłem i jakby umyślnie na najcięższą trafiłem sprawę. Po niegodziwej drodze chodziliśmy tylko po nocy i co noc pięć, sześć nawet siedem robiliśmy mil, bo na pośpiechu i tajemnicy rzecz tu cała zależy. Namiotów brać nie można, deszcz obadwa razy prawie nie ustawał i produkta się wyczerpały. Po ukończonej dwumiesięcznej pracy mieliśmy się wszyscy na inne przeniesć mieszkanie. Trzeba było tylko, jak mówili, oczyścić drogę, uśmierzyć pobliskich zuchwalców. Dano rozkaz, rzuciliśmy rozkoszne okolice, z zalem opuszczaliśmy urocze miejsca, smaczną wodę i zdrowe powietrze, przechodziliśmy jakieś moczary, zarośla, bagna, któredy może nigdy jeszcze człowiek nie chodził, gdzie komary jak szarańcza nielitościwie nas piły, gdzie żółwie, jaszczurki, węże swoje założyły królestwo. Za kilka takich nieznośnych nocy nad ogromnym Łaby urwiskiem zawołano: stój, tu brać! Na widok kilku korytami szeroko rozlewającej się rzeki, na powierzchni swojej duże unoszącej kamienie, miejscami płytkiej, miejscami dość głębokiej, na widok takiej niebezpiecznej przeprawy; tu nawet, gdzie tysiąc śmierci rodzajów bezustannie grozi, nikt utopić się nie chce. Drżą wszyscy, truchleją dobrych nie mający koni. Ja na swoim silnym i lekkim jak wiatr Neptunie pewniejszy siebie byłem. Każdy kozak posadził jednego z sobą pieszaka i razem tysiąc koni a dwa tysiące żołnierzy na przeciwną udało się stronę, za nimi bagaże, potem znowu tysiąc koni z dwoma tysiącami ludzi, potem artyleria, potem... Och nie, nie tak było. Łatwo się tylko mówi, lecz nie tak łatwo się działa. Rumaki naładowane owsem, sucharami w wodzie namokłymi i ludźmi w całym wojennym rynsztunku, chwiały się. Zmyślniejsze, chcąc sobie ulżyć, kiedy dźwigać trudno, płynąć niepodobna było, zrzuciły zbyteczny ciężar, słabsze razem z jeźdźcami tonęły. Wozy prawie wszystkie obaliła rzeka, jedne przez drugie niosła, niektóre całkiem pochłonęły bałwany, cięższe tylko do brzegu się dostały, albo lekkie z dobrymi końmi razem przyplnęły. Koni, bryczek, wozów, fur większa zginęła połowa, kozackie tylko rumaki prawie wszystkie ocalały, artyleria przeszła szczęśliwie. Dwa dni trwająca przeprawa niezliczone, nieopisane, okropne przedstawiała obrazy; deszcz lał niemiłosiernie. Na drugiej stronie w lesie wychnawszy dni kilka, znowu marsz w nocy. Przedarliśmy się przez las, wyszliśmy na czyste pole. Piechota w

oddziale nigdy jeszcze na wojnie nie była, konie pod ich bagażami nieostrzelane. Kiedy jednej nocy zbliżaliśmy się do celu wycieczki, chciał generał wojsko na pewny uszykować porządek. Wtem kilka z boku wystrzałów strwożyły piechotę, zmieszały szeregi. Rzęsistym odpowiedziano ogniem z kolumny, konie u bagażów przestraszyły się, poniosły, wbiegły z furami między piechotę, wjechały na artylerię, a kilkaset rozproszonych wozów pułkowych tak przewróciły szyki, że kto był w przodzie ze strachu, od każdego potracony oparł się z tyłu i artyleria nie na swoim już miejscu stała. Ogień trwał z dziesięć minut, swoi do swoich strzelali. W artylerię mającą na koniach minę jazdy, jak w jakich Czerkiesów cały batalion gwiznął, to znaczy z tysiąca około karabinów świsnęły kule nad naszymi głowami. Krzyk, jęk, strzał obijały o uszy każdego. Wszystkich strach paniczny opanował. Myślałem, że to już koniec świata, aż opamiętano się przecie, poznał swój swego. Okropne jednak pozostały ślady, temu rękę, temu nogę, temu głowę wóz albo armata odjechały. Tego konie roztratowały, tego ugodziła kula, tego spod wywróconej dobywają fury z małą życia nadzieją. Rozpierzchło się kozactwo szukać rozbestwionych koni, pozawracać, co było bliżej, resztę na boską zostawiwszy opatrność, bo i ciemno i późno bardzo było, poszliśmy, niedaleko aul.

Pani musiała się już utrudzić, proszę tu odpocząć, proszę dobrze odpocząć, jeszcze mi się wiele do końca zostało. Chcę Panią w sam środek bitwy wprowadzić, potrzebuję świeżej cierpliwości. Żeby więc Panią zabawić, zбочę trochę, wytłumaczę co znaczy wyraz aul, pokrótce nawet opiszę. Duży kawał ziemi, zwykle na pochyłości góry, w miejscach otwartych, niskim ogrodzony płotem, z wielu bez porządku i symetrii porozrzucanych mieszkań złożony nazywa się po czerkiesku aulem. Władca nieograniczonym prawem nad mieszkańcami aulu rządzący girejem jest mianowany. Średnia klasa, nie panujących i nie robotników tytułuje się uzdenami. Jak ci, tak i stan najniższy jednakowo się ubierają z małą bardzo różnicą i jednakowo prawie mieszkają, gireje i uzdenie ubogo i poddani nędznie. Chaty ich, saklami zwane, są z płotu gliną strasznie zasmarowanego, niskimi bardzo drzwiami i jednym w górze dachu oknem, którędy dym z rozłożonego pośrodku ogniska wychodzi. Wewnątrz żadnych sprzętów nie ma, prócz naczyń do jedzenia i kotła nad ogniem zawieszzonego. Ściany bronią ubrane. Siedzą

zawsze na ziemi, śpią także pokotem. Jedna przegródka oddziela sypialnię kobiet, druga wierzchowców gospodarza. Kobiety mężów broń czyszczą, konie siodłają, przez co do naszych przywykają zatrudnień. Zgrabne, póki młode, po dwudziestu pięciu lecjach jak parki wyglądają. Mężczyźni pięknie zbudowani do późnej siwizny krewkości nie tracą. Może dosyć odpoczywać? Służę Pani. Brzask, ot i aul; działa, kule, granaty, kartacze druzgocą ściany sakiel. Strwożeni budzą się mieszkańcy, nim z bronią na koniu wybiegli, już kozacy do środka zagrody wbiegli, piechota aul otoczyła. Widzieli zgubę górale, każdy rzucił się wściekle jak tygrys, sam ginie z rozpaczy, ale nie zginął daremnie, jeżeli nie więcej jednego przed sobą położył. Ścięły się zajadle obie strony. Czerkiesi wdarli się w szeregi, żołnierze mężnie nacierali. Głowy, członki z tułowia leciały, trupy się z koni waliły, konie pod jeźdźcami padały. Kobiety dotychczas w odwodzie, wzięły się już do broni, niemowlę na jednym, pistolet w drugim ręku. Matkę-bohaterkę zagrzewały do boju, strzelały, póki je w niewolę nie zabrano. Krzyk kobiet, pisk dzieci powiększały okropność sceny. Za przykładem starszych i młodsze pognały. Ładna czarnowłosa wybiegła na próg sakli dziewczyna, strzeliła do kozaka, raniła go, sama uciekła. Znowu do drzwi z karabinem wleciała; lecz nim zmierzyła przeciwnika już pod lancą u nóg jego leżała. Porwał swą brankę, wsadził na konia i poleciał z nią kozak szczęśliwy. Tym więcej chwały, że branka uzdenka. Biegła przez dziedziniec rzadka u Czerkiesów piękność, śliczna blondyneczka, jedenastoletnia córka samego gireja, ale nie dobiegła. Złapał ją doniec za włosy długie, gęste, piękne i z nią do szeregów pocwałował. Ucichło cokolwiek, spędziwszy stada koni, trzody, bydła i owiec, zatrąbili do odwrotu Jeszcze po laskach prześladowali Czerkiesi, ledwo wieczorem skończyła się sprawa. Kiedym się przypatrywał pięknym włosom czternastoletniej ranionej bohaterki, bladym policzkom ładnej blondyneczki i całej gromadzie jeńców, rosły żołnierz niósł dumnie w obudwóch rękach dwie głowy zamordowanych górali. Jedna z nich była ojca uzdenki, tak sama czarnooka z płaczem wyjęczała. Umarłych pogrzebiono, rannych do szpitala odesłano, zdobycz rozdzielono i jakby nic nigdy nie było. Ruszyliśmy nazad, och Łaba z Łabatami znowu. Przeszliśmy ją z tym samym co pierwiej szczęściem. Udaliśmy się potem na południe. Szliśmy, szliśmy przez dwa tygodnie, kręciliśmy się po jakichś

bagnach, trzęsawiskach, nareszcie wspięliśmy się na górę, coraz dalej, coraz wyżej. Myślałem, że już na niebieski zajdziemy dziedziniec, aż na koniec tu, zdaje mi się na pół drogi od tamtego stanęliśmy świata. Tu na wysokiej górze w obłokach jak zakłète duchy mieszkamy, tu wieczna mgła cały nam świat zaciemnia. Tu na lewo czarna, bezdenna przepaść, pewnie diabłów ojczyzna, na prawo góra. Achmed białym swoim czołem sklepienie niebios podpierał. Dziesięć dni już na tej górze wegetujemy. Łatwo się domyśleć z jaką przyjemnością po takich włóczęgach i na takim miejscu odczytywałem i odczytuję w przeszłym tygodniu odebrany list Pani.

A nim się opatrzył, takem się zagawędał. Czuję, że ja pisząc i Pani czytając zmęczyliśmy się oboje, niech będzie dosyć tymczasem. Dziękuję Pani za łaskawe życzenie, tak czule, jak tylko syn matce podziękować może. Jeśli Buraczków będzie w Mikołajówce, czego się o mnie dowie Pani od niego, proszę z łaski swojej donieść mojej Matce. [.....]

Może Panna Emilia myśli, że mię i teraz skrzywdzono? Nie. Sznureczek ładny, granatowy, długi, miły, przy miłszym i ładniejszym jeszcze liście Pani odebrałem. Dwa z niego zrobiłem, w jeden już się przyozdobiłem, drugi po śmierci tego włożę, a potem nie wiem, co będę robił, naprzykrzać się Pani nie zechcę. Tym szczerze drogim rączkom za podarunek składam dzięki, żem go z miłej Mikołajówki na strasznej górze Achmed odebrał. Nie wiem, jak często przysłaną modlitewkę odmawiać powinienem, ja ją po całych dniach razem z łaskawym Pani listem czytam i doświadczam ich skutku. Jakieś niebieskie ciepło duszę moja ogrzewa, wzmacnia, upewnia, że mi się nic złego stać nie może. Pamiętam dobrze Pannę Magdalenę Pruszyńską, proszę przy zrzeczności kłaniać się ode mnie swojej przyjaciółce, jeśli mię Ona pamięta. Jeszcze raz oglądam sznureczek, odczytuję modlitewkę, list Pani, i jeszcze raz całuję jej rączki. Ach! co ja robię, mówiłem, że już do Pani pisać nie będę; zapomniałem o danym sobie słowie, wszystkiemu Pani winna. [...]

Osiadasz nareszcie kochany Hipolicie w Mikołajówce, winszuję ci spokojności, pomocnikiem już, pociechą Rodziców będziesz. Życzę Ci z całego serca ulżyć Im pracy, powiększyć radość. Nie odebrałeś listu mego przez p. Buraczkowa pisanego, ale już musiałeś odebrać pisany 31 marca, w którym uskarżałem się na zwłokę redaktorów i księgarzy w przysyłaniu mi książek. Dziś pochwalę się

tobie. W maju przyjeżdżał do oddziału oficer z baterii i przywiózł mi „Bibliotekę Warszawską” i list bardzo grzeczny od samego wydawcy, inne dzieła także do Jekaterynodaru przysły. „Athenaeum” ciągle odbieram.

W czasie świąt wielkanocnych zjawił się był w Jekaterynodarze Buraczków, ósmego kwietnia jeszcze tam zostawał, wyprowadzał nas nawet, kiedyśmy na wyprawę wychodzili. Miał podobno tydzień jeszcze w baterii zabawić, potem do rodziców pojechać w czernichowskiej mieszkających guberni, potem do Kijowa, a stamtąd do Bohusławia, dlategoście dotychczas listów moich nie odebrali. Jeżeli w okolicach naszych nie konsystuje już dziewiąta brygada artylerii, to i Buraczkowa nigdy nie zobaczycie. Wtenczas wszyscy powiemy – mniejsza o niego. Bywaj zdrów kochany Hipolicie, Cezarego, Wiktora i Aleksandra serdecznie uściskam. Twój przyjaciel W. Jurkowski

Listy Jurkowskiego, których rękopisy znajdują się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej, sygn. 1163, publikowane są jako zbiór po raz pierwszy. Zachowało się sześć listów z okresu od 2 sierpnia 1839 roku do 15 lipca 1841 roku, trzy nie dotarły do kraju. Ich adresatką była Pelagia Podhorska. Przed aresztowaniem Jurkowski zajmował się domową edukacją dzieci małżeństwa Podhorskich. Korespondencja wiele mówi o pierwszych trzech z czternastu lat przeżytych przez zesłańca na Kaukazie. Kilka wprowadzonych do edycji skrótów dotyczy spraw prywatnych adresatki.

List Hugo Korsaka do J.I. Kraszewskiego, Tyflis 28 marca 1843

Wielce mi Szanowny Panie!

Opisanie Derbentu, które łaskawie przyjęte było do „Athenaeum” ośmiela mnie zatrudnić Pana moją korespondencją. Zagnany losem za Kaukaz, a przywykły do zatrudnień – ile stan dzisiejszy pozwolił mi korzystać z towarzystwa w którym się znajdowałem, tyle starałem się poznać jego zwyczaje narodowe – przesady, i z tej strony, którą każdemu wolno badać, jego Duch wewnętrzny. – Jest miejsce, w których zostawiamy pamiątki, cząstki

żywota naszego. Tym bardziej zda mi się interesownym to, co wpływa bezpośrednio wzajemnie do ducha naszego. Czytałem w „Bibliotece Warszawskiej” artykuł p. Rzew., w którym chciał oznajmić naszym czytelników z Gruzją. Nie jest tu miejsce bym wytykał zalety jego i niedostatki. Tyle tylko powiem, że chociaż ten kraj mało miał stosunków z innymi ukształceńszymi, to jest jednak pewne, że wyższość materialna, którą nadaje urodzenie i majątek niektórym indywidualnie[?] wszędzie stara się wykazać z uszczerbkiem istotnego ducha swojego narodu. Treść historyczna w tym artykule niezaprzeczone, lecz obrzędy cokolwiek wygładzone (upoetyzowane). Nie dlatego bym chciał iść w zawody z Panem Rzew. I owszem zostawiam mu pierwszeństwo. Lecz dlatego, że od czasu przybycia mego do Gruzji starałem się poznać język, a z tym wsunąć się do nieprzystępnych domów średniej i niższej klasy dla każdego Europejczyka, i tym zyskawszy ich względy mógł czytać w otwartości ich serca, nie chciałbym żeby ma praca została bez jakiegokolwiek dla kogoś pożytku. Umyśliłem więc utworzyć powieść z zebranych materiałów, dlatego żeby poznać czytelników i z tym szczególne tylko wypadki wytłumaczyć mogę. Tym bardziej, że żaden nawet z podróżnych Francuzów, którzy tyle o tym kraju pisali, nie chciał się poznać z Gruziniami.

Artykuł przyłączony kończy się kilką myślami filozoficznymi, jakie Gruzini mógł w sobie wyrobić – może to pokaże się niestosowne – i dlatego właśnie chcę się Panu zawczasu z tego wytłumaczyć – Gruzini będąc w ciągłych stosunkach z muzułmanami, mimowolnie przyjęli niektóre ich wyobrażenia religijne, te zmieszane z wyobrażeniami chrystianizmu nadały im jakąś mieniącą się farbę. – Nie mówię, żeby te wyobrażenia były ogólne, lecz mówię o tych wyobrażeniach, które każdy sam w sobie wyrabia. Jeśli ten artykuł będzie przyjęty [?....] a zechce Pan mieć więcej podobnych, to przyjemnie mi będzie odebrać od Pana o tym uwiadomienie pod adresem niżej wypisanym

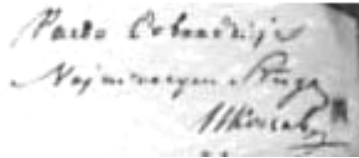
Przy tym mam honor zostać Pana Dobrodzieja najniższym sługą

Hugo Korsak

E. B. Iwanu Ludowinowiczu Kaczanowskiemu urzędnikowi Tyfliskiej .... Pałaty

List zachowany w zbiorach J. I. Kraszewskiego, rkps BJ sygn. 6456/IV. Publikowany jest po raz pierwszy.

A black and white photograph of a handwritten signature in cursive script. The signature is written on a piece of paper and appears to read 'Tadeusz Łady-Zabłocki'.

**Listy Tadeusza Łady-Zabłockiego do Józefa Ignacego
Kraszewskiego z okresu od 16 listopada
1840 do 8 maja 1847 roku**

Tyflis 16 listopada 1840 r.

Wielmożny Mości Dobrodzieju!

Prospekt na wydawane przez Pana pismo czasowe „Athenaeum” (w którym Wielmożny Pan Dobrodziej raczyłeś wezwać do współdziałania wszystkich, co nie są obojętni na postęp krajowego piśmiennictwa, co lub się sami przykładają do niego, lub czynnie śledzą za jego rozwijaniem się) doszedł za pośrednictwem „Tygodnika Petersburskiego” aż do nas, i zachęcił mię do przesłania Mu kilku poezji Władysława Strzelnickiego i moich własnych pisanych za Kaukazem, i do przyjęcia nadal w tym piśmie ciągłego i czynnego udziału, jeżeli tylko odbiorę na to zezwolenie Wielmożnego Pana Dobrodzieja. Bliższe zaznajomienie się moje z rzeczami tutejszego kraju mogłoby mi nastreczyć myśl do napisania niejednego kawałka zawierającego w sobie dużo interesu, zwłaszcza dla nas Polaków. Lecz aby te dobre chęci i zamiary moje wzięły pomyślny skutek, potrzeba mi zachęty ze strony Pana Dobrodzieja. Przeto wybaczy mi Pan, że na samym wstępie naszych piśmienniczych stosunków, które spodziewam się i nadal podtrzymać, jeżeli tylko Pan zechce mię zaszczycić swoim zgłoszeniem się na to, ośmielam się obarzyć Jego lekkim poruczeniem i mam nadzieję, że Ten, którego tak obchodzi dobro krajowego piśmiennictwa, który najczynniej się przykładą do sławy naszego narodu, zechce wypełnić moją prośbę, a przez to zobowiązać mię do osobistej wdzięczności.

W r. 1836 kiedy gotowałem się do wyjazdu z kraju, pan Ignacy Ciechanowiecki syn Marszałka Guberni Witebskiej, kandydat Dorpackiego Uniwersytetu, namówił mię do oddania mu wszystkich moich rękopisów obowiązując się jak najświęciej ogłosić je drukiem w Lipsku u Breitkopfa i Härtela za pośrednictwem dorpackiego księgarza Klugge – i za pozwoleniem tamecznej cenzury. Kontrakt był zawarty i bilety prenumeracyjne wydrukowane w Dorpacie. Polegając na świętym słowie przyjaciela i uważając tę rzecz za skończoną, wyjechałem do Georgii zupełnie nie troszcząc się o tym interesie. W r. 1839 odebrałem pismo od Ciechanowskiego, w którym mi doniósł, że musiał zerwać kontrakt z Klugge, co więcej, miał na względzie osobistą korzyść, niż jakiegokolwiek ogólne dobro, i zapewniał mię, że przez dwa miesiące najdalej miał ogłosić w Petersburgu tak poezje jako i inne pisma moje złożone w jego rękę. Lecz gdy na dalsze listy moje ani razu nie odpowiedział, gdy nawet dwa ostatnie z nich zabezpieczone na pocztę, odesłano mi na powrót zaczynam się lękać, azali nie zaginęły moje rękopisy, lub też czy się czego nie stało z ich wydawcą. Przepędziwszy dziecinne lata moje w Rosji, i wzięwszy wychowanie w Moskiewskim Uniwersytecie, więcej mam stosunków z głębią Rosji, niż z naszym krajem, a zatem znikąd nie mogę się wywiedzieć nie tylko o losie moich pisem – lecz nawet o ich wydawcy. Rękopisy moje w samym jednym polskim języku złożone u Ciechanowieckiego są następujące:

1/ Poezje (około dziewięćdziesięciu kilku, w tej liczbie kilka przydłuższych poematów) dwa tomy

2/ *Aksel* – poemat Izajjasza Tegnera, tłumaczony ze szwedzkiego – jeden tom

3/ *Dziennik podróży mojej z Witebska do Tyflisu i z Tyflisu po różnych krajach za Kaukazem* – trzy części

4/ Zbiór nowych poezji pisanych w Georgii (około czterdziestu kilku)

Z tych tylko ostatniego dzieła mam kopię przy sobie, dwóch średnich autografy oddałem lub odesłałem Ciechanowieckiemu, nie zostawiwszy u siebie żadnego nawet z nich wyjątku; pierwszego zaś zostawiłem na Białej Rusi pięć kopii. Pierwszą, najzupełniejszą, zawierającą w sobie to wszystko com tylko napisał z poezji w czasie pobytu mojego w Rosji lub Białej Rusi złożyłem w rękę Ignacego

Ciechanowieckiego, drugą nie tyle kompletną u Aleksandra Obrąpalskiego, obywatela powiatu połockiego, trzecią u Wincentego Gozdawy Reutta Marszałka Powiatu Horodeckiego, czwartą u śp. Józafata Jachymowicza magistra wileńskiego Uniwersytetu, obywatela powiatu Horodeckiego, piątą (sam autograf pisany na czarno, zawierający w sobie koło pięćdziesięciu kilku moich poezji) w ręku krewnego mojego Jerzego Łady-Zabłockiego, obywatela powiatu Sieńskiego Mohylewskiej Guberni. Słyszałem, że Pan Obrąpalski ogłosił w „Birucie” kilka z tych poezji pod firmą T. Ł. Z. – Lecz czy gdzie indziej wydrukowano co z nich, nic zgoła nie wiem o tym.

Prośba więc moja do Pana zawrze się w kilku słowach. Czy nie mógłbyś Pan Dobrodziej wezwać przez „Athenaeum”, „Tygodnik Petersburski” wszystkich, co posiadają moje rękopisy do nadesłania mu onych, i po odebraniu uporządkować je systematycznie i zająć się ich ogłoszeniem bądź u Zawadzkiego, bądź u Glücksberga. Aczkolwiek ja sam nie przywiązuję wielkiej ceny do pierwiastkowych prac moich, lecz chciałbym, aby te prace przedsiębrane w najczystszy cel, były dorzucone do ogólnego zasobu piśmiennictwa naszego, jako grosz wdowi złożony na ołtarzu języka polskiego. Niech stąd nie odniosę żadnej materialnej korzyści – lecz szczęśliwy będę, jeżeli choć jedna myśl moja, choć jedno uczucie wcieli się w mapę pojęć moich ziomeków, wtenczas się wynagrodzą wszystkie straty, którem poniósł w życiu. Skoro tylko Pan mię zawiadomi o skutku mojej prośby, zbiorę wszystko to com napisał w Gruzji i nadeszlę Jemu. Proszę o jak najspieszniejszą odpowiedź, bo pierwszych dni przyszłego marca z obowiązku mojego będę musiał wyjechać z Tyflisu i nie wiem jak prędko doń wrócę. Na początku bieżącego roku miałem zamiar odwiedzić strony rodzinne, lecz okoliczności i interesa nie tylko teraz zatrzymały mię za Kaukazem, lecz nawet przez cały rok przyszły nie pozwolą mi stąd wyjechać. Nadto zupełne osłabienie mojego zdrowia potrzebującego ciepłego powietrza wschodu i tutejszych wód mineralnych, może zmuszą mię na zawsze pozostać w Georgii, lub nawet posuną bliżej ku południowi, w prowincje wcielone od Persji, nie spodziewam się więc, abym kiedykolwiek mógł osobiście chodzić za tym interesem. Poruczam go więc Panu Dobrodziejowi; i chociaż znam tylko Pana ze sławy literackiej, lecz wewnętrzne

przekonanie mówi mi, że raczysz spełnić moją prośbę, i że w wąwozach Kaukazu, w stepach Georgii i u podstawy starożytnego Araratu powtórzę ze szczerą wdzięcznością imię Pana.

Przed kilką miesiącami posłałem kilka poezji to moich własnych jako i Strzelnickiego do „Zorzy Północnej” i we 43 numerze „Tygodnika” (1840 r.) otrzymałem podziękowanie wydawcy. Te zaś kawalki co teraz posyłam Panu, przeznaczone były do „Niezabudki” Barszczewskiego, lecz że pismo z powodu źle zapisanego adresu nie doszło swego przeznaczenia i zwrócone mi zostało, przeto nie mam zamiaru ponawiać mojej odezwy. Adresu mojego własnego nie posyłam Panu, bo Tyflis nie jest miejscem stałego pobytu mego, muszę bowiem często wyjeżdżać i wracać – lecz najpokorniej Pana upraszam o odpowiedź pod imieniem mojego młodszego brata. Mam zaszczyt pozostać na zawsze ze szczerym szacunkiem Wielmożnego Pana Dobrodzieja najniższym sługą T. Łada Zabłocki.

[Kraszewski mieszkał w Gródku; Brat Tadeusza, Benedykt Zabłocki był praporszczykiem, adiutantem gen. Nilsena.]

Tyflis 3 marca 1841 r.

Wielmożny Mości Dobrodzieju!

Nie umiem wyrazić Panu tej radości, jaką mi sprawiło pismo Jego z dnia 11 stycznia, odebrane przeze mnie 14 lutego b.r. Wdzięczny mu jestem za tę troskliwość i za tak rychłe wypełnienie prośby mojej, bo tegoż samego dnia, w którym otrzymałem drogie pismo Jego, doszedł mi i 8 nr „Tygodnika Petersburskiego”. Wiara więc moja w uczonych naszych nie tylko się nie zachwiała lecz się wzmocniła w dwójnasób, i Pan będziesz miał z czasem pociechę, jeżeli tylko zasłużę na jakąkolwiek wzmiankę w dziejach piśmiennictwa naszego, żeś mię ustrzegł od kroku, co małe by dla mnie przyniosł zalety. Bo spotkawszy nieprzełamane przeszkody przy samem wstąpieniu we szranki literatury naszej, miałem [...] szczerze postanowienie opuścić, opuścić je na zawsze i poświęcić się może językowi obcego i dalekiego od nas narodu. Ośmielony tym udziałem jakiś Pan przyjął w odszukaniu rękopismów moich, i uiszczając się z danego w poprzedzającym piśmie mojem

przyrzeczenia, mam zaszczyt nadesłać mu resztę swych poezji pisanych za Kaukazem i kilkanaście z dawniejszych, którem umiał na pamięć, i upraszam Pana, abyś choć te ułamki co masz teraz w ręku swoim raczył mi tymczasowie znajomić z publicznością naszą, umieszczając one w „Athenaeum” lub „Bibliotece Warszawskiej” Szabrańskiego, bo tylko dwa pisma czasowe mam nadzieję znaleźć w Tyflisie za powrotem moim z dalekiej pielgrzymki, na jaką się wybieram teraz. Jeżeli zaś Pan zechce umieścić coś mojego gdzie indziej, np. w „Rusałkach” Pana Aleksandra Grozy, najpokorniej upraszam zobowiązać wydawcę, aby mi przysłał jeden egzemplarz tego dzieła, bo pomimo całego mojego zapału do naszego języka i literatury, nie jestem w stanie wypisywać nowych książek, i od dawnego czasu mało co czytam po polsku, a jeżeli jeszcze mam jakieś pojęcie w obecnem rozwijaniu się umysłowego życia naszego, to je powziąłem po większej części z niedostatecznych a częstokroć mylnych przebłysków zjawiających się niekiedy w zagranicznych angielskich, francuskich itd., które mam zrzęczość miewać u siebie.

W zbiorze poezji, które mam zaszczyt komunikować Mu teraz, znajdują się i te com już odesłał do „Zorzy Północnej”. Jeżeli redaktor „Tygodnika”, dla jakichkolwiek przyczyn, nie zechce ich umieścić w swoim noworoczniku, natenczas Pan wejdzie w zupełne ich posiadanie. Skoro tylko Pan odbierze rękopisma moje, proszę się zająć najsamprzód wydaniem poezji, niech je Pan raczy przejrzeć, oczyścić z gramatycznych błędów, jeżeli by się jakie zdarzyły. Uporządkować po swojemu, lub też zostawić ten porządek, jaki znajdziesz w moim własnym rękopismie, jeżeli go osądzisz za dobry, i wyrzucić to wszystko co tylko będzie niegodne uwagi. Polegam na Jego estetycznem uznaniu i gruntownej znajomości języka polskiego. Co się zaś tycze dziennika podróży mojej, to w dalekim układzie w jakim Pan go znajdzie, pod żadnym względem nie może być ogłoszonym. Zawsze to było moją myślą przerobić go zupełnie i z bogacić nowemi postrzeżeniami, którem później poczynił. Tak jak jest, może zawierać w sobie interes tylko dla przyjaciół i znajomych mi osobiście nie zaś dla publiczności. Po kilkakrotnie prosiłem Ciechanowieckiego o odesłanie mi go na powrót, lecz dotąd nie uskutečnił mej prośby. Skoro go więc Pan odbierzesz, najpokorniej upraszam o nadesłanie mi dla ostatecznego przejrzania i wykończenia. Jeżeli zaś ten dziennik, z powodu niedbałości

Ciechanowieckiego zaginał, szczerze żałuję tego. – Nie mogę teraz przywołać sobie na pamięć tych wrażeń którem odebrał na widok cudów Kaukazu. Dusza moja, przygotowana czteroletnim odosobnieniem od świata i ludzi, była daleko czulszą, pojętniejszą, inaczej zazwyczaj musiała czuć i pojmować, i cudowniejsze barwy narzucać na otaczające ją przedmioty. Pomnę tylko, że kilka razy płakałem z uniesienia, i w temże samym miejscu na stepach, nad brzegami rzek i u stóp gór podniebnych, nie dając czasu ostygnąć natchnieniu, rzucałem na papier zarisy, obrazy i ówczesne marzenia moje. Wielka szkoda, że po staremu, jak lubi powiadać Pasek, nie zostawiłem dla siebie kopii.

Spełniając prośbę Pana Strzelnickiego mam zaszczyt odesłać do „Athenaeum” wierszyk napisany do mnie. Strzelnicki jest jeszcze bardzo młody chłopiec i rokuje nam wielki talent. Tak pochlebnie odezwał się o nim redaktor „Tygodnika Petersburskiego” i spodziewam się, że publiczność nasza potwierdzi kiedyś jego słowa. – Posyłając ten wierszyk wypadałoby z mojej strony posłać nań i odpowiedź, lecz że ze zwątlonem zdrowiem mojem pochylił się razem i umysł, zostawiam więc do przyjaźniejszych okoliczności.

Spełnieniem prośby Pana względem nadesłania Jemu jakichkolwiek widoków Kaukazu, scen miejscowych, strojów tutejszych itd. zajął się obecnie p. Lachowicz, porucznik grafa Paskiewicza Erywańskiego pułku i niezawodnie nadeśle Mu to wszystko przez kilka tygodni. Już widziałem nawet kilka rysów zrobionych przezeń w tym celu. Szkoda tylko, że sam osobiście nie mogę dopilnować tego. 8 b.m. udaję się z obowiązku mego w daleką wędrówkę. Przez resztę marca i cały kwiecień przebędę w stepach Szyrwanu i ponad brzegami Kaspijskiego Morza, dalsze zaś miesiące aż do października lub nawet listopada przepędzę w górach Północnego Dagestanu, i zaledwo w końcu tego roku wrócę do Tyflisu, jeżeli tylko Bóg mi pozwoli odbyć szczęśliwie tę niebezpieczną podróż, od wykonania której pomyślnie zależy dalszy mój los i osobista niezależność mojego życia. Jednakże niech to nie wstrzymuje Pana od pocieszania mię częściej pismami swemi; gdzie bym nie był zawsze mi one będą odesłane, chociaż nie tak prędko będę mógł je odbierać i nie tak rychło odpowiedzieć na nie. – Jenerał Nilsen wyjeżdża do Petersburga a z nim razem może i brat mój, przeto najpokorniej upraszam pisać do mnie pod następującym

adresem: [Его Высокоблагородию Антону Адамовичу Стоцкому – господину помощнику Губернского землемера Грузино-Имеретинской губернии в г. Тифлисе]. Zawsze jednakże dla pewności niech Pan zabezpiecza na poczcie. W przypadku lub śmierci mojej co bardzo łatwo może się zdarzyć, już to z przyczyny ciągłej słabości mojego zdrowia, już to niebezpiecznego przedsięwzięcia na jakie się puszczam i trudów które mam przenieść, będziesz Pan zapewna zawiadomiony o tem przez kogokolwiek z moich znajomych. Na wszelkie warunki, które Pan Dobrodziej zawrzesz z księgarzem, i o których, jak piszesz, masz mię zawiadomić, przystaję zawczasu. Chciałbym jednakże zamiast pieniędzy otrzymać potrzebniejsze mi książki polskie, i jeżeli to będzie wola, przysłałbym Jemu spis onych.

Przede wszystkim zaś upraszam Pana, jeżeli tylko zamiar Jego dojdzie do skutku, zawarować księgarza o zrobienie dobrego wydania moich poezji, na welinowym, jeżeli można będzie, papierze, we trzech tomikach we 12 lub [...?]

Chociaż po tak jawnym dowodzie ślachtetnego sposobu myślenia i prawdziwie obywatelskiego spółczucia Wielmożnego Pana Dobrodzieja, wstydem byłoby obarczać Go nowem poruczeniem, jednakże wynurzając go spełniam nie tylko szczere chęci własnego serca lecz i prośby wielu moich znajomych. Rzecz idzie o portret Pana. Czy nie mógłbyś Pan ze dwa egzemplarze Jego nam przysłać. A to by było dla nas, Zakaukaskich najdroższą pamiątką. Chcielibyśmy widzieć choć rysy Tego, którego pisma były i jeszcze będą dla nas prawdziwą rozkoszą, a którego nigdy może nie będziemy mieli szczęścia widzieć osobiście. Zapewna Pan przebaczy otwartości mojej, piszę bowiem do Kraszewskiego. Mam zaszczyt pozostać na zawsze z najgłębszem uszanowaniem Wielmożnego Pana Dobrodzieja najniższym sługą.

Tadeusz Łada-Zabłocki.

Tyflis 27 kwietnia 1842

Rok już z górą temu upłynął, jak miałem zaszczyt nadesłać Panu próbki moje pisane w Gruzji, prosząc Jego o umieszczenie ich tymczasowie w periodycznych pismach naszych, zanim Pan odbierze

resztę rękopismów moich zostawionych w Białej Rusi. Wydalenie się moje z Tyflisu co się przeciągnęło aż do stycznia b.r. a potem ciągle zajęcia się obowiązkiem, nie zostawiły mnie ani jednej chwili wolnej, w której bym mógł nową jakąkolwiek pracą przypomnieć się Jemu. Z piątego tomu „Athenaeum” wniosłem żeś Pan otrzymał mój list ostatni, a sądząc z prospektu na 2-gi oddział tego pisma spodziewałem się w szóstym nrze napotkać cokolwiek swojego, lecz jak na nieszczęście Glücksberg aż dotąd nie przysłała mi tego tomu, a wypisany od Zawadzkiego przed miesiącem następny oddział - jeszcze rąk moich nie doszedł. Nic więc nie wiem o losie próbek posłanych Jemu, ani też o reszcie rękopismów moich, których odszukanie ośmieliłem się powierzyć Panu. Jeżeli więc dobra chęć Pana nie spelzła na niczem, to najpokorniej upraszam o zrobienie jak najcisłszego wyboru, i o jak najrychlejsze ogłoszenie onego. Nie pamiętam nawet tytułu wielu próbek, lecz z tych co pamiętam upraszam wyrzucić *Oczarowanie*, *Grób poety*, tłumaczenia, naśladowania z rosyjskiego, balladę Waltera Scotta *Alice Brand* jako już tłumaczoną przez Odyńca i wielu innych. Wszystkie te wiersze będziesz Pan łaskaw, jeżeli można, rozdzielić na trzy części, niezależnie od ich chronologicznego porządku; dwie części niech obejmą pisane w kraju, trzecia zaś wygotowane na Kaukazie. Wszelkie poświęcenie, jeżeli Pan znajdziesz może w rękopismie, raczysz przemazać, bo obecne okoliczności moje dały mi poznać aż nadto istotną wartość moich dawniejszych przyjaciół. Jeszcze raz powtarzam prośbę o jak najrychlejsze ogłoszenie, bo stan zdrowia mojego nadwątłego nieszczęściem i zgryzotą, ciągle się pogarsza. Mam - jak się zdaje - suchoty, i jeżeli mi w tym roku nie pomogą piatigorskie wody, do których myślę udać się przez tydzień, to w takim razie może nie dożyję następnej wiosny. Nie wiem dlaczego, lecz chciałbym koniecznie przed śmiercią widzieć oddaną pod sąd publiczności jedyną pamiątkę, którą byłem w stanie zostawić po sobie dla kraju. Z ducha panującego obecnie w literaturze naszej wnioskuję, że ogłoszenie wierszów moich będzie anachronizmem; lecz życie moje było gorzkie, zanadto gorzkie! a pisałem pod wpływem okoliczności i wrażeń społecznych. Nie naśladowałem nikogo - lecz jeżeli się zbiegł z czymkolwiek duchem - nie moja wina! Zostawiłem Panu pełne prawo zawarcia ugody z księgarzem, na wszystkie warunki z góry przystaję; lecz jakkolwiek potrzebny

jestem, nie chcę pięknego wynagrodzenia. Niech mi przysze książek polskich i jeżeli dla mnie się samego nie zdadzą, mogą przynieść pociechę i ulgę nie dla jednego z ziomków naszych przerzuconych za Kaukaz. Niechaj choć tem będą użyteczny!

Obiecałem nadesłać Panu, wskutek prośby Jego, kilka widoków Kaukazu, lecz z żalem wyznać muszę, że ani jednego tutaj nie znalazł artysty, który by mógł to zrobić. Porucznik Lachowicz, na którego tyle pokładał nadziei w tej mierze, zaraz po mojem wydaleniu się z Tyflisu nagle wyjechał do Litwy, gdzie bawi aż dotąd. Jednakże nie tracę jeszcze zupełnie nadziei. Jenerał Espejs, posiadający bogaty zbiór tutejszych widoków, wkrótce wróci z Petersburga. Spodziewam się, iż mi pozwoli przedrabować swoją tekę, a w takim razie postaram się o przerysowanie - a tem samem o zaspokojenie Jego chęci.

Najcierpliwiej będę oczekiwał odpowiedzi Pańskiej, w której spodziewam się powziąć jakąkolwiek wiadomość o próbach moich: czy są gdziekolwiek ogłoszone i kiedy? czyś Pan otrzymał cokolwiek z Białej Rusi i co mianowicie? Przekonany jestem, że nie zechcesz mię zostawić w tak dręczącej niepewności i z pierwszą pocztą raczysz mię zaszczycić odpowiedzią. Jeżeli wyjadę do Piatigorska, to nie dalej jak przez tydzień. Zabawię tam cały miesiąc, a więc pismo Jego zastanie mię już w Tyflisie.

Niech Pan zawiadomi Pana Wiszniewskiego, że *Sonety krymskie* Mickiewicza i jego słynna improwizacja: *Samotność cóż po ludziach* itd. są tłumaczone na język gruzyjski przez księcia Erystawi, *Farys* na język perski przez niewiadomego tłumacza, zdaje się Aleksandra [U ?], który niedawno był konsulem w Peszcie. Przejeżdżając przez Derbent, leżący nad brzegiem Morza Kaspijskiego, sam słyszałem Persa deklamującego te piękną produkcję naszego wielkiego wieszczka, który się zachwycał i żadną miarą nie chciał mi wierzyć, że to Polak napisał. Może ta wiadomość w historii literatury polskiej na cokolwiek się przyda.

Racz mój drogi Panie ! przyjąć wyrazy najszczerzego szacunku z jakim mam zaszczyt zostać na zawsze

Jego najniższym sługą T. Łada Zabłocki

(Do korespondencji podaje adres swego brata, Benedykta)

Temir – Chan – Szura w Północnym Dagestanie 21 czerwca 1842

Ostatnich dni kwietnia b. r. pisałem do Pana, zapytując o losie moich poezji odesłanych Jemu i spodziewałem się odebrać odpowiedź w Tyflisie, lecz zamiast Piatigorska, kędy miałem się udać, nagle i niespodziewanie ocknąłem się w Północnym Dagestanie, na brzegach Kaspu i nie tak rychło, jak się zdaje, powrócę do Tyflisu. Jednakże wędrówka moja, aczkolwiek pomimowolna, przyniosła mi niemałą korzyść pod względem umysłowym. Wrażenia z niej zebrane komunikuję obecnie Panu, prosząc go o umieszczenie ich tymczasem w „Athenaeum” lub też w jakimkolwiek innym periodycznym piśmie naszym. Cztery początkowe poezje (*Do Nizy*, *Duma nad brzegiem Morza Kaspijskiego*, *Do M....* i *Do Wł. Strzelnickiego*) odesłałem p. Romualdowi Podbereskiemu, do jego „Rocznika Literackiego”, mającego się wydać w Petersburgu, do którego mię raczył zapoznać. Umieściłem one tutaj jedynie dlatego, abyś Pan, zajmujący się wydawaniem próbek moich, miał je wszystkie pod ręką.

Posyłam Panu także cztery akordy przedwcześnie rozbitej burzą losu lutni Stanisława Winnickiego, które mi się udało odszukać. Młody ten człowiek wielkich nadziei, przyjaciel i podobno krewny Aleksandra Grozy, umarł przed rokiem w szpitalu fortecy Groźnej. Jeżeli byś Pan dla natłoku materiału nie mógł ich umieścić w „Athenaeum”, to w takim razie najusilniej upraszam o odesłanie onych Aleksandrowi Grozie do jego „Rusałki”. Ten ostatni oddźwięk duszy poczciwego Stanisława, pewnie mu będzie miłym i pożądanym. Zdaje się, że ś.p. Winnicki ukończył swój poemat pt.: *Artem Popowicz*, którego początek był ogłoszony w pierwszej części „Rusałki”. Przed rokiem deklamował mi z niego kilka wyjątków, lecz pomimo ogólnych starań wszystkich jego znajomych nie mogłem pewniejszych zasięgnąć o tem wiadomości. Jeżeli zaś poszukiwania nasze uwieńczą się pomyślnym skutkiem, w takim razie nie zaniecham Panu nadesłać reszty poezji Winnickiego, dla ogłoszenia ich drukiem.

Młody człowiek, podporucznik Michał Bram, wyuczywszy się po polsku na Kaukazie, poświęca się naszej literaturze i przeze mnie posyła Panu kilka próbek, prosząc o umieszczenie w „Athenaeum”. Spodziewam się, że Pan zechcesz zachęcić młodego cudzoziemca,

zważając, jeżeli nie na wartość wewnętrzną jego poezji, to przynajmniej na chęć bezinteresowną rzucenia wdowiego grosza na ołtarz słowiańskiego piśmiennictwa.

Jeżeli Pan przyjmie do „Athenaeum” wiadomości dotyczące się Wschodu, to mu przyszlę rozprawę moją o poezji gruzyjskiej, którą od dawna wygotowałem; na co będę oczekiwał zezwolenia. Niech Pan pisze do mnie pod adresem posłanym mu w ostatnim piśmie. Gdzie bym nie był list Jego dojdzie rąk moich, jeżeli to nie przyjdzie mi się zakończyć to tułacze życie, to jutro o świcie z oddziałem Jenerała Grabbe występuję w góry do Awarii, gdzie mamy wziąć szturmem kilka aulów i zbudować fortecę.

Mam zaszczyt pozostać na zawsze z najgłębszym uszanowaniem

Jego najniższym sługą T. Łada Zabłocki

Tyflis 5 stycznia 1843

Pismo Pana z 25 maja przeszłego roku otrzymałem 31 sierpnia, w Ojsungurach w Wielkiej Czechni, gdzie przepędziłem całe lato i jesień budując fortecę. Brak wszelkiej komunikacji z Tyflisem, którą nam przecięli górale, pozbawił mię przyjemności odpowiedzieć rychło na ostatnie pismo Jego i podziękować Mu od duszy za ten szczerzy udział, jaki raczysz Pan przyjmować i w zdrowiu mojem i w odszukaniu moich próbek. Wróciwszy do Tyflisu 25 grudnia znużony i jeszcze bardziej skołatany na zdrowiu, zaledwo teraz wywiązać się mogę z tego całego długu wdzięczności, tak lubego sercu memu.

Szczerze zasmucony jestem, że pomimo reklamacji Pana, ogłoszonej w „Tygodniku”, niceś Pan aż dotąd nie odebrał z rękopisów moich. Taką nieczułość na odezwę Jego chciałbym tłumaczyć tem, że „Tygodnik Petersburski” pismem jest nader rzadkim w naszych stronach, i że słowa Jego nie doszły swego przeznaczenia. Prosiłbym Pana umieścić kilka poezji moich w „Athenaeum” i przy nich powtórzyć z eksklamacją, bo szczerze przekonany jestem, „Athenaeum” bardziej jest znajomym na Białej Rusi niż „Tygodnik”, i tą jedną drogą można trafić do celu. Z następną pocztą znowu piszę na Biało-Ruś, a nuż może niniejsza

odezwa moja będzie szczęśliwszą. Tymczasem przedrabowawszy jak najstaranniej pamięć i tekę swoją, odkryłem dwadzieścia kilka dawniejszych poezji, jeszcze pisanych prawie w dzieciennych latach, które mam zaszczyt komunikować obecnie Panu. Te, które Pan uzna za godne druku, niech pomieści w zbiorze mającym się ogłosić i choć byś Pan później inną drogą otrzymał drugie egzemplarze tych mych próbek, najpokorniej jednak upraszam Pana, abyś się trzymał, przy wydawaniu tych, które mu obecnie posyłam, bo to są ostatnie poprawione. Jeżeli zaś Pan przez sześć miesięcy, od daty niniejszego pisma, żadnych a żadnych nie otrzymasz rękopisów moich, w takim razie nie czekając już dalej, obowiązuję Pana na wszystko, abyś się raczył zająć wydaniem choć tego, co mu nadesłałem z Tyflisu, spodziewam się bowiem, że i tego co Pan posiada obecnie w rękę swoim, stanie na dwa spore tomiki. Nie wejdą do tego zbioru ani poemat *Okolice Witebska*, ani dwie fantazje: *Duchy* i *Dwaj aniołowie*, tudzież ballada z podań białoruskich *Zakłeta dziewica* i kilka innych, do których najwięcej przywiązuje wagi. Lecz cóż robić. Zostawmy to dalszemu czasowi i jeżeli będą godne uwagi publiczności, to niezawodnie ujdą zapomnienia i dadzą się kiedykolwiek odszukać. Radzisz mi Pan zająć się opisem wędrowek moich po Kaukazie. Rzecz pewna, że należałoby się wstydzić za ziomeków naszych, gdy żaden z nich, którzy byli lub się obecnie znajdują na Kaukazie, nie zajął się traktowaniem tego przedmiotu tyle ważnego i tyle nas interesującego. Brak zdrowia i czasu nie pozwalają mi poświęcić się temu, lecz wrażenia i postrzeżenia moje zebrane z wędrowek po lewym skrzydle Kaukazu komunikuję Panu Michałowi Butowtowi, który od kilku lat pracuje nad opisaniem Kaukazu, uczy się języków tutejszych, zbiera historyczne materiały i już znaczną część tego pisma tyle ważnego i ciekawego dla nas, wykończył. Próbkę z tego pt. *Derbent* odesłał, jak mi mówił, Panu do *Athenaeum*. Nie czytałem tego kawałka, lecz się spodziewam, że musiał dobrze napisać, bo co do daru trafnego postrzegania i erudycji prawdziwie niemieckiej w rzeczach tyczących się Wschodu, rzadko mu kto może wyrównać. Niech Go Pan tylko raczy zachęcić i ogłosić to, co nadesłał Jemu, bo to jest człowiek młody, dwudziestu dwóch lat nie więcej i potrzebuje tej zachęty, którą Hallam tak trafnie nazwał the sunshine of genius.

Oprócz tego Pan Leon Janiszewski, tłumacz *Cyganów* Puszkina na język polski, wykończył już swoje *Wrażenia z podróży odbytej na Kaukaz*, co mogę Pana zaręczyć, będą miały większy interes i wagę od napuszonych obrazów Marlińskiego. Już je teraz przepisuje na czysto i przez kilka poczt odeszle do Warszawy do druku. Na tych tedy pracach bardzo bym małą mógł przynieść korzyść, natomiast lepiej wytłumaczę jakikolwiek poemat z języka gruzyjskiego, nauce którego oddaję się od niejakiego czasu, jeżeli tylko wątły stan mojego zdrowia nie zmusi mię do przerwania tej pracy. Jeżeli mi w tym roku nie uda się być w Piatigorsku, to w towarzystwie kilku kolegów odprawię wędrowkę na Ararat. Jeszcze stopa polska nie była na jego wierzchołku. Od dawna ta myśl zajmuje moją wyobraźnię.

Kończąc to pismo za obowiązek poczytuję prosić Pana o przebaczenie, że się ośmielam utrudzać i obciążać jego korespondencją moją. Aż nadto czuję, ile powinniśmy oszczędzać czas Jego, czas jedynie poświęcony wstawieniu imienia naszego i podźwignieniu piśmiennictwa. Lecz okoliczności moje powinny mię wymówić przed Panem, i do kogóż byśmy się udali, jeżeli by Kraszewski odmówił nam pomocy?

Niech Pan wierzy najszczerzszemu wyznaniu, że mam zaszczyt pozostać na zawsze z najgłębszym uszanowaniem Jego najniższym sługą

Tadeusz Łada Zabłocki

Tyflis 15 lutego 1843

Nie wiem, jak się mam wytłumaczyć przed Panem z częstego natręctwa mojego, i że pismami mojemu odrywam Jego od prac wyższych, które tyle chluby przynoszą piśmiennictwu naszemu. Wybacz mój drogi Panie! Że jeszcze raz ośmielam się niepokoić Jego i przypomnieć się Mu niniejszym pismem.

Z d. 5 stycznia bieżącego roku prosiłem Pana, abyś już nie czekając zwrotu reszty rękopismów moich przystąpił do ogłoszenia tych, co mu przesłałem, obiecując jeszcze raz odezwać się do P.P. Ciechanowieckiego i Reutta. Lecz różne okoliczności nie pozwoliły mi aż dotąd napisać do nich i zaledwie teraz wybrałem czas jeszcze

raz listownie przypomnieć im, aby złożone u siebie rękopisy odesłali Panu. Co jeżeli nie nastąpi przez sześć miesięcy, rachując od daty niniejszego pisma, niech już Pan nie czekając dalej przystąpi do układów z Zawadzki, względem druku moich wierszy, bo bym chciał, aby Zawadzki, nie zaś Glücksberg, co się dosyć nam przeniewierzył, nie dosyłając wielu potrzebowanych książek, na które z góry wziął pieniądze, zajął się ogłoszeniem ich.

Układ wewnętrzny poezji moich zostawiam Panu, prosząc Jego jednakże, abyś Pan raczył się trzymać tego rękopismu, com mu nadesłał z Kaukazu, jeżeli z innych stron odbierze resztę moich wierszy. Bo wiele z nich poprawiłem i znacznie odmieniłem. Jeżeli zaś Pan nic więcej nie odbierze, to najusilniej upraszam dać tytuł: *Niektóre poezje Tadeusza Łady – Zabłockiego* wydane przez J. I. Kraszewskiego, a w przedmowie wyrazić krótką historię moich rękopisów wzmiankując u kogo były złożone i co mianowicie zawierały. Pomiędzy zatraconemi poezjami, których najwięcej żałuję wymienić 1. *Okolice Witebska* (poemat) 2. *Zakłeta dziewica*, ballada z podań białoruskich 3. *Duchy* (fantazja) 4. *Dwaj Aniołowie* (fantazja) 5. *Kilka scen z Nieba i Ziemi* Bajrona, którą nie ukończyłem, nie mając u siebie początku, którą chciałbym ogłosić, bo jakkolwiek śliczne jest tłumaczenie Odyńca, nie wahałbym się jednak stanąć z nim do współzawodnictwa 6. Kilka tłumaczeń z Bajrona i N[...ra] 7. Kilka pieśni gminnych romelijskich i czeskich 8. *Wiersz do Tomasza Kładnickiego* 9. *Do Józefa Strzemieskiego* 10. *Do Antoniego Kładnickiego* i wiele innych. Sam zaś poszyt proszę poświęcić: Leonowi Janiszewskiemu, Ksaweremu Pietraszkiewiczowi, Władysławowi Strzelnickiemu i Michałowi Andrzejkiewiczowi, przyjaciom, towarzyszom długich wędrówek Autora po Kaukazie. Są to wszystko młodzi chłopcy wielkich nadziei i pełni zapału do nauki. To ich zachęci do dalszych prac i może ustrzeże od zmarnowania talentów swoich.

Drogi mój Panie! Aż nadto czuję szlachetność Jego, z jaką wzięłeś się do spełnienia prośb zupełnie Mu nieznanego człowieka. Pan zrobisz dla mnie to, co Southey zrobił dla tyłu swoich współziomków i bądź przekonany, że dobroć Jego nie padnie na niewdzięczne serce, że pomimo burzy co tumanami przegnała nad niem, co tak przedwcześnie rozwiała jego najpiękniejsze popędy i oprószyła głowę moją rannym szronem, jeszcze w niem tleją święte

uczucia, jeszcze w niem może zapłonąć ogień najczystszej wdzięczności!...

Wskutek prośby Jego posyłam mu obecnie dwie próbki ze *Szkieców Kaukazu*. Słabe są, lecz jeżeli choć w części odpowiedzą życzeniu Jego, obiecuję mu nadesłać inne tejże samej ręki. Nie uwierzysz Pan, jak trudno w tym poetycznym kraju o artystę. Jeżeli Pan ogłosisz moje poezje, to mię może zaznajomić z innemi ludźmi, co godniej uiścić się będą mogli z poruczenia Pańskiego. Bądź Pan przekonany, że to będzie najświętszym obowiązkiem moim, który niezawodnie wypełnię.

Przed kilką dniami zająłem się tłumaczeniami z języka perskiego na ruski *Historii Zakaukaskiego Kraju* przez Abbasa – Kuli – Baki – Chana pod okiem samego autora. Praca ta, do której zmuszony byłem ex officio, pochłania mi obecnie wszystkie chwile wolnego czasu. Nie wiem jak prędko ją ukończę – lecz po jej ukończeniu zajmę się przekładem z angielskiego na polski dramatu Percy Byrhy Szellej’go *Prometheus unbounded*, jeżeli tylko Pan raczy mię zapewnić, że cenzura nasza pozwoli mi wydrukować jego. Shelley zupełnie jest u nas nieznanym, nawet nie pamiętam, abym choć pełną wzmiankę spotkał o nim w dziennikach naszych, a przecież jest to znakomity poeta i wart tego, aby go dać poznać publiczności naszej. Upraszam tylko Pana zawiadomić mię, czy mi cenzura pozwoli go ogłosić drukiem? Zdrowie moje nad wszelkie spodziewanie znacznie się zaczyna poprawiać. Jeżeli mi się uda być w Piatigorsku, sądzę, że się wyleczę zupełnie. Niechybnie musiała nań wpłynąć niezmiernie łagodna zima, w ciągu której nie widzieliśmy nawet śniegu. Pogoda tak piękna, że od dwóch miesięcy niebo było ciągle czyste, a tak ciepło, że tylko dwa lub trzy razy nakładałem płaszcz. Od tygodnia zazieleniało wszystko naokoło, migdały kwitną i winogrona się rozwijają.

Niech mię Pan raczy zawiadomić, czy odebrał list mój z 21 czerwca 1842 r. z Temir – Chan – Szury, przy którym posłałem Mu kilkanaście nowych swoich poezji. Jeżeli nie? to znowu je poszlę, list ten bowiem nie sam oddawałem na pocztę.

Adres mój jednostajny. Mam honor pozostać na zawsze z najgłębszym uszanowaniem Wielmożnego Pana Dobrodzieja najniższym sługą

Tadeusz Łada-Zabłocki

P.s. Prosiłbym Pana o umieszczenie kilku moich poezji w „Athenaeum” i o powtórzenie przy nich reklamacji swojej względem moich rękopisów, zamieszczonej w zaprzeszłym roku w „Tyg[odniku] Petersb[urskim]”.

Tyflis 30 lipca 1846

Wielmożny Mości Dobrodzieju!

Od dawna leżał na sercu mojem jak najświętszy obowiązek podziękować najczulej Panu, naprzód na odezwę tyle pochlebną dla mnie w liście do Aleksandra hr. Przeździeckiego, umieszczonym w „Bibliotece Warszawskiej”, która wśród przedajnych lub

nieumiejętnych sądów naszej krytyki prawdziwą mi przyniosła radość, po wtóre na zalecenie mię Wojciechowi Potockiemu, który przybywszy do Tyflisu poznał się i zbliżył ze mną i dużo mi dopomógł w interesach. Po rozchwianiu się nadziei mojej wyjechać w podróż do Persji, Azji Mniejszej, Arabii, Nubii i Palestyny miałem wrócić do kraju i umyślnie skierować drogę na Wołyń, aby się poznać z Panem osobiście, złożyć Mu najgłębszy mój szacunek i podziękować za taką ku mnie, chociaż nieznanomemu, przychylność. Lecz gdy z łaski Pana Podbereskiego, (który przy wydaniu moich poezji najhaniebniej mię oszwabił, bo naraziwszy mię na stratę kilkuset rubli sr. zagrabił całe wydanie i korzysta z niego). Mi pierwszy, ani ostatni zamiar nie przyszedł do skutku i ja zahaczony w Gruzji zmuszony jestem osieść w niej może na zawsze, śpieszę uiścić się z największego długu i złożyć obecnie Panu najczulsze, najszczerze dzięki.

Nie uwierzysz Pan, ile nas mieszkańców Kaukazu ucieszyła pierwsza wiadomość, iż Pan ostatecznie zerwał z osławioną Koterią Wołyńsko- Litewską, która nie bojąc się ani Boga, ani ludzi usiłuje nadać fałszywy i wsteczny kierunek nowemu pokoleniu. Zawsze zapewniałem przyjaciół moich i że to musi nastąpić, i na szczęście nasze nie byłem fałszywym prorokiem. W pierwszym zapale na dowód naszego współczucia zobowiązaliśmy się wszyscy posłać panu całą pakę artykułów do „Athenaeum”, lecz wieść o niektórych wypadkach i wyjazd Potockiego z Księciem Woroncowa z Tyflisu nie dozwoliły nam skutecznić ten zamiar. Co się przewlecze, to nie uciecze, przynajmniej ja z mojej strony dopełniam zobowiązania się i posyłam Panu kilka ostatnich moich wierszy, a mianowicie:

1. *Karzeł Wielki* (ballada) 2. *Kolczyki Zary* (ballada hiszpańska) 3. *Zbiegi* (romans) 4. *Prośba Proroka* 5. *Do K..... D.....skiej* 6. *Do Kazimierza S.....i* 7. *Rada nieukowi*, które proszę, jeżeli można, w następnym numerze „Atheaeum” umieścić. Oprócz tego miałem posłać Panu niektóre tłumaczenia moje z Goethego, w których starałem się zatrzymać miarę oryginału, lecz to odłożyłem na później. Mając zamiar wyjechać do kraju i koniecznie widzieć się z Panem, choć by się przyszło zboczyć z drogi o kilkaset wiorst, skierowałem niektóre z moich korespondencji na imię Pańskie, najserdeczniej przepraszając Jego za tę śmiałość.

Kulpy u podnóża Araratu na tureckiej granicy 9 stycznia 1847

Na szanowne i tyle pożądane pismo Jego z d. 29 sierpnia przeszłego roku, zaledwo teraz zdobyłem się na odpowiedź. Przyczyną tej zwłoki była choroba i śmierć mojego współtowarzysza Władysława Strzelnickiego, tudzież niepewność swojego własnego losu. Pomimo najgorętszej chęci wrócenia do kraju i poświęcenia się wyłącznie literaturze, przeznaczenie jakby naumyślnie zatrzymało mię za Kaukazem. Książę namiestnik dał mi posadę zarządzającego Kulpińskimi Solnemi Kopalniami, posadę może najważniejszą w Gruzji, dotąd administrowaną przez ludzi więcej dbających o własny niż o skarbowy interes. Jeżeli Bóg mię pobłogosławi, spodziewam się przynieść nieobrachowany pożytek dla tutejszego kraju, a z taką myślą obejmując ten zarząd nie wiem, czy mi się uda zostawić coś pożytecznego w literaturze naszej – chociaż tyle zgromadziłem materiałów do opisanja Armenii, kraju z wielu względów mogącego nas interesować.

Pan Wojciech że nie pisze do Pana, ma na to niektóre powody. Jednakże przy wyjeździe moim z Tyflisu, kiedym mu mówił, że za pierwszą zrzeczością napiszę do Pana, kazał mi się Mu kłaniać. Masz Pan w nim szczerego przyjaciela, który w pełni umie ocenić Jego zasługi i poświęcenie się.

Z „Tygodnika Petersburskiego” wiadomo Panu, że ponieśliśmy nieodżałowaną stratę ze śmiercią ś.p. Władysława Strzelnickiego. Rękopisma jego znajdują się w mojem ręku. Między niemi jest powieść *Mahmudek*, co pod względem twórczości i artystycznego wykończenia, wysokie miejsce zajmie w naszej literaturze. Chciałbym to wszystko ogłosić drukiem, lecz zarzucony za granicę kraju, nie wiem, jak doprowadzę ten zamiar do skutku. Z wyręczonych pieniędzy wznosiłbym mu pomnik na jego mogile w Tyflisie. Udaję się do Pana w tym razie i spodziewam się, iż nie odmówisz mi swojej rady i pomocy. Co się tyczy kosztu na ogłoszenie, wszystko to mogę przyjąć na siebie. W jednej Gruzji dałbym około dwóchset prenumeracyjnych biletów. Proszę więc Pana zawiadomić mię do kogo mam się udać, czy do Zawadzkiego czy do Glücksberga - i co może wartować wydanie - o ile można najświetniejsze, rękopisma zawierającego w sobie około dwudziestu arkuszy druku? Spodziewając się, iż Pan nie odmówisz zaszczyć

mię i na ten raz swoją odpowiedzią według wskazanego niżej adresu. Mam honor pozostać na zawsze Jego najniższym sługą.

T. Łada-Zabłocki

1847 Maja 8 Kulpy na Tureckiej granicy w Azji.

Szanowny Panie! Drogie pismo Jego z dn. 26 lutego otrzymałem przed kilką pocztami. Nie mogłem nań natychmiast odpowiedzieć, bo chaos Kulpińskiego życia zagusza mię i nie daje ani jednej chwili wolnej. Słusznie Pan błogosławsz naszego dobrego, ślachtetnego i mądrego Namiestnika. Jeszcze tak mało zarządza tym krajem, a już Kaukaz przybiera inną postać. Szczęk oręża zaczyna głuchnąć, nadużycia ustają, pustynie Armenii i Karabagu, niegdyś kipiące życiem i przemyśłem, zaczynają się na nowo zaludniać, ludzie uczciwi powołani są do obowiązków, nieuczciwi muszą do nich chęć nie chęć się stosować i milczeć. Przekonany jestem, że jeżeli Bóg pozwoli zdrowia Księciu Namiestnikowi jeszcze na lat kilkanaście, to Kaukaz stanie się Włochami Rosji, bo już mamy i dzienniki, i literaturę, i drukarnie, i teatry, i swoich własnych muzyków i malarzy. A wszystko to stworzył Książę Namiestnik w ciągu dwóch lat, coż to będzie za kilkanaście? Lękam się, abyś i Pan słów moich nie wziął za przesadę poetyczną, bo to jest najszczerzą prawdą. Tyflis zaczął tracić cechy azjatyizmu i tak się zabudował w ciągu ostatnich lat, że go poznać nie można... Książę Namiestnik oprócz tego założył publiczną bibliotekę przy swojej kancelarii; do niej postąpi i biblioteka śp. Strzelnickiego, dla której będzie zrobioną osobną szafę za złotym napisem „pamiętka po śp. Strzelnickim”. Prosiłbym Pana, abyś raczył przysłać wszystkie swoje dzieła do biblioteki Kancelarii Księcia, za to pan odbierzesz publiczne podziękowania w dzienniku „Kaukaz”, który Pan zapewna musisz odbierać, bo wyjeżdżając z Tyflisu prosiłem Redaktora, aby Panu przysłał ten dziennik, w zamian za „Athenaeum”.

Prosisz mię Pan o jakiegokolwiek zabytki starożytności tutejszych z czasów pogańskich. Chrystianizm a później islamizm wszystko to wytępił. Może w niedostępnych jeszcze zakątkach Kaukazu zdarzy się napotkać jakąś osobliwość, lecz tak daleko jestem za Kaukazem,

że to już dla mnie staje się niepodobnem. Przy wzięciu szturmem Kara-Kiury w Lezгии 1839 roku, w jednej dymiącej się sakli znalazłem brązowe trzy medale z popiersiem Trajana, Wespazjana i Marka Aureliusza, które na usilną prośbę pewnego wędrownika niemieckiego oddałem jemu. Niech Pan nie wierzy w opisanie podróży po Kaukazie Francuzów i Niemców. Dubois de Montpereux dużo kłamstw puścił w obieg, chociaż jest jednym z najuczciwszych podróżopisarzy. Co on mówi o podobieństwie Abchazów z Litwinami, wierutne kłamstwo. Ossetyni rzeczywiście mają oczy błękitne i włos świątły i temi słowiańskimi cechami odznaczają się od wszystkich ludów kaukaskich, lecz w ich języku nie ma ani jednego wyrazu słowiańskiego. Mają kilka słów niemieckich, a między innymi „werden” i „haben” skąd by się wzięło, nieodgadniona tajemnica. Aby Kaukaz wysledzić pod względem etymologicznym, trzeba mieć zdolność Mezzofanti. Bo oprócz trzech głównych języków: armeńskiego, tatarskiego i gruzyjskiego zupełnie odrębnych od siebie, znajdują się języki abchaski, czerkieski, ossetyński, lezgiński, awarski, kumuchski, kurdzki itp. składające oddzielne szczepy. Nieodżałowana szkoda Strzelnickiego. On znał tatarski i lezgiński język, zaczął się uczyć kumuchskiego i wielkie, wielkie światło rzuciłby na Kaukaz, tem bardziej, że Książę Namiestnik wybrał jego do badania Kaukazu.

Czy możesz Pan przyjąć na siebie wydanie pozgonnych pism Strzelnickiego. Gdybym był w Tyflisie, gdzie mam obszerne stosunki, mógłbym zapewne rozdać 200 biletów prenumeracyjnych i udać się do Zawadzkiego, lecz będąc w Kulpach związane mam ręce, a nie znam nikogo, co by się chciał tem zająć. Ułożyłem i przepisałem na czysto wszystkie rękopisma śp. Władysława, między którymi znajduje się powieść wschodnia *Mahmudek* uderzająca twórczością, pięknnością języka i oryginalnością myśli. Chciałem poruczyć Jakubowi Jurkiewiczowi, lecz ten tak się ociąga ze swoją „gwiazdką”, na którą zbierałem w Tyflisie prenumeratę, że już zaczynam wątpić, aby kiedykolwiek zajaśniała. Przeclawski zdaje się zgasił ją swoim gburowatym sarkazmem.

Wszystko co dla Pana mogę zrobić to zbierać numizmata starożytne, których jest tu wielkie mnóstwo. Rozkowszenko, dyrektor Tyfliskiego Gimnazjum, zebrał ich do 4,000. Zdarzają się tutaj nie tylko greckie i rzymskie ze wszystkich okresów, ale

partańskie, żydowskie, arabskie, z których najwięcej dynastii Sassanidów i wielu innych. Lecz i dla tego nawet trzeba żyć w Tyflisie, gdzie ześrodkowuje się całe życie Kaukazu. Starożytne monety najwięcej można widzieć na amuletach tutejszych kobiet, bo te amulety przechodzą od pokolenia do pokolenia.

Proszę Pana czy nie można by było mi przysłać „Athenaeum” z roku 1846 i 1847, których nie czytałem. Bo Glücksberg tak nieakuratny, że żadnych z nim stosunków mieć nie można, a Zawadzki niechętnie się bierze za nadsyłanie ksiąg wychodzących w drukarni Glücksberga. Ostatniej poczty otrzymałem: *Kataleptyk* Szyrmer, *Rachel* Hołowińskiego, *Listopad* Rzewuskiego, *Kollokacja* Korzeniowskiego. Serce mi opływa radością że panowie tak zaszczytnie pracujecie. Jeżeli czasu mi dostanie, niezawodnie przyszlę Panu cokolwiek prozą do „Athenaeum”. P. Wojciech jeszcze ciągle przy osobie Księcia. W ostatnim liście do mnie mówił, że wkrótce do Pana napisze.

Racz Pan przyjąć wyrazy szacunku od Tadeusza Łady-Zabłockiego.

Listy T. Łady-Zabłockiego pochodzą ze zbiorów Kraszewskiego, rkps BJ, sygn. 6458/IV. Dotychczas drukowano jedynie wybrane fragmenty.

Wyjątek z listu Tadeusza Łady – Zabłockiego z 10 czerwca 1843 roku z Tyflisu do Romualda Podbereskiego

Nie uwierzysz, jaką uczułem radość, gdy po ośmiomiesięcznym tułaniu się po lewym skrzydle Kaukazu, wróciwszy pozawczoraj do Tyflisu, zastałem drogie pismo twoje od d. 1 sierp. Wyrazy szczerego spółczucia, jakimi nacechowałeś odezwę swoją, zniewalają mię do zarzucenia płonnych form światowego ugrzecznienia w stosunkach naszych i do uściśnienia cię nawzajem po bratersku. Racz przyjąć najszczerze dzięki w imieniu wszystkich tu ziomeków, za te kilka słów pociechy, któreś wlał w serca przepelnione goryczą....

.....Dotychczas spotykane niepowodzenie w zawodzie naukowym, odstręczało mię od pracy... Gdyby Ignacy Ciechanowiecki wydał w Lipsku, jak miał zamiar, te próby, co w roku 1836 prawie gwałtem zabrał u mnie i nawet zebrał na nie prenumeratę na Białej Rusi – już bym dotąd zyskał imię w ojczystej literaturze i zostawiłbym po sobie daleko lepszą pamiątkę. Byłem bowiem dobrze przygotowany i miałem w duszy tyle zapału, tyle chęci! A teraz zawód się mój już skończył. Rozszerzenie się serca (anevrizma), skutek pięcioletniego oderwania się od swoich, któremu uległem, i gwałtowny ból piersi przeszkadzają mi zająć się czemś ważniejszym. Ani podróże po Kaukazie, podczas których zapomniałem o wszystkich książkach, ani starania moich przyjaciół medyków, nie przyniosły najmniejszej ulgi. Pomimo najostrożniejszego życia, które teraz prowadzę, bardzo wątpię, abym mógł długo zatrzymać w zwątlonem nieszczęściami ciele, wydzierającego się zeń ducha. I dlatego to tak się starałem, aby przed śmiercią widzieć cokolwiek ze swoich próbek w druku. Przekonany jestem, że moja poezja nie jest poezją. Przy innych okolicznościach zapewne nie zostawiłbym po sobie żadnego wiersza. Namiętnie lubiłem filologię słowiańską, oddawałem się jej kiedyś z zapałem i od ранней młodości zgromadzałem materiały do napisania *Historii cywilizacji i literatury słowiańskich ludów*. Większa część tych materiałów u Ciechanowieckiego, o które ty, jako mój przyszły wydawca, upomnieć się masz prawo.... Lecz po tak okropnem zwichnięciu mojego losu, nie miałem najmniejszych środków do urzeczywistnienia jednej myśli mojego życia. W nudach długiego odosobnienia, w ciągłem tułactwie po świecie, oddałem się poezji, bo tylko jedna kraina wyobraźni nie była jeszcze przede mną zamkniętą. Nie przywiązując więc najmniejszej ceny do moich próbek, uważam je tylko jako grosz wdowi, rzucony na ołtarz krajowego piśmiennictwa, i jako taki wolałbym gdyby poszedł w obieg, niż gdyby się zatracił w ukryciu.

Zaproszony do uczestnictwa w „Roczniku Literackim” posyłam kilkanaście wierszy swoich i Strzelnickiego, które jeszcze w r. 1839 były posłane do redakcji „Tygodnika Petersburskiego”, ale osobliwszym obyczajem tej gazety, nie były drukowane, ani zwrócone. Strzelnicki przed kilką miesiącami był w Tyflisie i czytał w niektórych domach nową napisaną przez siebie powieść p.t.

Mahmudek, którą miał posłać do Warszawy. Poemat *Bej – Bulat* już skończył...

Onufry Pietraszkiewicz, autor *Dwóch olbrzymów*, w ostatniej wyprawie w góry raniony był w brzuch kulą, która się tam została. Cierpienia konwulsyjne, jakich od tego zaczął doświadczać, spowodowały go udać się do Piatigorska, do wód mineralnych, gdzie zostaje dotąd, a stamtąd, jeżeli wyżyje, ma udać się do kraju, bo już otrzymał uwolnienie... Leon Janiszewski ogłosił w Warszawie *Barkarolę*, wyjątek z poematu i swój przekład *Cyganów* Puszkina, o którym tak się chlubnie odezwał p. Michał Grabowski w „Tygodniku”. Dwa zaś tomy poezji, które miał drukować w Wilnie, nie wyszły, z powodów od niego nie zależących... Szczególnie poemat dramatyczny *Dwa dni* uderza oryginalnością pomysłu i głębokością uczuć i myśli. Teraz pisze *Obrazy i wrażenia z podróży na Kaukaz*, które będą wyższe od Marlińskiego, a tem bardziej od Wojc[iecha] Potockiego. Zakomunikuje ci muzykę do *Barkaroli* i do jednej z moich piosenek, tudzież wiadomość o swoich kompozycjach muzycznych. Michał Andrzejkowicz ciągle pracuje nad *Opisaniem Kaukazu* pod względem historycznym, etnograficznym, statystycznym itd. Wyjątek z tego dzieła, pełnego niemieckiej erudycji, odesłał Kraszewskiemu do „Athenaeum”. Teraz pisze *Szkice Kaukazu*, w których historia, etnografia, archeologia będą podrzędną rzeczą i wyda je pod imieniem Butowta. Hugo Korsak, młody chłopiec, pisze powieść z podań Gruzji pod tytułem *Kikoli*. Będzie to obraz zwyczajów, obyczajów, przesadów i charakterów mieszkańców tego kraju. Wyjątki, które mi czytał, odznaczają się trafnością postrzeżeń. Jan Wierzbicki przegląda Kaukaz pod względem medycyny i historii naturalnej, i rezultata swoich badań przygotowuje do druku. Konstanty Zach obeznawszy się z tutejszemi językami, śledzi podań i tłumaczy gminne piosnki Tatarów zakaukaskich i Persów.

Oto są główne prace, którym się oddają ziomkowie nasi na Kaukazie. Pomijam innych, którzy się zajmują tłumaczeniem powieści Marlińskiego lub najnowszych franc[uskich] romansów, bo te podejmują więcej dla ukształcenia się w języku, niż dla innych celów.

W przeszłym roku straciliśmy Stanisława Winnickiego. Młody ten chłopiec wielkich nadziei zmarł z gorączki w fortecy Groźnej.

Poemat jego *Artem Popowicz*, którego początek ogłoszony był w pierwszej, zda się, części „Rusalki” już był skończony, lecz przy jego śmierci nikogo z ziomeków naszych nie było i poemat ten gdzieś się zawieruszył. Ostatnią jego poezję posyłam do „Rocznika”; jest to ostatni oddźwięk lutni, tak za wcześnie rozbitej, tak pełnej dźwięków i myśli. Ułomek *Kaf Kaz* miał być początkiem poematu; napisał go autor na dwa dni przed śmiercią.

Literatura nasza zaczyna interesować i tutejszych mieszkańców. Księżę Erystawi przełożył na język gruzyjski *Sonety krymskie* M. i improwizację jego zaczynającą się od słowa : *Samotność..*, a księżę Tumanawi jedną z moich poezji pt. *Alazańska dolina*. Jeżeli mi zdrowie pozwoli, dokończę mój *Rzut oka na piśmiennictwo gruzyjskie*, nad którym pracowałem uprzednio.

Ale przy tem wszystkiem, pomimo najlepszych chęci i usposobień, wszystkim nam prawie brakuje nie tylko materialnych pomocy, lecz nawet czasu i zdrowia. Skorom tylko wrócił z ekspedycji, nie uśpiałem jeszcze się obejrzeć, gdy mię obarczono niewdzięczną pracą, z której ani sława, ani korzyść dla mnie, ani pożytek ogólny dla narodu może wyniknąć. Siedzę bowiem od kilku miesięcy nad tłumaczeniem na język rosyjski *Historii wschodniej części zakaukaskiego kraju* przez pułkownika Abbas Kuli Chana Bakichańskiego napisanej. Pracę tę wykonywam z urzędu, pod okiem samego autora, a więc sławę i korzyść odniesie sam tylko autor Abbas – Kuli. Moje imię nawet jako tłumacza nie będzie znanem. Około sześciu godzin w dobę zabijam nad tą nudną robotą, i tak mi się przykrzy, iż aby uwolnić się od niej na czas niejaki, korzystałem przed dwoma miesiącami ze szczęśliwej okoliczności i zwiedziłem jeszcze przez nikogo z naszych nie zwiedzaną Armenię Wielką. Byłem w Erywaniu, Nachiczywanie, Ordubacie, Eczmiadynie, na Araracie, w Irdyrze itd. słowem wzdłuż po granicy Persji i Turcji. Wrażenia z tej podróży, zanotowane w pugilaresie, dotąd leżą *in crudo*. Oprócz czasu obecnie zajętego przez Abbas – Kuli, muszę jeszcze ze trzy lub cztery godzin zmarnować na lekcje francuskiego języka, dla utrzymania materialnego bytu. Oto życie obecne tego, którego ty zachęcasz do życia i każesz myśleć o wpływie na dobro ogólne.

Jeżeli nie dla sławy, to przynajmniej dla pożytku spółziomeków chciałbym z ochotą i mógłbym pracować. I jedynie w ostatnim celu,

jak tylko mi czas pozwoli, zajmę się przerobieniem *Historii zakaukaskiego kraju* na polski. Abbas – Kuli, aby nie narazić dla siebie potomków kilku historycznych osób, kilka faktów przemilczał lub sfalszował. Ja wiem o tem i mógłbym w polskim tłumaczeniu sprostować te błędy. To dzieło byłoby ważnem dla historii literatury naszego kraju.

Co do wydania moich poezji, nie chodzi mi o sławę, której znam cenę, ani o pochwały krytyków, które mię już nie mogą zepsuć ani poprawić - jedyne czucie we mnie jest boleść fizyczna i moralna; jedyna myśl – myśl o grobie nieznanym, niesławnym, na ziemi obcej i niegościnnej. Większa część piosnek moich ochrzczona gorzkimi łzami cierpienia, wyrwała się spod serca. Może więc w nich znajdzie się choć jedna myśl pobożna, szlachetna, wznioślejsza, co harmonizując się z duchem narodowym, zapadnie choć w jedno cnotliwsze serce; o! wtedy byłbym wynagrodzonym za całą przeszłość, z całej duszy byłbym rad z ich ogłoszenia i wdzięczny temu, co by to na siebie przyjął.

Pierwodruk: „Rocznik Literacki” 1844, t. 4, s. X-XIV.

Z listu Leona Janiszewskiego do Wydawcy „Pamiętnika”¹⁷⁶

Szanowny Panie Romualdzie!

Chcesz, żebym ci doniósł o pracach naszej młodzieży na Kaukazie, i spodziewasz się ich udziału w swoich publikacjach. Trochę za wcześniej ogłosiłeś rys naszego umysłowego i pisarskiego stanowiska przesłany ci niegdyś przez nieboszczyka Tadeusza¹⁷⁷. Wiem że on tam jednym pióra pociągiem nastwarzał Historyków, Statystyków, Etnografów, Geologów, Orientalistów itd. i t.d. – Co do mnie, wyznaję z pokorą, że dotąd o wielu z tych uroczych mężów i dziełach ich, wiem nader mało. Co zaś wiem, to powiem. – **Strzelnicki** umarł – talent wielki – prawdziwy poeta – pisarz wielkich nadziei. Znasz jego prace, boś je pierwszy dał poznać w swoich „Rocznikach”. Więcej nic prawie nie zostawił. *Mahmudek* najlepsza jego powieść, ale (szkoda) często przypominająca *Mulla-Nur* Marlińskiego, drukowaną była w „Bibliotece Warszawskiej”. Strzelnicki był wielkim czcicielem rosyjskiej literatury. Marliński był u niego poetą i prozaikiem *nec plus ultra*. Stąd to, nie wiedząc

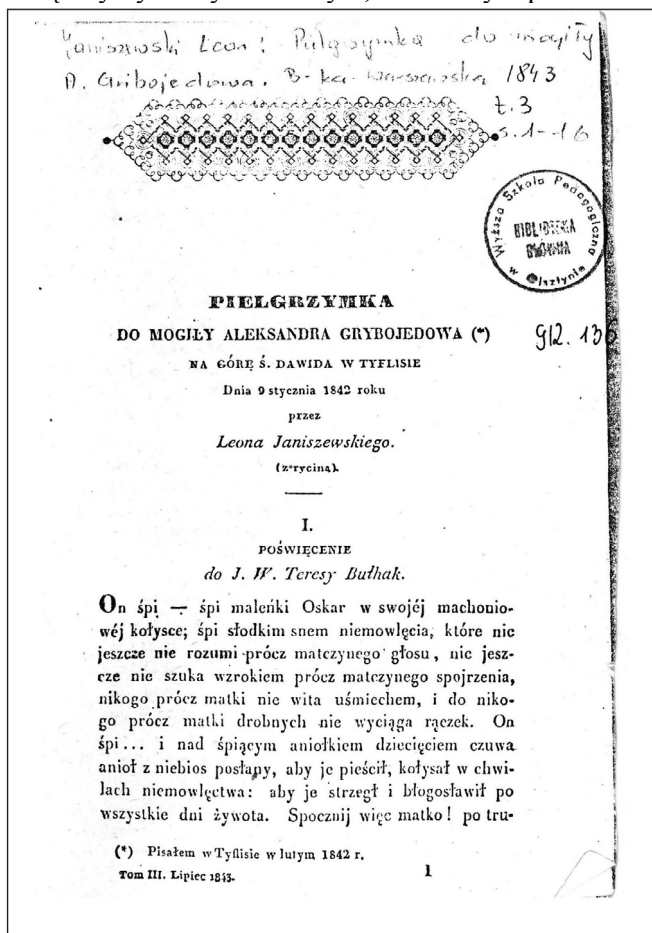
---

¹⁷⁶ Zachował się autograf redakcyjny „Pamiętnika Naukowo-Literackiego” 1850, t. 6, w którym drukowany był List Janiszewskiego do Wydawcy... Wynika z niego, że tekst został znacznie złagodzony poprzez wykreślenie lub przeformułowanie niektórych fragmentów. Rys Zabłockiego nazwał Janiszewski „bajecznym”. O Andrzejkowiczu pisał tak: „Il compilait – compilait – compilait! – Te trzy wyrazy Woltera znaczą po polsku Michał Andrzejkowicz” – i dalej: „A robiąc wyciągi z dzieł o Kaukazie w obcych językach pisanych, nie gardzi przy tym ani gazetą, ani okładką, ani afiszem, gdzie by mógł złowić jakie bez rozbioru wszelkie wiadomości o kraju”. Podaje adres Andrzejkowicza jako porucznika artylerii polowej w Gori.

Wykreślone są fragmenty w których Janiszewski przyznaje się, że nie umie jak Łada zabiegać o czytelników; wykreślono też wymówki skierowane do Podbereskiego, że go nie drukuje. Pominięty został duży fragment dotyczący „Rocznika”. Ze względu na to, że mamy do czynienia z nie poddawaną żadnej ingerencji próbką stylu Janiszewskiego, warto ten akapit przytoczyć: „Daruj bracie – ale wyznaj sam, że gdyby ladajaki nawet dowcip chciał pożartować złośliwie z <Rocznika>, to znalazłby obfity żywiol i nadzwyczaj łatwą stronę śmieszności w tych niezachwianie stałych pieśczętotach <Rocznika> z ogrodem i kuchnią – dawniej z rakiem, rybą, pietruszką, pasternakiem i cebulą, teraz z burakami i marchwią! Dobre to na jeden raz; żeby zaś i drugi raz było dobre do tego trzeba trochę więcej sosu piquante mówiąc już kuchennym językiem. To samo ma się rozumieć o przyrodobaśniach ckliwie już nawet dla kobiet, nie tylko dla nas wężalistów.” [Rkps Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F9 – 52C].

¹⁷⁷ List T. Łady-Zabłockiego do R. Podbereskiego, „Rocznik Literacki” 1849, t. IV.

nawet sam o tym, przesycony czytaniem jego utworów, pisząc *Mahmudka* i pomysłem i obrazami w części stał się jego naśladowcą¹⁷⁸. Ale za to w *Mahmudku* są ustępy owiane rzewną tęsknotą, bolesnym humorem, właściwym jedynie naszemu nieodżałowanemu Władysławowi, i bez wątpienia wyrzec można, że prędko on otrząsłby się z przypomnień, co go robiły mimowolnym naśladowcą i byłby naszym dzielnym, samoistnym pisarzem.

¹⁷⁸ W tym miejscu Podbereski dodał bardzo obszerny przypis na temat Marlińskiego.

Zablocki. – Znasz go, choć nie tak jak ja. Nie szukaj zdrowej, potężnej myśli ani w jego pismach, ani w jego życiu, ani w jego śmierci. Wszędzie u niego myśl jest niewolnicą powierzchownej ogłady. Na koniec i jemu samemu znudził się ten koncert na Eolowej arfie – zachciało mu się wystąpić myślicielem – poetą... i napisał *Kazbek*... galimatją jak *Kazbek* kolosalną! A grzech to na duszy ojca Bronisława!! Napisawszy *Kazbek* przyjął obowiązek dozorczy Żup solnych wkrótce przed śmiercią, i skończył życie nad rejestrami i rubryką! – *Vanitas vanitatis!!*.

Konstanty Zach, *secundum Thaddaeum orientalista*. Prawda, znał języki: perski, tatarski, turecki: zabierał się całe życie pisać gramatykę perską czy tatarską, i był w stanie spełnić to przedsięwzięcie; ale skończyło się na projekcie. Nie napisał nic oprócz tytułu gramatyki, i szczupłych historycznych o niektórych prowincjach tatarskich, notatek. Lecz przede wszystkim był to *człowiek*, mąż wielkiego hartu duszy i najszlachetniejszych uczuć. A mógłże on gryzmolić gramatykę biedząc się codziennie myślą o jutrzejszym chlebie!/? Ta to potrzeba, pomimo zrujnowanego zdrowia, zagnała go powtórnie do służby wojskowej. Udawszy się na robotę drogi w górach, znalazł tam śmierć pod urwiskami skał i w falach górnego potoku. Westchnijmy za poczciwego Kostusia – szkoda go więcej, aniżeli dziesięciu naszych braci poetów!!

Michał Andrzejkiewicz, jest to pracowity kompilator zbierający materiały ściągające się do Kaukazu pod wszelkimi względami. Robiąc wyciągi z dzieł o Kaukazie w obcych językach pisanych, łowi bez rozbioru wszelkie wiadomości o kraju. Gawędy krajowców dostarczają mu także obfitego materiału. Jednym słowem, on ciągle szpera i zbiera. Co z tego stworzy – jednemu Ałłachu wiadomo! Jak mi się zdaje, będzie to *Silva rerum* pełna cudzej erudycji i swoich spostrzeżeń – historycznych faktów i wielkiej naukowej pretensji, a przecież u nas, gdzie wszystko o Kaukazie, tak i to za dobrą przyjmą monetę, jako pierwsza o tych krajach obszerniejsza w naszym języku wiadomość, mogąca obudzić wielki interes ciekawości nie bez użytku dla tych, co by umieli z zebranych w niej materiałów korzystać. Autor pracuje otoczony tajemnicą. Lubi on korzystać z cudzych materiałów, ale swoich nigdy nikomu nie wskazuje i nie udziela. Sądząc po czasie, jaki ma w rozporządzeniu ten szczęśliwy człowiek, i po jego zapale do

zbierania materiałów, powinien już mieć spisane całe tomy. Ale niestety! trudno będzie z nich korzystać. Słyszałem, że mantelzak w którym wozi swoje szpargały oszacował nie żartem przynajmniej na 40,000 rubli asygnacyjnych – to jest, tyle spodziewa się dostać od księgarza, któremu honor drukowania swego dzieła powierzy. Aby zaś nie pospolitować się przedwczesnymi artykułkami, postanowił nie udzielać wyjątków żadnemu pismu, aby potem zjawieniem się całego ogromu dzieła, jak maczugą Herkulesa, czytelników odurzyć. Napiszę do niego w twoim imieniu; lecz przytem radzę ci samemu tentować szczęścia u tego Nababa kaukaskiej starzyzny.

Z kolei idzie **Hugo Korsak**. Pocziwa dusza! Nieboszczyk Łada chciał go gwałtem zrobić powieścio-pisarzem i tak odurzył pocziwca, że już zeszył kilkanaście arkuszy papieru, wystawił na pierwszym wielkimi literami: *Kikoli*, powieść Gruzyjska przez H.K. i nawet zamalował stronic kilkanaście. Ale, chwała Bogu! Hugo z natury i z nauki matematyk, chłopiec z wyższym naukowym wykształceniem a zdrowym rozsądkiem. Obejrzał się dość wczesnie, przeczytał mi początek swojej powieści, naśmiał się ze mną serdecznie z swojego literackiego zakusu, czy zacieku, jak by się Jacek Przybylski wyraził, i podobno do tytułu dodał: *Powieść Gruzyjska do zapalania fajek*, co i rzeczywiście spełnił. I oto mniej jednym zakaukaskim pisarzem. Ale za to dobre Hugonisko czyta choć nie pisze, lubi ojczyście piśmiennictwo i z szczerą chęcią przynosi małe ofiary, po jakie ono do nas rękę wyciąga.

O badaniach doktora **Jana Wierzbickiego** we względzie medycyny i historii naturalnej Kaukazu nic nie wiem. Lecz znają doktora jako człowieka pełnego prawnych uczuć, wielkiej energii, szlachetnych dążeń, zamiłowania nauk i wysokiego usposobienia, nie wątpię, że gdyby podobną pracę przedsięwziął, wykonałby ją zaszczytnie.

Zacnego **Pietraszkiwicza**, inwalida z kulą w brzuchu, już dawno nie ma na Kaukazie – wrócił do kraju, zajmuje się wychowaniem dzieci obywatelskich na Wołyniu podobno, i ile mu zdrowie pozwala, bez wątpienia pielęgnuje ojczyście muzy w domowym zaciszu.

Stanisława Winnickiego, autora niedokończonego poematu *Artem Popowicz* nie poznałem, gdyż umarł przed moim na Kaukaz przyjazdem. – Oto i wszyscy o których wspominał nieboszczyk Łada

w liście do ciebie jako o piszących na Kaukazie. A! zapomniałem o sobie. Wszak ja figuruję jako prozaik, poeta i muzyk w jego raporcie. Bo to prawdziwy kaukaski raport ten jego list – wszystko na wielką skalę!!.. I cóż? – grzech zapierać się. Pisałem kiedyś i dużo poezji – pracowałem nad muzyką jako amator; teraz nie piszę ani poezji ani prozy, a muzykę uprawiam jako rzemieślnik od 8 z rana do 8 wieczorem, co dzień dając lekcje muzyki. Już ci o sobie mógłbym ci więcej jak o drugich napisać – ale zbyt długa to legenda. Zresztą powiem krótko a stanowczo: jakie było życie moje taki i rodzaj natchnienia. Treść pism, to treść mojego więcej niż burzliwego życia. Przeczytaj wszystko com napisał, a dowiesz się czem byłem, czem być chciałem, czem jestem, i czem zostanę pomimo cierpienia duszy, utraty zdrowia, chylącego się wieku i ciężkiego wyrobnictwa. Niewiele zyska literatura na ogłoszeniu prac moich – więcej zyskałby człowiek myślący, rozwiązując źródło natchnień i koleje jakimi mnie Opatrzność prowadzi. Czytać mnie będą z przyjemnością z tej nieomyślnej przyczyny, że wszystko com pisał, pisałem w chwilach prawdziwego, serdecznego wzruszenia, gdy całe wezbranie serca, wiarą, nadzieją, miłością i szczęściem – rozpaczą, zwątpieniem, szyderstwem i niedolą przelewało się w głoski. O estetycznej oglądzie moich utworów nie myślałem nigdy. Co się stworzyło, stworzyło się jak Pan Bóg dał. Chcecie drukować – drukujcie. Chcecie czytać – czytajcie. Tyle o sobie, i aż nadto. – A więc *summa summarum*: Winnicki umarł na gorączkę – Strzelnicki na zapalenie kiszek i dyzenterię; Zach zginął uniesiony górnym potokiem i zawałony skałami; Zabłocki umarł od cholery; zostali z piszących na Kaukazie ile mi wiadomo: Andrzejkowicz, o którym mówiłem – **Wincenty Dawid** niegdyś nauczyciel z Królestwa, znany już dawniej w naszej literaturze z wielu wyjątków wierszem i prozą umieszczonych w pismach krajowych, do którego jako do człowieka z talentem, z wysokim ukształceniem, a nade wszystko z zamiłowaniem nauk i pracy i z najszlachetniejszą dążnością, radzę ci zrobić wezwanie o współpracownictwo literackie z zaufaniem, że ci go nie odmówi. Słyszałem jeszcze o **Muczlerze**, żołnierzu w pułkach Dagestańskich, piszącym poezje które mogłeś czytać w „Rubonie”. Wszakże oprócz wymienionych, są jeszcze i z znajomych mi i z nieznanym ziomków na Kaukazie ludzie z wyższą oświatą i pisarskimi zdolnościami, a jeżeli niektórym z nich uciążliwe

obowiązki służby lub rodzinne kłopoty nie pozwalają poświęcać się pracom umysłowym, to też są i tacy, którym trudno przebaczyć obojętność, z którą wrażenia z własnych po Kaukazie wędrówek lub wypadki z życia naszych ziomków przed ich oczami spełnione, w zapomnienie puszczają. – Tyle o piszących – *sequitur* o czytających.

Rozumie się, że czyta więcej jak pisze, i wielu jest miłośników krajowego piśmiennictwa – ale Bogiem a prawdą – i niech się za szczerość moją dobrzy zakaukascy bracia nie gniewają – zbyt skąpymi jesteśmy na ofiary, jakich od wielu z nas ma prawo wymagać ojczyście piśmiennictwo. Co sobie tam panowie wydawcy wyobrażacie o Kaukazie w tym względzie, jest tak, jak sam Kaukaz, bajeczne. Podań mnóstwo – rzeczywistości mało. Był czas, kiedyśmy byli i ubożsi i nieszczęśliwsi, a nie żalowaliśmy odejmować od potrzeb codziennych, od powszedniego chleba na pokarm duchowy. Lecz oto poszliśmy w górę, mój panie! Porobiliśmy się magnatami – nosimy serpetyny przy boku, ostrogi przy butach, na ramionach szlify, kołnierze haftowane – mamy stopnie i ordery, posyłamy do banku pieniądze, lub je w kufrach dusimy – zapijamy szampana i co dzień gramy w preferansa; ale trudno nam rozstać się z rublem na książkę! Słów wiele, czynów mało. Zabawiamy się gawędką, a ręce schowane za plecami. Dożyliśmy do tego, że prawie żalować wypada, iż szkoła nieszczęścia dłużej naszym nie była udziałem. Dobre to były czasy – owe czasy wielkich cierpień fizycznych i większych pociech moralnych; czasy zewnętrznego uniżenia a wewnętrznej uczuć potęgi; czasy przyćmienia spuścizn uprzywilejowanych a blasku osobistej godności; czasy, w których od ciężkiej czarnej roboty grubiały ręce, a w szlachetnej pracy umysłu hartowały się dusze! – Dobrzy to byli ludzie – owi ludzie z siermięgą na plecach, a z urokiem godności w obliczu; niepewni jutra, a ogarniający przyszłość; często tułacze bez dachu wśród burzy, a świętą miłością ogrzani; bez powszedniej strawy, a syci „słowem Bożym” posiłkiem Zbawiciela! Czasy minęły, a ludzie się przemienili. [...] I tu to trzeba oddać sprawiedliwość nieboszczykowi Ładzie. Był to jedyny pośrednik wydawców i księgarzy. Stawał się natrętem, grubijanem, ale robił swoje. Z zaklętych nawet worków i kieszeni szturmem dobywał ruble na książki, a w liście jego prenumeratorów nierzadko figurowali Tatarzy, Lezgini, którzy nie słyszeli nawet, że Polska była

na świecie. Była to jego mania; i miał czas i ochotę po temu. Ja wyznaję, że do podobnych zabiegów niezdolny. Z wdzięcznością patrzę na tych, co sami mało mając, niosą chętnie szczupłe ofiary – z zawstydzeniem ale i z pogardą poglądam na naszą arystokrację, żyjącą umyślowo tylko z łaski biedaków; bo najczęściej biedni kupują książki, a bogatsi pożyczają u nich i na dobitkę kradną – w przekonaniu że ukraść psa i książkę to nie złodziejstwo!! Widziałem pełne kufry książek podobnym sposobem zawerbowanych (wyraz techniczny) i mógłbym przytoczyć wielkiego miłośnika swojskiej literatury, który z dobrowolnych składek na książki złożył całą biblioteczkę, a sam nigdy ani szeląga nie wydał. – *Satis* - . Obraz smutny, a sprawiedliwy. Bracia moi! Jeśli który z was moją skargę przeczyta, nie miotajcie złorzeczeń, ale opatrzcie się wewnątrz, udercie się w piersi, mniej rozprawiajcie, róbcie nawet trochę mniej niż możecie, a zrobicie jeszcze bardzo wiele. [...].

Tekst fragmentu listu według pierwodruku: „Pamiętnik Naukowo-Literackim” 1850, t. 2, z. 6, s. 115-123. Nigdy więcej nie publikowany.

JAN ZAŁĘSKI *Wyjątki z pamiętników*

Kara-Agacze* (Czarny Las), kolonia Niżegorodzkiego dragońskiego pułku. Uroczysko to położone jest prawie na początku doliny Lazańskiej**, czyli Alezańskiej. Równina niezmierną okiem ciągnie się ku wschodowi, a od południa wznoszą się góry, gdzie szczególnie zwracają na siebie uwagę rozwaliny zamku Tamary i góra tronowa, na której w oddaleniu kamień najwyższy zupełnie wyobraża osobę siedzącą w koronie z berłem w rękę. Na jednej z pasma tych gór mieści się obóz, czyli letnia rezydencja pułku, bowiem w Kara -Agaczu w lipcu i sierpniu ciepło do 50 stopni dochodzi, liście na drzewach więdną i opadają, trawa zupełnie wysycha i staje się łatwą do zapalenia, ale za to w połowie września i w październiku temperatura prawdziwie wiosenna pozwala drzewom rozwijać się, a trawie zrastać na nowo, i zdarza się, że o tej porze drzewa wiśniowe obfitym ozdabiają się kwieciami.

Z obozu letniego widać górę św. Eliasza, wewnątrz której znajduje się grotta, albo raczej pieczara, ubrana jak kaplica w rozmaite obrazki i świece. Tu lud pobożny w dzień tego św. proroka zgromadza się na modlitwę, a czasem i kapłan przybywa dla odprawienia mszy świętej. Gmin tutejszy wielkie ma uszanowanie

dla tego miejsca, mniema bowiem, że św. Eliaz tutaj nauczał wiary prawdziwego Boga i z tej góry wziętym został do nieba. Niedaleko tej góry dość obszerne zajmuje miejsce jezioro, którego woda słona jest balsamem na rany. Stąd także widać Carskie Kołodce***, gdzie się mieści sztabkwatery tyfliskiego strzeleckiego pułku. Wszystko to już po drugiej stronie gór od Kara-Agaczu. Przestrzeń do 10 wiorst rozdziela zimowe tych dwóch pułków kwatery, miejsce tej ostatniej wyborną ma wodę, podobno najlepszą w całej Gruzji, dlatego dano mu nazwisko Carskie Kołodce, to jest Monarsze Krynice.

Od północy Kara-Agaczu widać las duży nad rzeką Lazunią****, która oddziela od Gruzji kraj zamieszkały przez pokolenia Lezginów. Już na tamtej stronie rzeki zbudowano fortecę Zakatały w stylu europejskim, widziałem ją z daleka – mówią że tam klimat bardzo niezdrowy. W Gruzji a podobno i na Kaukazie kilka wiorst stanowią ogromną różnicę w klimacie. Wspomniany las wydaje ci się, że rośnie tuż u podnóża gór Kaukazu, które stąd w majestatycznej swej ukazują się wielkości, rzeczywiście jednak odległość jego od tych gór znaczna. Jest to jedyny las wielki, który widziałem w Gruzji; obfituje on w zwierza wszelkiego rodzaju, w nim widzieć się daje niekiedy borsy, a nawet hieny. Na zachód Kara-Agaczu są Barboszki*****, aul gruziński; mnóstwo tu jest winnic, figi i granaty dziko rosną, brzoskwinie i inne frukta potrzebują równie starannego utrzymania, jak winnice. Orzechów włoskich moc niezmierna, których drzewa ogromnej są wielkości, uprawa roli zupełnie zaniedbana, sieją tu tylko pszenicę i jęczmień, innego zboża nie znają. W niektórych miejscach jest ryż i bawełna, hodują jedwabniki, szczególnie w Tyflisie i Nusze*****; w Nusze jest nawet kompania pod dyrekcją rządu trudniąca się pielęgnowaniem jedwabników. Owiec Gruzjanie utrzymują dużo, które kształtem bardzo się różnią od naszych i mają mięso wyborne, wszystkie inne zwierzęta domowe chude są i nędzne, z powodu że przez cały rok znajdują się na polu, nie ma tu bowiem zwyczaju przysposabiać dla bydła paszy na zimę; muszą one same zarządzać swym potrzebom.

Barboszki sławne są z młynów, bo dostarczają mąki i krup na oba pułki. Zabawnie jest patrzeć, jak cała prawie góra napiętrzona jest małymi młynkami; przejeżdżając przez Barboszki słyszysz w kilku miejscach szumiącą wodę nad twoją głową i widzisz jak jedna i

taż sama woda kilka piątr młynów obraca. Za Barboszkami jest miasto powiatowe Signach, okolica malownicza. Wszedłszy na górę, gdzie są jeszcze ostatki dawnej fortecy, widać stąd góry Kaukazu, obszerną dolinę Alazańską, przeciętą w kilku miejscach rzeką i piękny kobierzec murawy, utkanej różnokolorowym kwieciem. Samo miasto jest nędzne, ma tylko dwa sklepy. W których zaledwie niezbitcie potrzebnych rzeczy i to za sówitą opłatą dostać można.

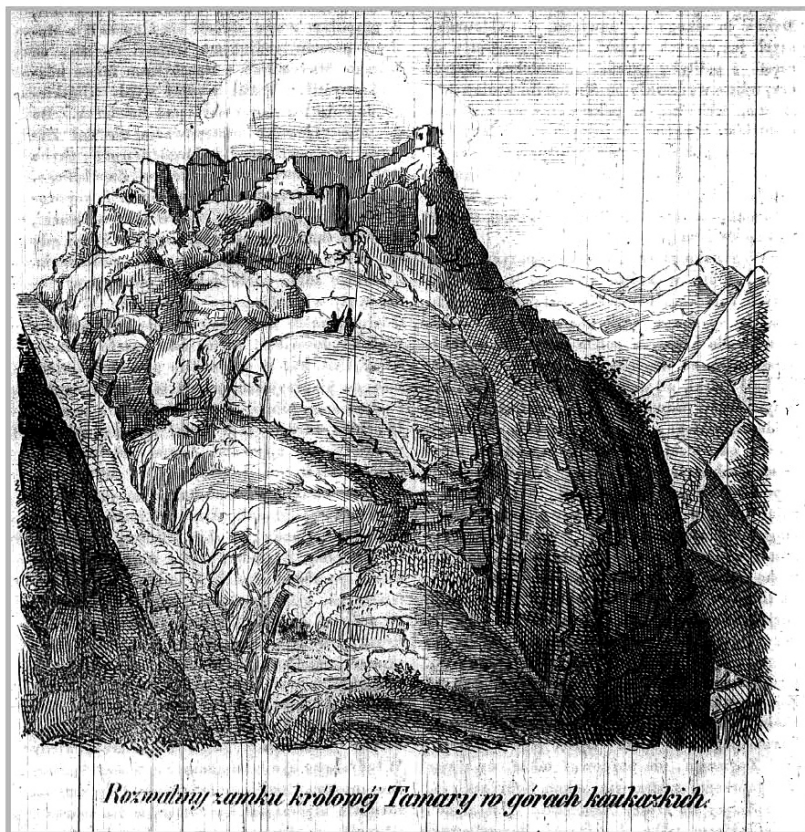
Po przybyciu moim do Kara-Agaczu, na drugi dzień wraz z pułkiem przeszedłem na górę do letniego obozu. Z powodu zaznajomienia się z Robertem, miałem wygodną kwaterę, którą zajmowałem z trzema oficerami. Pełno tu ludzi, pełno szumu, wrzawy i śmiechu, mnie jednak niewesoło, niedobrze; więc wieczorem, gdy się rozeszli koledzy i to na bostona, to na wista, sam jeden idę w góry, gdzie cisza panuje. Tam wśród olbrzymich głazów siadam i wnoszę myśl do Stwórcy, patrzę na zwaliska odwiecznych murów i pytam wszystkich znanych mi pomników przeszłości o nazwiska tych ludzi i ludów, których te mury niszczały osłaniały? – pytam na próżno, historia o nich zapomniała, tradycje milczą i żaden bard nie przechował w swej pieśni śladu o życiu i czynach tych ludzi; żyli jakby nie żyli na świecie i świat nic o nich nie wie.

Już widać ogień Lezgińców; daleko one stąd, lecz jaskrawa luna dobrze się odbija przy wieczornym zmroku. Słyszę z przyległych kutanów śpiew Gruzinów – śpiew, który mi się podoba, pomimo swej monotonii, dziki i chropawy jak cała Gruzja najeżona górami, skałami i rozwalinami. Umilkł śpiew Gruzinów, nastał rzewny śpiew szakali. Najczęściej słyszeć je można po wieczornym capstrzyku; zaledwie bęben ucichnie i modlitwa skończona, wnet one rozpoczynają żalosne swe jęki, jak gdyby oplakiwały zgasłe od dawna plemiona, po których gruzy tylko zostały...

Zaczyna się jesień, a z nią nauki służby frontowej. Pocziwy wachmistrz przeznaczył dla mnie konia, co tak znał doskonale komendę i manewra wojskowe, że zostawiony samemu sobie wykonywał wszystko najdokładniej, ja też nie znając jeszcze dobrze służby, wychodziłem zawsze najlepiej spuszczać się zupełnie na zmyślność tego zwierzęcia.

Piękna jest wiosna w Gruzji; już na początku marca drzewa w zielone stroją się liście i mnóstwo jest kwitnących roślin. Robiłem wyprawy botaniczne, szczególnie z hrabią Kazimierzem P., który

był zwolennikiem królestwa flory. Miał on już dużo zasuszonych starannie kwiatów i ziół tamtejszych, szafranu jednak nie widziałem, chociaż dolina obfituje w tę roślinę.

W połowie marca przybył do nas kapelan dla wysłuchania spowiedzi wielkanocnej. Z rozkazu dowódcy pułku rozbito namiot na obszernej błoni dla odbywania nabożeństwa. Przez cały tydzień szczupła liczba katolików uczęszczała do tej obozowej świątyni. Jakże tu odmienny widok nabożeństwa od widzianego w kraju! Podczas mszy cichej, skrucha, żal, chęć poprawy i przebłagania Stwórcy za wszystkie winy tak były szczere, że się malowały najwyraźniej na każdej twarzy. Zdawało się, że są to początki owego

chrześcijaństwa, tak szczytnie, tak doskonale dzisiaj rozwiniętego. W niedzielę była suma pontyfikalna z muzyką pułkową.

W położeniu moim pożądaną była jakakolwiek zmiana, dlatego prosiłem o przykomenderowanie mię do czynnego wojska, i wkrótce nadeszło polecenie przenieść mię do piechoty; wyjeżdżam więc, a poczciwi i kochani koledzy wśród strumieni łez i wina odprowadzają mię do Barboszek. Już około drugiej po północy przyjechałem do Siguachu*****, gdzie ciemność i deszcz zmusiły mnie do noclegu. Tu mię dopędził baron N. z dragonów do piechoty przeniesiony i od tego miejsca musieliśmy z sobą odbywać dalszą drogę razem, bo jeden kozak dla obydwoh był dodany. Tak przybyliśmy do Sontyczar*****, kolonii niemieckiej. Cała droga aż do kolonii jest bardzo przykrą, nigdzie prawie aulu, tylko stacje pocztowe wśród obszernego stepu postrzegasz. Po takim przejściu wjeżdża się do kolonii: ulica drzewami wysadzana, każdy dom schludny i porządnym. Zajechaliśmy do jednego na kawę: czystość wzorowa, goździki kwitnące miłą wonią izbę napełniały, a Niemeczka co nam podawała kawę, jak pączek goździka albo właściwiej róży w połowie rozwitej, miły dla oka sprawiała widok. Grzeczność, lecz nie nadszkakiwanie i umiarkowana cena bardzo mi się podobały. Cały dom przedstawiał rodzinę szczęśliwą. Stary ojciec czytał młodemu swemu pokoleniu nauki z Pisma św., matka przygotowywała kolację, młodzież zajęta była pracą; we wszystkim panowała pewna zgoda, wspólność, harmonia, wszędzie postrzegałeś jedną dążność do zabezpieczenia dobrego bytu i pomyślności domowej. W niczym tu nie było kontrastu i cienia nieładu, wszystko odbywało się raz ustalonym porządkiem. Zegar wiszący na ścianie mógłby opowiedzieć biografie dziada, ojca i wnuka, bo wszystko to ujęto w karby czasu, bo strzałka zegaru jest wyrocznią ruchu i odpoczynku, jest skazówką jednostajnego ich życia, tak żyje wnuk, jak żył dziad, nie zmienił w niczym przyjętego przed laty domowego porządku, zawsze i zawsze toż samo, lecz to ich szczęście stanowi i inaczej Niemiec nie czułby, że jest Niemcem.

Pomimo przyjemności, jakiej doznawałem patrząc na rodzinę może prawdziwie szczęśliwą, pomimo rześkiego deszczu chcąc pośpieszyć do Tyflisu, wyjechałem. Zmęczony przybyłem do stacji pocztowej, lecz jakież było moje zdumienie, kiedy przeprowadzający mię kozak w miejscu pozostałych rzeczy przy koniu, wniósł tylko

poduszkę skórzaną! Próżne były wszystkie poszukiwania, rzeczy moje znikły, a ja ogołocoony ze wszystkiego, przeklinając, że nie korzystałem z uprzejmości Niemców, udałem się do Tyflisu.

*Miejscowość i góra Karagadzi (Kargadzi)

**Dolina rzeki Ałazani w Kachetii.

***Carskie Kołodce – po rosyjsku Царские Колодцы, po gruzińsku Dedopliskaro.

****Chodzi o rzekę Ałazani.

***** Barboszki – chodzi o wieś Arboszyki niedaleko miasta Sygnachi w Kachetii we Wschodniej Gruzji.

***** Właściwa nazwa - Nucha (Załęski używa spolszczonych form języka mówionego).

***** Siguach – prawidłowa nazwa: Sygnachi - miasto w Kachetii.

***** Sontyczar – właściwie Sarticzała – miejscowość na skraju Kachetii niedaleko Tbilisi.

Pierwodruk: J. Z. [Jan Załęski], *Wyjątki z pamiętników*, „Dziennik Warszawski” 1853 nr 318, 320. Tekst nie był nigdy więcej publikowany.

MICHAŁ ANDRZEJKOWICZ-BUTOWT *Szkice Kaukazu*
(Fragment)

[...]Tyflis ma przeszło pięćdziesiąt tysięcy mieszkańców, i na co tylko spojrzysz, wszędzie można dostrzec mieszaninę europejskiego z azjatyckim. Długie i szerokie ulice z europejskimi ogromnymi piętrowymi domami, przylegają do ciasnych, krętych zaułków, napełnionych małymi sakkami. Miejscami wznoszą się ogromne domy bez dachów, tylko z terasami, tak że nie przyzwyczajonemu oku miasto wydaje się jakby niedawno po pożarze. Nie widać nic białego; - domy żółte lub szare, najczęściej z ogromnymi balkonami, malowanymi na niebiesko lub zielono, równie jak ściany, do których przylegają. Śród tej pstrokaczyny w różnych miejscach wznoszą się różnokolorowe kopuły trzydziestu gruzyjskich i ormiańskich kościołów, kościoła katolickiego i meczetu.

Zapewne niewiele się znajdzie takich miast, w których by ludność miała w sobie tyle rozmaitych narodowości, ile ich w sobie stolica Gruzji zawiera. Najprzód Rosjanie, których mnóstwo wojskowych i cywilnych stale mieszka w Tyflisie; gdyż tam jest sztabkwatery oddzielnego kaukaskiego korpusu i główny zarząd kaukaskich i zakaukaskich prowincji. Później po Gruzinach najliczniejsi są Ormianie, w których ręku kaukaski handel zostaje. Do stale osiadłych liczą się jeszcze, chociaż w mniejszej liczbie: Grecy, Turcy, Żydzi, Persowie, Tatarzy, Imeretyni i Mingrelcy; - oprócz tego Europejczycy różnych narodów i kaukascy górale rozmaitych plemion, stanowią jakby warstwy napływowe, bo najczęściej goszczą tylko chwilowo.

Nic pociesniejszego, jak kiedy ta ludność w różnych swych ubiorach, gromadzi się na bazarach, majdanach i ulicach, gdzie oprócz pieszych, przesuwają się jeszcze koczki i karety napełnione damami, których świecące tasakrawi i powiewające łyczagi, znajdują się pomieszane z najświeższymi paryskimi kapeluszeniami, kwiatami i strojami. Na Erywańskim Placu* i na innych większych ulicach, ciągle się dostrzega tę mieszaninę ubiorów. Tu oficer prowadzi pod rękę damę, ubraną po gruzyjsku – tu znowu Gruzini w swych narodowych ubiorach idą obok mężczyzn we frakach lub dam ubranych po europejsku. Koło nich ciągnie karawana wielbłądów,

którą omija kilku konnych Azjatów w góralskich czerkieskach. Na węgle ulicy leżą Imeretyjczycy nuszy (tragarze), których narodowe czapki stanowią sukienne denka, podpięte rzemykami. Z drugiej strony po trotoarze biegnie truchtem kilkanaście drobnych mułów objuczonych kosztami węgla – długouchych popędza kijem obszarpany chłopiec, i coś do nich przemawia, powtarzając na końcu ać! ać! Na Ormiańskim bazarze dorożkarz nie może przejechać i krzyczy kabarda! – co znaczy precz z drogi. Tam ciągną się sklepy z towarami, dalej przemieszane sklepy różnych rzemieślników, w których według wschodniego zwyczaju, sprzedają i pracują nad swymi rzemiosłami, na ulicy, prawie tak jakby w domu. Dalej nad Kurem** wznoszą się długie, ciemne karawanseraje, napełnione wschodnimi towarami, przedawanymi przez Ormian, Persów i Tatarów.

Razu jednego wybrałem się na dłuższą wycieczkę - chciałem z jakiegoś wzgórza zobaczyć całe miasto. Szedłem więc ku stronie południowo-zachodniej, nazwanej Sałałaki***, zabudowującej się w szerokie ulice, upiększone ogrodami. W mieście po drodze szczególnie zwracały moją uwagę gruzyjskie kościoły, które najczęściej są w bizantyńskim stylu. Żaden z nich nie ma barwy starożytnej, gdyż Tyflis niszczoney przez swych wrogów, musiał się ciągle budować i odnawiać. Ostatnie najście Persów pod dowództwem Aga – Mahometa****, miało miejsce w 1795 roku. Wtenczas, jak powiada ówczesna kronika, nie został w Tyflisie kamień na kamieniu. Lecz odbudowujące się kościoły wznosiły się zawsze w tychże samych miejscach i do wielu z nich przywiązane są legendy z bardzo dawnych czasów. Zacytuję tu jedną z nich odnoszącą się do dwóch kościołów.

W połowie V wieku przestrzeń zajęta teraz przez Tyflis, pokryta była uprawnemi polami, przylegającemi ze wszech stron do gór zarośniętych nieprzebytymi krzakami tarniny. Na prawym brzegu Kuru rozściela się wieś pod murami wznoszącej się na górze tylko co zbudowanej fortecy, gdzie na murach płonęły ciągle ognie. [Tu Andrzejkowicz przytacza historię pustelnika, św. Dawida, którego Persowie chcieli ukamienować za szerzenie wiary chrześcijańskiej, ale jakaś siła powstrzymała ludzi; z kamieni przez nich przyniesionych założono fundament kościoła. Ale po jakimś czasie po odejściu Dawida nie mogli odnaleźć pieczary, obok której

był fundament. Wtedy Gruzince Annie ukazał się św. Dawid i wskazał jej miejsce na postawienie klasztoru. Znalazła bez trudu pieczarę i fundament, oczyściła przy pomocy ludzi miejsce. W dwa lata stanął kościół i klasztor].

Wyszedłszy z miasta, idąc ciągle pod górę, między fruktowemi i winogradowemi sadami, chciałem się wdrapać na Mta – Cminda*****; lecz później okazało się, że wybraną przeze mnie drogą nie można się było tam dostać. Poszedłem jeszcze dalej pod górę, i niespodziewanie znalazłem się na katolickim cmentarzu, również panującym nad miastem, chociaż nie tak wysoko położonym jak klasztor Świętego Dawida. Z lewej strony cmentarza wznosiła się dość obszerna, żółta murowana kaplica, do której z różnych stron przylegało mnóstwo nagrobków i krzyżów, mających polskie, francuskie i gruzyjskie napisy (Gruzini wyznają grecką wiarę i mają swój cmentarz w innej zupełnie stronie. Gruzycyjskie napisy wyrzyte są na grobach Ormian, gdyż nie wszyscy z nich są wiary gregoriańskiej, ale część ich znaczna wiarę katolicką wyznaje.) Między polskimi napisami, najdawniejszy był jeden wyrzyty na kamieniu, zapewne według życzenia samego zmarłego, gdyż składał się z następujących dwóch wierszy:

„Zmordowany losem okrutnym niestety!

Zdążyłem do jakiej dąży człowiek mety.

U dołu było wyrażone: imię, nazwisko, rok 1820.

Inne nagrobki były z czasów daleko późniejszych, a najpiękniejszy z nich był z napisem żony mężowi.

Niechaj ten kamień twą pamięć zatrzyma,

Na obcej ziemi pośród obcych ludzi,

Może w uczuciach rodaka pielgrzyma,

Z tęsknem wspomnieniem modlitwę obudzi –

Modlitwę szczerą – jak żal niezgłębiony

Niepocieszonej po stracie twej żony.

Z cmentarza długo patrzyłem na miasto, ani sposób było oderwać oczy, tak pięknie, tak malowniczo stamtąd Tyflis wyglądał. Sałaki zieleniały ogrodami, za nimi piętrzyły się sakle, i wznosiła się góra z poważnemi ruinami. Z miasta gwar nie dolatywał, a tylko w ulicach i na placach widać było ruch i wznoszące się tumany kurzawy, ponad które wydobywały się większe domy, pokryte blachami i dachówką, a miejscami wznosiły się: szare, zielone,

niebieskie, czarne kopuły i daszki kościołów i dzwonnicy. Kur śliczną seledynową wstęgą wił się przez miasto. Na lewo tuż za nim widać było niemiecką kolonię, przedmieścia Kukia i Awłabar*****, za którymi nagie wzgórza, jakiegoś niepewnego kolorytu, zakrywały dalszy horyzont; a więcej na prawo widniało inne jeszcze przedmieście (Naftług), oddalone prawie o pół mili i leżące nad Kurem wśród zieleniejących ogrodów.[...]

*Eriwański Plac – dawniej centralny plac Tbilisi, obecnie Plac Wolności.

** Rzeka w Tbilisi, po rosyjsku Kura, po gruzińsku Mtkwari.

***Sałałaki – właściwie Sololaki – jedna z centralnych dzielnic Tbilisi.

****Aga – Mahomet. Właściwie Aga Mahmad chan – perski władca, zaborca Gruzji pod koniec XVIII wieku.

***** Mta – Cminda – (Mtacminda) – święta góra w Tbilisi; taką nazwę ma dzisiaj jedna z dzielnic Tbilisi.

***** Kukia i Awłabar – wówczas przedmieścia Tbilisi, obecnie dzielnice miasta.

***** Naftług – Nawtlugi – przedmieście Tbilisi, obecnie dzielnica miasta.

M. Butowd – Andrzejkowicz, *Szkice Kaukazu*, Warszawa 1859, t. 1, s. 60–69. Tekst poza pierwodrukiem nigdy więcej nie publikowany.

FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ *Wyjątki z niedrukowanych dotąd pamiątek.....*

.....Po przeglądzie żołnierzy wychodzących na wyprawę, wyruszyliśmy dnia 15 marca 1840 do Tyflisu, dla przyjęcia górnych dział, bo nasze ciężkie. Z początku zdało mi się to przechadzką, gdyż rańce (lederwerk) pozwolono na podwodę położyć. Piękne położenie wśród gór, dzień pogodny, a wreszcie wydobyć się z moich tęsknych Hambor * [uroczysko, czyli fortyfikacja o werst 50 od Tyflisu], uprzyjemniały tę przechadzkę. Stanęliśmy na nocleg przy stajniach

naszej baterii – tu obszerna równina ścieląca się do Tyflisu werst 30, w pobliżu dwie niemieckie kolonie. Znudzony racją powszednią, żołnierską zupką, stęskniony za ojczystym niebem, namówiłem ochotnika Krauzego, wojażera po całej Europie, pójść do kolonii. Już sam widok kolonii pocieszył mnie widokiem Europy, cóż dopiero, kiedy u poczciwego Dejczerza wypiliśmy po kielichu nie śmierdzącej bordiakami, jak tu powszechnie – ale starki, ukraińskiej naszej wódeczki. Kiedyśmy potem zjedli kartofel smacznych w mundurkach ze świeżym masłem i kaszy z mlekiem, nie posiadałem się z radości – lecz to nic jeszcze: ale ta czystość w domu, ta uprzejmość i ten dostatek prostego niemieckiego rolnika zachwycił mnie. Tak pocieszony wróciłem do swego lagieru – noc była ciemna, wiatr dał gwałtowny z wąwozów gór poza górą i tworzył dziwnie straszną harmonię z wściekłym szumem rzeki. Nad urwistym, wysokim jej brzegiem paliły się ognie naszych żołnierzy i oświecały wkoło siebie siedzące ich marsowe postacie. Podchmielone śpiewy wojaków i mieszały się chaotycznie z muzyką natury. Chodziłem wzdłuż urwisk rzeki pomiędzy ogniami lub z dala z mroków patrzyłem na ich luny – podobała mi się ta scena, zdawało mi się, że i ja bohater zahartowany już w wojennych trudach. Myślałem, czyli że tak rzekę, dumałem, i myśl mi przyszła – ale jakaś daleka, tęska, ponura, i poczułem chłód na dworze, zmarzłem potężnie, a więc niewiele myśląc obwinawszy się w szenełę (płaszcz żołnierski), poszedłem spać do stajni na siano – ot i cała poezja i moja pociecha.

Nazajutrz ledwie się dowlóknę do Tyflisu. Tu przez cały tydzień odżyłem wśród przyjaciół i znajomych, których tu wielu – a pożegnawszy się z towarzyszami wspólnych losów, dalej w drogę na wojnę. Ja na wojnę! – ja literat w Wilnie wypieszczony! Wiatr mi garściami żwiru zasypuje twarz i oczy – zdaje mi się, że to kartacze nade mną latają. Potykam się z wiatrem, który mnie w górę podnosi, i choć na czworakach przywlokłem się na nocleg, prawie ślepy z niezmiernym bólem w oczach, a o nogach nie mówię, bom ich nie czułem.

W ciemnej szakli, brudnej i ciasnej, siedzieli koledzy naokoło płonącego ogniska, nad którym spory kocieł krupniku o sufit zawieszony zaostrzał apetyt widzów. Doskonały krupnik, a tym lepszy, że się w nim jeszcze przypadkiem świeca skapała i stopiła.

Ten nocleg był w Mcchecie, dawnej stolicy Gruzji, dziś nędznym aule, wiosce czy miasteczku, nie wiem jak nazwać. Wprawdzie została jeszcze forteca z muru obwalona wkoło, a w środku niej cerkiew wielka, a może największa w całej Gruzji, gdzie są złożone ciała królów tutejszych – odwiedziłem te groby, nie mogłem wyczytać napisów; prócz jednego po rusku, a ten był Herakliusza, ostatniego z królów. Idąc do Władykaukazu, przeprawa nasza przez góry była to prawie przeprawa Hannibala przez Alpy. Z Kaszauru do Kobi przechodzi droga przez sam szczyt Kaukazu: tu śnieg wieczny. Ciemno jeszcze było, kiedyśmy wyszli z noclegu, biliśmy się po stepach śniegu, brnąc po brzuch w jego zaspach bez drogi i bez przewodnika. Co krok to stawać trzeba dla przewiezienia armat po niebezpiecznej drodze nad przepaściami, które ledwie spostrzec można było. Wszędzie białło i białło, ani śladu nogi ludzkiej, tylko jedną spotkaliśmy złamaną powózkę z bagażów saperów, którzy przeszli wczoraj. Koło niej stał żołnierz na warcie – jeden człowiek wśród tej strasznej pustyni, wśród tej zamieci, zawiany prawie cały śniegiem.

Przebyliśmy wreszcie górę Hud i Krzyżową, tu spadły zasy śniegu i nowe groziły upadkiem, już kilku na przodzie żołnierzy przybiła jedna zaspą i aż w Terek z sobą zanosła. Trzeba rozkopywać te góry śniegu, trzeba stać kilka godzin po pas w śniegu na jednym miejscu, bo nie ma gdzie się podziać, a tu nad głową wisi nowa zaspą. Przyznam się jednak, nie czułem żadnego strachu, wszystko straszne z daleka tylko, niczym jest największa okropność, kiedy się już w niej znajduję. Rzuciliśmy obóz w górach, sami tylko z armatami przywlekliśmy się do Kobi w noc późną, dzięki wysłanym stamtąd mieszkańcom dla oczyszczenia drogi, bo krok za krokiem konie i ludzie topili się w śniegu i armaty grzęzły lub się wywracały. Przeziąbłem cały, nie ma się czym ogrzać – chce się herbaty, ale drew nie ma; szczęściem po długim szukaniu znalazł żołnierz polano w Duchaccie (folwarczek), które za pół rubla srebrem odstąpił.

Nazajutrz uczułem ból oczu od śniegu – nie uważałem pierw, że mi twarz paliła. Spojrzę na żołnierzy, a tu tłum ślepców, jeden drugiego wodzi; wkrótce i ja oślepiłem zupełnie, krzyczałem z bólu. Na trzeci dzień do marszu – posadzono mnie na konia i ja z zawiązanymi oczyma jak Fortuna ślepa, puściwszy cugle na wolę

koniowi, przybyłem wraz z oddziałem do Władykaukazu, pomału zacząłem przeziarać i dzięki Bogu przejrzałem zupełnie, a dowiedziałem się później, że wielu żołnierzy na wieki wzrok potraciło.

Na drugi dzień kazano iść dalej i na pewną już potyczkę z Czezeńcami, którzy się w okolicy tej pokazali. Nazajutrz złączyliśmy się z drugim oddziałem, który niedawno odbył już jedną potyczkę. Stanęliśmy obozem w pewnym wąwozie, nie mogąc się dalej posuwać w lasy, bo nasza była bardzo mała siła, a donoszono, że z przeciwnej strony było około 7000. Co nocy spodziewano się napadu, rozstawiono sekreta i łańcuch zastrelczyków wokoło obozu, wszystko w gotowości, największa cichość.

Wiele by było opisywać nasze marsze wzdłuż i wszerz, a wszystkie prawie na jednym miejscu – marsze, które więcej 2000 werst złożyły, a które popamiętają dobrze moje nogi i ręce, bom konia przy armacie wodził. Wiele by przy tym było opisywać i chłód i głód i wszelkiego rodzaju niewygody – powiem tylko o dwóch walnych bitwach, gdzie brał później udział.

Złączywszy się z oddziałem, o którym wspomniałem, w liczbie 1000 ludzi, 100 kozaków i 7 armatek trzyfuntowych, zaczęto działać zaczepnie, co się wkrótce w odporne zmieniło, gdyż siła przeciwników dziesięć razy większą była. 27 kwietnia 1840 przeprawiwszy się wplaw przez rzekę Assę, bo tu nigdzie mostów nie ma, stanęliśmy około aulu Achubarza. Był pusty, w lesie tylko naokoło widzieliśmy dymy, a nawet kiedy niekiedy błyskała broń od słońca pod podbrzeżnymi drzewami i widać było ludzi, jak się przesuwali – noc jednak przebyliśmy spokojnie.

Nazajutrz przeprawiwszy się przez rzekę Mortankę, wyszliśmy z lasu na obszerną dość równinę, otoczoną lasem. Pod tym lasem był wielki auł, który szliśmy palić, w największym bojowym porządku. Zaraz wszczęła się walka z awangardą – było to o godzinie 10-tej z rana, dano ognia z armat zwolna i uroczyście, posuwaliśmy się ku aułowi; granat go zapalił. Wypędzeni mieszkańcy odstrzelowali się z lasu, kozacy dopalać zaczęli słomą, wkrótce cały auł poszedł z dymem; drugi naprzeciw sami mieszkańcy zapalili. Tak to te dwie wielkie pochodnie przyświecały całej bitwie, chociaż ich i nie potrzeba było, bo słońce paliło ciężko. Stanęliśmy nad drugą rzeczka obozem, wokoło łańcuch ciągly utrzymywał ogień – niejedna kula

świsnęła przy wozach, choć stałem w obozie przy mojej armacie; to trwało do zachodu słońca. Coraz prowadzono rannych, coraz oswajałem się z widokiem śmierci, chociaż prawdę powiedziałwszy, ani mi ona w głowie była, jak i w każdym podobnym razie. Ucichło wszystko, noc była jak najpogodniejsza, paliły się ognie, lecz nie było przy nich czego gotować; jedni tylko kozacy po kilkadziesiąt kur zrabowanych gotowali w kotłach.

O świcie żalobny jęk Mułły (duchowny muzułmański) słychać było w lesie; był to głos zwołujący na modlitwę muzułmanów, i jakoby matki przeczuwającej stratę swych dzieci. Trudno się było dalej posuwać, bo za rzeczką, nad którą nocowaliśmy, wielka była zasadzka – cofnęliśmy się więc nazad. Omyleni w swej nadziei Czeceńce, po kilku sadzali na konie, aby nam przeciąć przeprawę przez Mortankę, a tymczasem drudzy odstrzeliwali nas wkoło; przyszło nareszcie do przeprawy – tu prawdziwe piekło: wyobrazić sobie należy ciasne miejsce między lasem, gdzie płynie bystra rzeka, część ludzi brnie w pław, nurt ich unosi, gdy tymczasem druga część broni ich, ciągly utrzymując ogień, wokoło Czeceńców jak mrówek, napadających z szaszkami, kindzałami i ze strzelbą, ryk naszych armat, ciągly huk batalionowego ognia, trzask lasów, dzikie krzyki, zamieszanie, gdzie wszystko jak w kotle, okryte gęstym obłokiem dymów, gorąco jak w hucie, to będziesz mieć wyobrazenie tej przeprawy. Awangarda przeszła i ja z nią, rad, że się wyrwałem choć na chwilę, gdy wtem rozkazują, aby działa, przy którym byłem, szło na pomoc, gdyż tam u jednego złamała się oś od częstych wystrzałów i wielkie niebezpieczeństwo. Gdyż tu armatami tylko od Czeceńców się bronią, inaczej żadna siła ich nie wstrzyma. Dlatego to górale nazywają armaty szajtanami (diabłami).

Rzuciłem się znowu w ten odmęt, gdy na samym wstępie poczęstowała mnie w łeb kula – ale łeb mocny, bo odskoczyła. Głowa mi się zakrzyżyła, krwawy guz nabiegł na skroniach. Długi czas upłynął, nim przeprawiliśmy się wszyscy. Sądziłem, że już koniec będzie, ale gdzie tam! Przeprowadzali nas jeszcze górale kilka werst, odgrażając się ciągle, że tak do samego Władykaukazu pędzić nas będą – a tu trzeba iść krok za krokiem, co chwila: stój! i pal z armat! – a armaty w łańcuchu, bo maleńkie, a gdzie ja? przy armacie i w ariergardzie. Kule jak pszczoły, a kiedy z armat wystrzelą, koń się rzuca i bije; ja go uhamować nie mogę, bom

wreszcie i siły stracił, których i tak nie miałem. Upał jak w piecu, wody nie ma, zapiekł się język i przysechł do podniebienia, czułem ogień w piersiach, nie mogłem mówić, wreszcie już dalej nic nie słyszałem i nie widziałem, jakiś tuman z całym światem wokoło mnie krążył. Ani mi w głowie Czeczeńce i kule, a nie ma komu mnie zmienić, a konia odstąpić nie mogę, który mnie do reszty dobija.

Ucichło wszystko po dziewięciu godzinach ciągłej wrzawy, przyszedliśmy nad rzeczkę: wypilem z wiadro wody, od czego wysuszone moje piersi jak w żelaznych kleszczach zwinęły się, skurczyły i zapiekły, upadłem prawie bez życia, ale wkrótce wstałem jak by nic nie było, tu nie ma komu pieścić.

Przenocowawszy poszliśmy dalej nazad i stanęliśmy przy Aule Kuryjurt zwanym nad rzeką Snizą. Tu przez dni kilkanaście byliśmy spokojni, przyszła żywność, odżyły siły, bawiliśmy się z druhami (przyjaciółmi), śpiewaliśmy, rozprawiali, ale towarzystwo na czystym polu nieraz na deszczu, choć niby w namiotach, ale nabitych żołnierzstwem pełnym robactwa i brudu, lecz z tym się już człowiek obeznał. Miałem też z sobą Szekspira, tom się i czytaniem zajmował, zasnąłem smaczno, gdy wtem budzi huk, ledwim oczy przetarł, już nie ma namiotów, już wszystko w gotowości do marszu, już i ja pieszo przy swojej armatce, nie mając i kawałka chleba w gębie, spojrzę, na górach chmury Czeczeńców, mijają nas, szli prosto do Władykaukazu. Dwoma dniami przed tym zmniejszył się nasz oddział wysłaniem dwóch rot do innego wydziału z połową kozaków. Nigdy jeszcze tak śmiało górale nie wychodzili na czyste pole. Idziemy, my dołem, oni górą, wreszcie oni zaczęli się zbierać na jednej wysokiej górze i tam się zatrzymali, aż w tym zdaje się, że cała się podniosła, to ich kawaleria rzuciła się strzałą naprzód, nie wiemy co by to miało znaczyć. W kilka minut obaczyliśmy dymki ręcznej broni, a potem usłyszeliśmy i armatni wystrzał. Kto by tam mógł być? Daliśmy także ognia z armat, ostrzegając tamtych, że będą mieć pomoc. Wkrótce i my otoczeni posuwaliśmy się ostrzeliwując, dla złączenia się z tamtymi, po dwóch godzinach ledwo zeszyły się oba oddziały. Były to nasze dwie rotę wysłane z drogi na powrót przez komendanta forteczki Nazaroń, który im dodał jedną armatkę za wieścią o zbliżaniu się górali. Dziwna rzecz jak się tak długo mogli utrzymywać, ale tutejszy naród pierzcha za pierwszym armatnim wystrzałem, a potem znowu napada.

Zawiązała się potężna czubanina trwająca od 9-tej z rana do zachodu słońca. Staliśmy ciągle na miejscu, z jednej strony konnica chwytala nas za boki, z drugiej piechota – stałem od strony piechoty i tu była najzaciętsza walka. Jest auł małą Indyrką zwany, o sążni 40 może stoją dwa kurhany (wzgórki) rzędem, trochę opodal od siebie, te kurhany były ze strony naszej osadzone ochotnikami. Tam posłano moją armatkę, aby bronić napadu na nich. Czeceńska piechota umocniła się w aule i rżęsiły sypała ogień na armatę, bo ochotnicy zakryci byli kurhanem, a armata stała na kurhanie na samym celu. Ich strzelby gwintówki wszystkie daleko niosą, aż do obozu kule dolatywały, a nie dopiero tak blisko. Ciągłe brzmiały działa, bo tylko nimi wstrzymać ich można, jednak razy kilka rzucali się na Szaszki, wtenczas, przyznam się poczułem trwozę, bo wprzód ani mi w głowie było, że to potyczka, ale ich Szaszka nie daruje nikomu, i nic ich nie odpędzi, kiedy już raz wpadną. Szczęściem jednak kartacze ich odpłoszyły, wystawcie sobie kilkaset ludzi na koniach przygiętych aż do ziemi, lecz z podniesioną głową, gdzie oczy jak żary błyszczą, z wyszczerzonymi zębami, z wyniesionymi nad głowy Szaszkami, a pomyślisz, że ci ludzie nigdy się nie cofną, jednak się cofali. Co to znaczy? – brak zgody pomiędzy nimi.

Czwarty raz już się rzucali, ich kule obsypały mnie jak kartacze, lecz nie trąciła mnie żadna. Oficer w moich oczach zleciał z konia i skonał jednego słowa nie przemówiwszy, ranionych wiedli do doktora. Pobiegłem do jaszczyka wziąć granat, o który zawołano, gdym wrócił, Czeceńce już biegli nazad. Aż wtem jak gdyby mi kto dał szcutka w brzuch. Zrobiło mi się mgło, raniony jestem w brzuch i pewny już byłem, że umiemy, a kiedy doktor szukając długo zontem kuli w mym brzuchu namacał się gdzieś daleko, kiedy spojrział na drugiego, myśląc że ja nie widzę, jak by mówił - nic z niego nie będzie, i potrząsł głową. Zacząłem konać, prosiłem, aby mi dano wody. Żołnierz ranny już konający, co leżał przy mnie, także prosił wody, oddałem mu swoją – napił się i skonał.

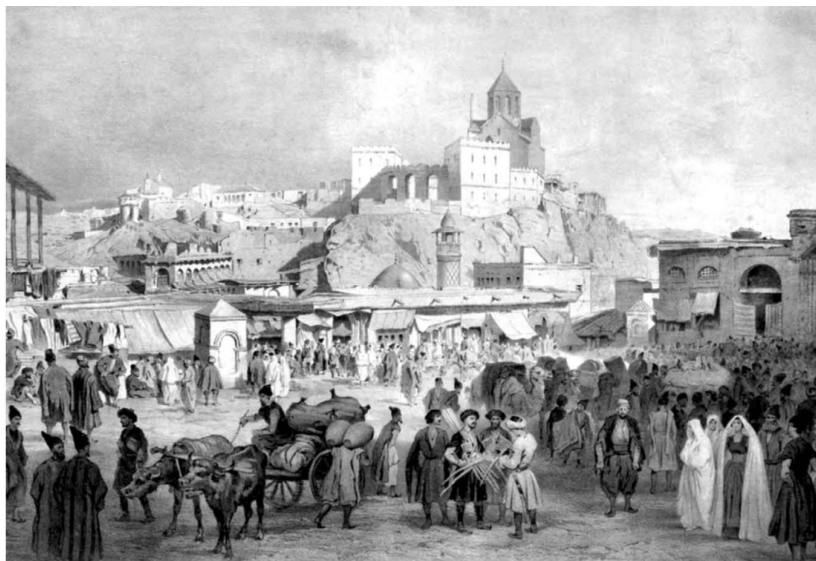
Przykre było położenie naszego oddziału, wszystkie armatne naboje wystrzelano. Dowódca tego oddziału Nesterow, młody i poczciwy człowiek, ale przy tym odważny, z zimną krwią na wszystko; który sobie fajkę pałac, dawał najspokojniej rozkazy i to dlatego, iżby pokazać Czeceńcom, że my nocujemy na miejscu, a tymczasem z drugą częścią zaczął się przez rzekę przeprawiać.

Urwiste brzegi trzeba było skopywać, przeprowialiśmy się całą noc. Szczególniej rażący był widok tej nocy: ciemna, pożar aułu, Czeceńce wokoło niego oświeceni ogniem, wygrzebujący z niego drążkami ciała pobitych, wycie psów, płaczliwe jęki górali grzebiących swoich pobitych. Po przeprowie ariergarda złączyła się postrzelawszy trochę pierwej, oddział się został w Naz[a]roniu, a tamtych do Władykaukazu wyprawiono. Czeceńce bali się już napadać, a Władykaukaz ocalony.

* Tęskne Hambory to w rzeczywistości Gombori w górach Kachetii we Wschodniej Gruzji.

W oryginale: *Wyjtki z niedrukowanych dotąd pamietników Xawerego Pi..... bylego akademika wileńskiego, teraz żołnierza w artylerii korpusu kaukaskiego. „Dziennik Domowy” 1841, t. 2, nr 23 – 24. Poza pierwodrukiem nigdy więcej nie publikowany.*

FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ *Wyjatek z
listu pisanego z Tyflis*

..... Wszystkiego dwa razy byłem w Tyflisie, latem, gdzie zastał uroczystość z powodu monarszego święta i w czasie Bożego Narodzenia. Największą uciechą Georgian i Gruzinów jest wojenna zabawa; na obszernym placu, przed mieszkaniem głównodowodzącego, radzi, że im pozwolono, staczali zwyczajem wschodnim boje, gonitwy; zręczność w użyciu ich strzelby i szaszki, czyli kindżału, ich bogate ubiory, piękne rynsztunki, zwinne i rące konie, przy tym tłumy narodu na placu i płaskich dachach szakel (domów) pełne krużganki pięknych widzów, z których niejedne piękne oczy poglądały z upodobaniem na bohatera, cel uczuć ich właścicielki; to wszystko przedstawiało obraz dawnych rycerskich turniejów.

Wieczór zapadł, oświecone miasto i ogrody, zastawione zwyczajem wschodnim na ziemi biesiadnicze dla narodu stoły. Wesole jego krzyki i ciągłe wystrzały, przy toastach aławerdy! Przy każdym stole brzęk krajowej muzyki. Czągurów (rodzaj gitary), dairy (bębny), zurny (trąbki) razem śpiewy i tańce szumne; wszystko to pod odkrytym niebem przy świetle mnogich pochodni przedstawiało miły widok narodowych godów. To było latem. Zimą spotkanie Nowego Roku było także wesole; wszędzie na dziedzińcach szakel słycać było głośnie hulanki, po całym mieście ciągle wystrzały, co jak błyskawice po ulicach migwały; to ich największa uciecha. Kachatyn (kachatyńskie wino) lał się potokami przez liwary czyli gardła wesołego ludu i dopełniał powszechnej radości.

Naród tutejszy lubi śpiewy i muzykę swoją, na każdej ulicy miasta można widzieć szaraudara otoczonego wkoło, który śpiewa wtórując na swojej stwirni. Żadna biesiada bez takiego się śpiewaka nie obejdzie. Zdaje mi się, że widzę rapsodów greckich z czasów Homera, tworzących nieśmiertelną Iliadę. Powszechnym tańcem i prawie narodowym, lubo zdaje się, że od Persów naśladowanym jest tak nazwany po krajowemu lekurii, czyli jak go Europejczycy nazywają lezginka; powiadają jednak, że u Lezginów go nie ma. Ten taniec jest najulubieńszy u Gruzinów. On mnie zachwycił, gdy go po raz pierwszy zobaczył. Jak każda epoka w ogólności, tak każdy

naród w ogólności, tak każdy naród w szczególe kryje w swoim łonie myśl, co go ożywia i na wszystkim swe odbije piętno. Rzemiosło, sztuki, poezja, słowem wszystkie żywioły ludzkiej natury tchną jednym duchem tej myśli. One są jakby symbolami tej niewidzialnej siły, która przenika wszystko i znamionuje czas, wiek i naród. Pod skwarnym niebem wschodu, wpośród olbrzymich i wspaniałych widoków, gdzie każdy strumień toczy swe wody z wściekłością, musiał się i duch wykształcić ognisty i bujny. Poezja wschodu jest tak wzniosła, tak płomienna, jak jego słońce, tak lotna, jak wicher gór i pustyń jego. Nie będę wchodził w szczegóły, na to potrzeba długiej rozprawy. Skończę o lezgince. Duch tej poezji wydobywając się z więzów powłoki swojej, pokonywając ciało, utworzył ten taniec. Trzeba go widzieć, ażeby go poznać, trudno opisać tę lekkość, tę nienaśladowaną postawę, gdzie zdaje się zamarło ciało i duch w jego postaci unosi się w powietrzu, tak lotnie, jak myśl jego, tak żywo, jak jego życie, trudno wyrazić to uczucie, tę namiętność dla naszych ziemskich oczu, prawie do szaleństwa posuniętą, tę lubość pięknej Gruzinki w skinieniach ręki, w spojrzeniu i całej postaci. Przy dzikim brzęku muzyki, przy głośnych okrzykach i oklaskach mnogich widoków w tym chaosie wrzawy, widać ją jak w pośród gromowej burzy, szybującego w powietrzu gołębia.

W oryginale: X[awery] Pi[etraszkiewicz], Wyjątek z listu pisanego z Tyflis, „Dziennik Domowy” 1841, t. 2, nr 26, s. 214–215.

ARYSTARCH SOSNOWSKI *Opis przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lezgistanu*

Ze skalistego wąwozu, u podnóża gór Lezgistanu, spada bystra rzeczka; na niej most murowany ułatwia przechód na juczne drożyny wijące się po obu jej brzegach. Za mostem, w pobliżu, mur gruby, wysoki, zrastając się z przeciwległymi bokami skał, zalega drogę do stolicy władców Elisu¹⁷⁹. Na nim baszty i wieże, a u spodu wąska

---

¹⁷⁹ Miasteczko Elisu, obronne niegdyś i handlowe, do tysiąca domów z kamienia liczące, w 1844 r. 24 czerwca zacięte przez Elisujskiego Sułtana Daniela Beka, po

brama ze strzelnicami groźne przejście otacza. W lewo od Elisy, w górę rzeki, wije się po skale jeszcze drożyna, wiodąca do wielkiej wsi niegdyś chaństwa Rutułu. Lecz dostać się do tej wsi, ileż strasznych zapor przebyć potrzeba! O kilka werstw od Elisy jeszcze się przebywa przez jedne warowne wrota; z takimże obwarowaniem jak z tamtej jego strony, dzisiaj dla zupełnego bezpieczeństwa tych miejsc od górali, zupełnie opuszczone. Tam znalazł żołnierz miły odpoczynek po krótkim, jednak bardzo utrudzającym pochodzie i cień rozkoszną w czas skwarny, pod rozłożystymi kasztanami, i czystą wodę wytryskającą ze skały. Prócz jeszcze jednego miejsca, dość obszernego, aby mógł batalion piechoty wypocząć, nie mieliśmy już nic przed sobą prócz wąskiej, krętej skalistej i nagle stromej ścieżki, po chylach i samym grzbiecie gór, którą dwanaście długich godzin z wielkim trudem przebywać potrzeba było.

Co tu za straszny i dziki widok! Skały nagie, bez krzewów i trawy, dwie stopy miejsca przed tobą, po obu stronach bezdenne czerni się przepaść, w której najbystrzejsza rzeka Samur, strasliwym się echem odgraża. Wszyscy się żółtim krokiem wleką, za każdym stąpieniem licząc jakby ostatnie chwile swego życia. Dziarski rumak na równinie, tu drżący, ze zwiśłą głową postępuje. Pierwej ziemię, najeżywszy uszy obwącha, nim się odważy leniwy krok na niej postawić. A śmiały i chępliwý żołnierz, oddech w sobie tamując, w ponurym milczeniu, z trwogą w sercu, naprzód pomyka tylko przed siebie patrząc, bo mu nie dostaje odwagi zmierzyć bezdenne otchłanie, do których by go zawrót głowy wtrącił. Tak ciągnąc się za drugimi, oblany potem od znoju, na nieustannej mając się pieczy, wdarłszy się już kilka werstw na skały, stanąłem odetchnąć na chwilę i zebrać się w siły ducha i ciała. Objąwszy ułomek skały, powiodłem okiem dokoła. Przebóg! jakież to obraz natury! Wyraz dziecinnej niegdyś mowy, gdym śpiewał wespół godzinki z druhami, „ja jestem na wysokościach!” z ust się moich dobył. Ja jestem na wysokościach, powtórzyłem słowa psalmisty, „a tron mój w słupie obłoków”. Przejęty najwyższym uczuciem uniesienia i podziwu dla dzieła rąk bożych, rzewną żrzenicą śledziłem wielkie cuda natury. Cała dolina Alczanu i Szezinu jak

---

zrobionym przez niego powstaniu, bronione: tegoż dnia szturmem wzięte, do szczytu zniesionym zostało. (Wszystkie wyjaśnienia pochodzą od autora relacji.)

morze zamglone, przeciągnięte tkanką różową, drżała u stóp moich w kilkuset warstw rozległości. Na niej tysiące wiosek i kutańców (folwarki) kropkami się tylko zdawały, a niepoliczone stada baranów i bydła mszyły się w olbrzymiej dali. Cały szereg wojowników zatrzymał się i jak przyklejony czepiał się na stromej skale drożynie. Dzień był niewypowiedzianie cichy, smętny, acz lekką mgłą odziany. O warstw kilka pod nami zielone wały gór pomniejszych okrywały śnieżne stada owiec, jak białe wzory na zielonym rzucone aksamicie, a po sąsiednich okół urwiskach dzikie gazele, jak koniki polne w skokach się przesadzając, wieszały się nad przepaściami, jakby magnetyczną swych rozków siłą, wiernemu instynktowi swą całość powierzały. Uroczysta cisza! – cisza wielkiego pokoju, kiedy dusza zwróci się ku sobie całą treścią swego żywota i olśniona władzą boskości, hymn swojego ducha zanuci. Godna i sprawiedliwa chwała Bogu na wysokościach. Tu życie dla ducha, tu osnowa dla myśli. Tej wątek się rozwinął, do celu swych życzeń uleciał, złocistą się barwą oblókł, rumieńcem jutrzeńki spłonął i na śnieżnych skrzydłach cheruba w zachodnią stronę pomknął....

Poświst orła nad głową słodkie przerwał marzenie, a wyraz rzeński przewodnika, hajda! (ruszaj), naprzód się kazał poruszać. Dokądże nas teraz poprowadzisz? Zapytałem go zadziwiony. Mały wietrzyk od wschodu z lekka napędzał chmurki, a widnokrąg łzawy w zamglonym nikał odmieć; przede mną gęsty tuman siwą ścianą stanął na drodze. Przewodnik kijem w górę wskazując: do Allacha, rzekł, pójdziemy; ale śpieszniej naprzód, bo się Ałłach zagniewa i głośno nas poswarzy. Ten poświst orła, to mgliste widmo, były dla doświadczonego górala nagłej burzy przepowiednią; poszliśmy. Coraz to bardziej tuman gęstnieje, a nasza drożyna coraz się ścieśnia i coraz stromiej podnosi. Falistych chmur zastępy z szumem zstępują na doliny; już się i wichrów wszczęły gonitwy i groźny warkot po skałach błąka. Tuman się zmienił w czarną oponę nocy, na poły się gromem ognistą wstęgą rozkroił, okropną przepaść rozwarł na chwilę przed nami, zamknął się znowu i chłonał trąbą ulewnego deszczu. Chrapnęły konie strwożone – żołnierz się Bogu polecił. Jeden przewodnik nieustraszony, przywykły walczyć z tymi żywiołami, świadom najmniejszych tropinek, podał mi poły swej czochy (wierzchnia suknia, podobna do naszego kontusza), abym w ślad za nim postępował; i drugim tak zrobić kazał, a idącym za

końmi do ich ogonów się czepiać. W odmęcie chmur czarnych, wśród grzmotu piorunów i deszczu, pomykamy się tak, lecz coraz wyżej i trudniej. Już żołnierz wybił się z sił i cierpliwości, tylko go konieczność i strach naprzód popychały, gdy góral przewodnik melancholijnie po arabsku zanucił: „bis millahi’ rrahmani’ rrahim” co znaczy: w imię Boga łaskawego i miłosiernego. To było dziękczynienie Ałłachowi za szczęśliwe przybycie do szczytu skały, skąd w odwrotnym kierunku zstępować z niej potrzeba było. Sam na brzuchu przyległ i my wszyscy za nim, bo tak lżej i pewniej wytrzymać burzę. Już nie pod ulewnym deszczem, przypadły szereg się zginał; upusty niebios rozwarły się na poły jak w dni potopu. Wodnisty odmęt ogarnął skaliste ściany, straszny się warkot po nich przetacza, z kłębów zapalanej mgły grom po gromie skałami potraça, rzuca się na przepaście, przestraszone echa wtórzą mu jak niewolniki rykiem zniszczenia. Zerwane wichry miecą wirem żwiru, z wiatrami na poły się porwą, tłuką się o skały, z jękiem w przepaść się toczą – a echa im zjadliwie sykiem gadu wtórzą...

Lecz coraz wolniej burza – już rzadziej spadają gromy, niby huk dział przy końcu bitwy. Na koniec jeszcze raz grom zatrząsł skałami, ale samopas, bez ognistej pary stoczył się groźnie po urwiskach w otchłań. Góral weselej zanucił znaną nam piosnkę: „bis millahi’ rrahmani’ rrahim”, bo już odgadnął bliski koniec burzy. Jakoż coraz to dalej grom z gromem się mocował, ustały wichry i ciemność znikła; cichy tylko deszczyk pieśń natury dośpiewywał i konał jak echo łagodnego dyszkantu po hucznych basach. Szmaty rozpierchłych chmur po szczytach tu i ówdzie niedbale się czepiając, w rozpadliny gór się zapadały; słońce rozdarszy dżdżysty obłom w modrawej migotało sieci, a z drugiej strony uroczyście strojna tęcza, jak w dzień wielkiego przymierza wysoki szczyt okoliwszy, przesłanicznym świetniała wieńcem. Ale nie widać już dolin, co tak niedawno poważnie drzemały. Tam morze tumanów skwapliwie się lało, aby swobodniej szybować. Od wschodu tylko, skąd burza spływała, płonęły gaje w słonecznym odbłasku, a góry bogate w żyrowne pastwiska, tysiączne stada znowu na swych grzbietach niosły.

Góry Lezgistanu, jedne z najwyższych i najniebezpieczniejszych dotychczas przechodów, prawym ramieniem łączą się ze śnieżnym grzbietem Kaukazu, a lewym zwijają się i do Kaspijskiego

Morza zstępują pod Baku. Droga nasza najwyższy ich szczyt przechodzi, o ile więc trudno i niebezpiecznie do wierzchu się dostać, a bardziej jeszcze schodzić. Czarna przepaść tuż pod pierwszą stopą się roztwiera. Tam przynajmniej obie ręce wolne pozostawały na ratunek od upadku, tu wisiała jeszcze węższa i stromsza drabina, od prawej ręki do skalistej ściany przykuta, a w lewo bure bezdno straszonym Samurem bełkotało. Po burzy lub ulewie straszne tu widać zniszczenie: cała pochyłość w wodospadach, łomami brył i kamieńmi, gliniastym żwirem i odłamkami krzewów się tłucze. Nic się tej lawie nie oprze przed jej szalonym napływem; tam sobie toruje drogę, skąd większa ją prze siła i pochyłość stromsza.

Już się nasz szereg po tych skalistych schodach w przepaść spuszczać zaczął, gdy straszny szum z warkotem i piskiem w bliskiej odezwał wyżynie. Przewodnik zadrzał na znaną mu harmonię, kilka kroków naprzód skoczył, a rozpierając się o skałę donośnym głosem zawołał: „Jawasz! Jawasz!”, co znaczy stój! poczekaj! Tu widziałem jak człowiek z żywym niebezpieczeństwem nigdy się dosyć oswoić nie zdoła. Góral zbladły, z obłąkanym okiem, drżącymi usty powtarzał: Allah! Allah' bismillahi! Boże, Boże, w imię twoje, Boże! Jak na Sodomę Bóg zagniewany ognistą lawę zesłał, tak przed oczami naszymi, w pobliżu, z sąsiedniej skały, brunatna ściana rozbełtanej ciecicy z wrzącym łoskotem wściekle o naszą uderzyła drożynę, i wnet, po chwili gościnnego szału falistym podskokiem runęła kipiąc w szalone objęcia Samura. Za nią rzesza krwawych wstęg, w ślady swej przewodniczki zbiegła – potem ciche, żółte ścieki farbowały ściany skał¹⁸⁰.

Już była trzecia z południa, a jeszcze tyle spustu się zostało, ile pierwiej by do wierzchu się dostać. Przewodnik wielką bacność nakazał, gdyż po burzy zawsze takie drożyny do przebycia najniebezpieczniejsze bywają. Jakoż nasza to gruzami zawalona, to zaniesiona łem, to niezwyklej spadzistości jej przybyło, to nagłym

---

¹⁸⁰ Od takiej błotnistej lawy spadłej w tym roku 1846 w sąsiednim tym miejscu wąwozie okropnie zginął zacny nasz ziomek, chorąży Konstanty Zach, posłany ze czterema saperami dla opatrzenia i przeprowadzenia drogi. Poznano go tylko, znalazłszy w przepaści, po pierścieniu co go nosił na palcu, tak zeszepeconym został. Wiem, iż zostawił ze swych prac gramatykę tatarską po polsku, którą sam ułożył i koledze swemu Trzaskowskiemu uprzednio posłał.

chylem nas straszyla, wszędzie jak ślizgawica spod nóg się wymykając. Najtrudniej było sprowadzić konie ujucone artylerią górną, niosące działa i skrzynki z nabojami (jaszcziki) na sobie. Musiał więc żołnierz to wszystko i bagaże na sobie dźwigać i dlatego każdy krok naprzód zrobiony wiele bacności, trudu i czasu wymagał. Każdy z swym pakunkiem, oddalony od drugiego na kilka kroków dla bezpieczeństwa większego, spuszczał się sam sobą zajęty. Tylko działa górne, skrzynki dwóch ludzi zajmowały, i te na linach spuszczano, bo zwyczajnych korytek, czyli niedźwiadków, w takim razie zwyczajnie używanych, dla nie spodziewanego w tę drogę pochodu, nie wzięto. Zmysł koni wygórowany w tym zdarzeniu, często moją uwagę zaprzętał; jak to zwierzę uważnie i zręcznie w takim niebezpieczeństwie poradzić sobie umie. Łagodne i posłuszne teraz, nadzwyczaj ostrożne, z wytężonym uchem, z krwawą źrenicą, rozdartymi nozdrzami śledzi najmniejszej przepony, która by nogę jego zdradzać mogła.

Z trudem i niebezpieczeństwem, nagleni od swego przewodnika, zstąpiliśmy jeszcze za widna nad kręte urwisko diabelskiego mostu. W ciemnych pieczarach co nigdy nie ujrzały słońca, hurby śniegu stłoczone, brudną ciecżą z gór spadłą, ohydnie się oblały. Przez nie żołnierz zmęczony w pas przebywać musiał, ciągle grzęznąc w roztworzonych lodowiskach. Tuż most z kilku żerdzi na skały rzucony rozmykał paszczę Samura, który w tym miejscu najwęższy (12 stóp tylko), ale przeprawa przezeń jest pewnie straszniejszą od przeprawy mostu Mahometa, po którym on w dzień sądu do obiecanego rajy przenosić ma swych wiernych. Żerdzie umocowane faszyną i żwirem ubite, zostały po burzy do szczytu odarte i jak kościotrup nad przepaścią sterczały. Nikt się nie odważył po tych szczeblach na drugą przeprawić stronę, bo wody tak silne pod nim o skały się tłukły, iż nim całym miały, a taki szum tych bałwanów, iż gromu dział byś nie słyszał. Jeden tylko przewodnik przedarł się zręcznie i na migach robotą kierował. Żerdzie pozsuwać rozkazał, a na nich rańce próżne położywszy, płaszczami z wierzchu przykryć, we wszystkim tak żywo i zręcznie ucząc, iż cały zbrojny szereg zdołał przebyć ten most sztuczny nim noc nas przy tej przeprawie zaskoczyła. Tu rozwarły się skały, w lewo szersza drożyna zbiegła, a łoskotliwy Samur na prawo w przepaściach szumiał.

Książę georgijski.

Z wolnymi rękami i z wolnym od trwogi sercem, jak wypuszczony z kajdan, swobodnie żołnierz zbiegał po szerokich acz krętych ustępach granitu i późno w noc na pierwszej polance stanął na spoczynek. Tu nie było szemrania, że na mokrej i grząskiej ziemi znękane ciało ma nękać, że w ciężkiej pracy dzień cały bez jadła i noc o garści, na własnych barkach niesionych sucharów przepędzwszy, pod zmokłym płaszczem jeszcze się biedzić musi, że nawet ogniska nie było, by się ogrzać nieco, bo tu i krzewów nie widać. Gdy góral puszcza się w drogę, a chce się ogrzać małym ogniskiem, musi mieć z sobą w skórzanej kobzie suszone kiziaki stłoczone w placki na ogień, razem z prosianym czurekiem (placek) i serem na posiłek. Noc była ciemna, w górze opodal z tychże kiziaków mdławe błyszczały ognie; to kilka góralskich chałup (sakli) wiszących nad urwiskiem skały. Nikt jednak nie zazdrościł im tego szczęścia, i pewnie nie miał czasu, gdyż sen najmiłszy był teraz.

Wypocząwszy do siódmej nazajutrz, oddział przechodził wieś (auł) Gelmie, we wklęsłą skałę wtłoczoną, dalej strome góry i liczne strumienie, nim na noc zdążył do wielkiej siedziby chaństwa Rutułu, w pastwiska, zboża i sady bogatej. Rutuł leży na znośnej pochyłości góry, kilkaset domów z kamienia liczy. Zamek chanów z basztami i strzelnicami, dziś opuszczony z przyczyny wygasłej linii męskiej, wielki meczet i dwa minarety, do lepszych budowli należą; reszta jak we wszystkich aułach górali, pełna gruzów i śmiecia. Sady przepelnione drzewami samopas rosną. Tam mieszanina wiekowego kasztanu z berberyse, cienistej lipy ze śliwą, winnej macicy z wierzbą i różnego dzikiego krzewu mnóstwem. Tylko brzozy nigdzie nie dojrzysz, jak w ogólności w żadnym lesie strony wschodniej Kaukazu, chyba w ogrodach umyślnie ją pielęgnują Rosjanie. Za to po żyrownych dolinach kwitną piękne żółte i białe lilie, bujne narcyzy i tulipany, pełne białe i czerwone róże, różnofarbne astry, pyszne piwonie i barwiste kartuzy.

Z Rutułu jeden tylko przechód do Achtów, twierdzy dostatecznej dla utrzymania w podwładności ogromny auł tego imienia, który w 1839 r. silny stawiał opór, wspierany przez okolicznych Lezginów podżeganych od Szamila. W tymże roku po korzystnie ukończonej wyprawie pod wodzą Naczelnika Kaukaskiego Korpusu Gołowina, stanęła ta twierdza z innymi pomniejszymi w Dagestanie. Do niej po wygodnym obwarowanym

moście jeszcześmy raz Samur, zawsze czarny i swarliwy, przebyli, gdzie przenocowawszy puściliśmy się spiesznym marszem do państwa Kazykumyków i zdążyliśmy na noc do wielkiego aulu Karah, rezydencji Chana. To był zborny punkt wówczas wojsk wysłanych na wyprawę. O świcie, przeszedłszy dzikie góry, zajęliśmy nagi grzbiet wraz z aulem Czyzah na leże.

Ten grzbiet i aul wiekopomnym będzie w wojennej historii dla wojsk rosyjskich. Za pamiętnych rządów na Kaukazie Jermołowa, słynny z męstwa wówczas kapitan Owieczkin ze swą rotą na tym miejscu kilkanaście dni oblężenia o największym głodzie i pragnieniu wytrzymując, kiedy już wielu od znużenia i nieprzyjacielskiego oręża zginęło i sam z ran i głodu umierał, dowiedziawszy się, że feldfebel jego rotę poddać się radził, zebrał ostatnie siły i do obronnego wału przypelzł i złego doradcę przez wał do nieprzyjaciół na bagnietach wyrzucić żołnierzom kazał. Takim przykładem męstwa i wytrwałości swego naczelnika wsparci jeszcze dzień oblężenia wytrzymali, gdy im posiłki na odsiecz posłane przybyły. W tymże aule dotychczas sterczy pamiętny ostry słup, na którym nieszczęśliwy Szczerbina (Litwin) zginął. Posłany tam dla straży z plutonem żołnierzy, gdy w minarecie do upadłego się broni, a głód i groźby do poddania się zmusić go nie mogły, chciwi zemsty Lezgini podkopawszy w nocy minaret, wycięli pozostałą załogę; a gdy ranny w obie ręce Szczerbina, zębami się bronił, oberznawszy mu u nóg podeszwy i wyciągnawszy żyły, na ten słup, dziś jeszcze widziany, konającego wbili. Straszna przygoda aulu Czyzah i jego okolicy.

Olbrzymimi i dzikimi otoczony górami, gdzieniegdzie tylko porośniętymi jałowcem, niechlujnie się czepia po skale nad mętną rzeczką. W nizinach jego i wąwozach piaszczysta ziemia zaledwie może wydać mizerne żyto i owies, z niezmierną pracą rolnika, i w tym całe bogactwo kraju. Zawsze tumanami osnuty, wiatrami odęty, niezliczone choroby na koczującego żołnierza sprowadza; a nigdzie i niczym się ogrzać, bo kiziaki, z którymi się górale bardzo drożą, niewiele dają ciepła. W lipcu takie chłody, iż bez futra trudno wytrzymać w namiocie, dlatego tamtejsi mieszkańcy zawsze chodzą w ogromnych kozuchach z szerokimi kołnierzami i rękawicami. Nieraz ich zapytywałem, co by mogło ich przywiązywać do tej biednej krainy? – i zawsze jedna była odpowiedź: „Patrz jak pięknie

się ścielą w tym oto parowie groby ojców naszych; tam i swoje mieć chcemy.” Nie mówił piękniej Flechier na pogrzebie Fuzenna (zdaje się): „oto ta niwa mnie i braci moich wyżywia, a ta mogiła jest grobem ojców naszych wspólnym; od nich ja życie wziąłem i z tej się utrzymuję roli; między tą niwą i mogiłą życie położę.” Takim przywiązaniem każdy oddycha góral: dla niego nie ma życia, nie ma rozkoszy, tylko w górach, gdzie się urodził; do nich zawsze i wszędzie tęskni.

Pisałem w Czyzachu 1845 r.

Według oryginału: Arystarch S[osnowski], Opis przejścia łańcucha gór Lesgistanu, „Athenaeum” 1847, t. 1, s. 218 – 231. Nigdy więcej nie był publikowany.

TADEUSZ ŁADA-ZABŁOCKI,

Tadeusz Łada-Zabłocki

Ach, czas już, czas!

Taedet animam meam vitae meae, dimittam adversum me
eloquium meum, loguar in amaritudine animae meae. Job. Caput X
[Księga Hioba 10, 1]

I po cóż znów, widziadło znikłych lat!
Przed obnażoną duszą stajesz,
I blaskiem zorz, orzucasz ciemny świat
I kielich uciech mi podajesz?
I po cóż znów promiennych marzeń rój
Wokoło mnie się lekko wije?
Już przeszedł czas – i duch znużony mój
Od pieśni Syren nie odżyje.
Już przeszedł czas - i zgasnął jasny ślad
Anioła, co przede mną latał,

I z łona mórz pełnego czarnych zrad
Pioruny, mgły i burze zmiatał.
Wokoło mrok – wokoło ostry chłód –
I trzask rozgniewanego gromu, -
I wściekły ryk pokrytych lodem wód,
Ach! czas już wracać mi do domu!..
Ach! czas już – czas przestąpić próg!...
I czegoż drzysz o duszo biedna!
Odejdiesz tam, gdzie mieszka wielki Bóg,
Co z gorzkim bytem cię pojedna.
Carskie Kołodce 1838

T. Łada-Zabłocki, *Poezje*, Petersburg 1845

Do brzozy w górach kaukaskich

Wichrów swawola, czy człeka wola
Rzuciły brzoza na świata kraniec?
Może twe ziarno pod burzą czarną
Przyniósł z Północy błędny wygnaniec,
I na Kaukazu zasiawszy szczycie
Rękamić pieścił własnymi;
I o dnia zmierzchu i o dnia świcie
Polewał łzami rzewnymi.

Tyś się rozrosła pyszna, wyniosła
Jak prawa córka Ruskiego kraju,
I na młodzieńca z wonnego wieńca
Nieraz zlewałaś ochłodę raję.
I twój szum słodki szeptał i gwarzył
O jego stronie rodzinnej,
Gdzie on przeczekał, gdzie on przemarzył
Lata prostoty niewinnej.

Lecz cóż się stało, że z taką chwałą,
Zacząwszy życie pod niebem Wschodu,
Zwolna wędniejesz, i już nie siejesz
Dobroczynnego wokoło chłodu?

Czy twój opiekun poległ gdzieś w bitwie,
I ciebie przejął żal ostry?
Czyć się przyśniło kiedy o Litwie
Gdzie twoi bracia i siostry?

O! tyś nie znała, tyś nie widziała
Rusi i Litwy kwitnących smugów,
Gdzie pod zielenią gwarzą i pienia
Nurty rzek bystrych i fale strugów.
Tyś nie słyszała słowika śpiewów
We mroku puszczy jodłowej
Nie czułaś nigdy wiosny powiewów
Po śmierci zimy surowej.

Przecz się więc smucisz? – O! już nie wrócisz
Ni siostr, ni braci, ni przeszłych czasów!
Rozzieleń czoło i znów wesoło
Zakwitnij pośród kaukaskich lasów.
Dziewica piękna jak kwiatek sadu,
Nieraz cię rączką obwinie,
I pełzający liść winogrodu
Gęstym cię płaszczem ochynie.

I ja znużony, często w te strony
Przyjdę sam jeden z bliskiego szańca,
I zabrzmię tobie w czarnej żałobie
Dziką, posępną piosnkę wygnańca.
A ty mnie chłodnym cieniem zamroczysz,
Przytłumisz żale niezwykle,
I ponad głowę moją roztoczysz
I sny i mary ponikłe.
29 lipca 1839 Kuba

„Rocznik Literacki” 1844, t. 2

***Na śmierć Feliksa Ordyńskiego poległego w bitwie
z góralami 1841 r.***

Sibi terra levis!

Szablami krwawemi na obcejśmy ziemi
Wyryli suchodół głęboki;
W milczeniu grobowym na płaszczu bojowym
Złożyliśmy jego tam zwłoki.

I działa nie grzmiały i trąby nie wrzały,
By oddać cześć późną, ostatnią;
Oparty na broni, z krwią spiekłą na dłoni,
Jam tylko mu rzucił łzę bratnią.

.....

.....

Już ciebie nie stało! poległeś ze chwałą
Śród boju, rycerzu nasz młody!
I z płaczu doliny, do wyższej dziedziny,
Poszedłeś po wieniec nagrody.

Bez żalu, bez trwogi, rzucałeś świat srogi

.....

Feliksie! cóż tobie położę na grobie,
By pamięć twą święta przedłużyć?

Łzy gorzkie com na twej mogile rozsypał
Pod wieczór wiatr stepów wypije;
A kurhan grobowy com tobie usypał,
Pojutrze Czeczeniec rozryje!

Spoczywaj więc błogo po trudnej podróży,
Bez znaku na góry tej szczycie;
Niech Kaukaz skalisty za pomnik ci służy,
Za napis zaś smutne twe życie
1842 maja 18. Kajszaur

„Rocznik Literacki” 1844, t. 2

Do N. P. T. z Kaukazu

..... my way of life
Is fall'n into the sear, the yellow leaf.
Shakespeare, Macbeth.
Orędowniczko moja! ty! której modlitwy
Święte, czyste jak ranne Cheruba westchnienie,
Tylekrotnie mię strzegły śród zaciętej bitwy,
Gdzie powiewało Zniszczenie.

Ty! za którą goniłem myślą zatęsknioną
Odtąd, jakem wszedł z losem w niepewne zatargi,
Pozwól po raz ostatni wylać na twe łono
Może ostatnie już skargi.

W wiosennych dniach młodości, gdy dusza wysoko
Wzbijała się nad poziom za wiary Aniołem,
Tyś jaśniała jak święte Opatrzności oko
Nad życia mego rozdołem.

I wszystko wtenczas kwitło dla mnie, i świat cały
Barwił się w oblask twoich uśmiechów pogodnych;
W cichem sercu się tliły najświętsze zapawy
Cnot w poświęcenia się płodnych.

Wtenczas w obliczu ciebie, i w obliczu Nieba,
Kląłem się, że nie pójdę za obłądnym światem,
Że się podzielę kęsem powszedniego chleba
Z pokarmu łąknącym bratem.
Że żyć będę dla ludzi! – i przysięgi moje
Słyszały zakwiecone Borsuczyna lasy,
Plenne niwy Mossarza i Usyski zdroje
Po wszystkie drogie mi czasy.

Ach! byłej to wiek złoty miłości i wiary!
Jam przez pryzmat twych pojęć patrzył na świat gruby,
A jego różnobarwne, różnobrażące gwary
Grały mi pieśnią zaguby.

I porwały mię wiry ryczącej powodzi,
I uniosły na jakieś nieznajome morza;
Od ciągłych walek z burzą pękł rudel mej łodzi
I mgłą zasnuła się zorza.

Jak drugi Prometeusz na Kaukazu szkarpie
Zwisnąłem; od bluźnierstw posiniała warga,
Pioruny radlą czoło – wicher włosy szarpie
I sęp wnętrzości me targa.*

Swoi mię nie poznają, a obcy przechodzień
Poświstuje z uśmiechem szyderyczym wesolo,
I mówi po kryjomu: „Oto jęczy zbrodzień
Wpleciony w katuszy koło!”

Lecz ty znasz mię.....

.....
.....
O! czuwaj więc nade mną i teraz, gdy bole
Ścisnęły duszę moją – gdy wielkie uciski
Naszły mię – i na Niebios mroczącem się kole
Ponikły nadziei błyski.

Ach! bądź dla mnie i teraz tą brzozą płaczącą
Co stoi nad mogiłą – i za burzy przejściem,
Gdy wichry jej zielone warkoczce potrąca,
Obfitym skrapia ją liściem.

A gdy, igraszka burzy, nie będę mógł więcej
Oprzeć się jej – o! wtenczas zwołaj swoje dziatki,
I módl się razem z niemi, módl się najgoręcej
Przed obrazem Boskiej Matki.

Wasza modlitwa może jeszcze mię zasili!...
Bo ciernistą żywota przebywając drogę,
Zgubiłem skarby duszy – i już od tej chwili
Nawet się modlić nie mogę.

1842. Sierpnia 9. Ojsungur w W. Czecz.

*Strofa wykreślona przez cenzora w wersji drukowanej w „Athenaeum”; przywrócona dzięki odpisowi Cz. Zgorzelskiego.

„Athenaeum” 1846, t. 6, s. 170–173

Do K..... D...skiej

Mnie smutno, dziewczę! a ty się mię pytasz
Dlaczego milczę, zali się nie gniewam?
Czyż dotąd z oczu moich nie wyczytasz,
Dlaczego milczę, dlaczego nie śpiewam?

Dlaczego w ludzi biesiadniczem kole
Tak drżą me usta, tak chwieje się noga?
Dlaczego noszę zadumę na czole,
Jak ów Hebrajczyk przeklęty od Boga?

Mnie smutno, dziewczę! bo ja jestem bratkiem
Którego niebo nie odwilża łezką,
A zrób mnie swoim ulubionym kwiatkiem
A zaraz barwą zapłonę niebieską.

Mnie smutno, dziewczę! bo jestem klejnotem
Który los zarył głęboko w popiele:
O, przepłyn po mnie, smugiem światła złotym
A wnet zapełgam, blaskami wystrzelę.

Jako ten obłok, dni moje młodzieńcze!
Samotnie płyną po niebios błękicie,
A rozsnuj po mnie miłości swej tęczę,
A wnet gasnące ożywi się życie!

Jestem jak posąg Memnona sławiony,
Posępne nocy objęły mię ciemnie;
Błyśnij mi słońcem – a boskimi tony
Poranek życia twego uprzyjemnię.

Ach ja cię kocham! o ty się nie rumień
Miłość mi jak blask wieczornego słońca,
Po drodze życia rzuci cieniu strumień
Co szerzej płynie im bliżej do końca.
1846 lipca 12 Tyflis

„Athenaeum” 1846, t. 6, s. 114–115.

Rusałka Tereku

Pod cieniem winogradów, brzoskwiń i czynarów
Widziałem zaczajony afrodytę drugą:
Płynęła okolona jasnym wieńcem czarów,
Rozpuściwszy na falę wstęgę ciemną, długą,
Lśniącego się warkoczu – a Terek zbudzony
Rannym oddechem stepów – nad jej ciałem śnieżnym
Snuł z rubinów i pereł przejrzyste zasłony,
I nęcił do rozkoszy szemraniem lubieżnym.

Piękna Rusałko! Władzą wszechwładną zakłęcia
Zmień mnie w falę błękitną – a pełen radości,
Całując, pieszcząc, łechcąc i tuląc w objęcia
Uniosę cię na wyspę szczęścia i miłości.
Kalinów 5 czerwca 1842

T. Łada-Zabłocki, *Poezje*, Petersburg 1845, s. 188.

Rada nieukowi

Ciemny! stoisz w wąwozie i widzisz przed sobą
Tylko skały nieplodne, tylko cząstkę nieba;
Na górę ci, na górę wdrzeć się potrzeba
Gdy chcesz by się widnokrąg odsonił przed tobą.
1846 lipca 7. Tyflis

„Athenaeum” 1846, t. 6, s. 116.

Dwie pieśni święte (pogrobowe)

I.

Zdumiewającej budowy świata
Ty jesteś, Boże, światłem i życiem,
Blask dnia, i nocy godowa szata
Są tylko słabem Ciebie odbiciem.
Wokoło płyną Twej chwały zdroje:
Jasność i piękność wszystko to Twoje.

Gdy na dobranoc promień zachodni
Ponad otwartym pełga obłokiem,
Ach nam się zdaje, żeśmy już godni
Zajrzeć do niebios śmiertelnem okiem:
Blaski co złocą nocy podwoje
Tak ciche, jasne, Panie! są Twoje.

Po niebie, ziemi, gdy noc ponura
Skrzydła z gwiazdzistej ciemni roztoczy,
Niby ptak czarny, którego pióra
Zdobią tysiączne błyszczące oczy;
Ta święta ciemność, te ogniów roje
Tak wielkie, liczne, Panie! są Twoje.

Gdy młoda wiosna życiem oddycha,
Twój duch ociepla jej wonne tchnienie,
I każdy kwiatek spóźniony, z cicha
Twych ogrzewają oczu płomienie;
Wokoło płyną Twej chwały zdroje:
Jasność i piękność, wszystko to Twoje!

II.

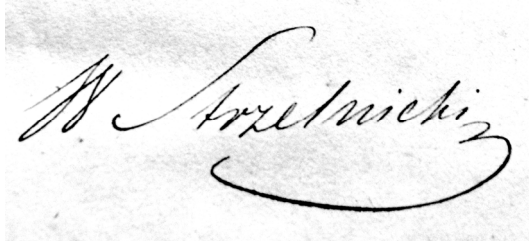
Płonnoego świata łudzące zjawiska
Czarują życia bezdroże;
Uśmiech radości, łza co ból wyciska,
Zwodniczo płynie, zwodniczo połyska,
Tyś tylko prawdą, o Boże!

Światło co sławy otacza wierzchołek,
Jak rosa poniknąć może,
Miłość, nadzieja i piękność – aniołek.
Są wiązką rwanych na mogile ziołek.
Tyś tylko światłem o Boże!

Biedni wędrowce krótkotrwałej doby,
Z morza pędzeni na morze,
Błask urojenia, rozumu ozdoby,
Złocą krainę burzy i żałoby,
Tyś tylko ciszą o Boże!
1847 Kulpy u podnóża Araratu

„Rubon” t. 10, s. 175–176.

WŁADYSŁAW STRZELNICKI

Do Tadeusza Łady – Zabłockiego

Mój Tadeuszu! donieś mi przecie
Co u was słyhać na wielkim świecie,
Jak zdrowie służy, jak się powodzi?
Ile twa lutnia wydała tonów,
Ileś dla serca uzbierał płonów,
Myśl twa na jakiej żegluje łodzi?
Czy zarzuciwszy marność świata,
Jak górny orzeł błąka się w chmurze
I nad drzemiący Kazbeg wylata?
Czy na ponętne Gruzji róże,
Spada jak w maju poranna rosa?

Czyli jak tęcza, wieszczka pogody
Jasnym półkręgiem złoci niebios,
I tonie w falach rodzinnej wody?
Może lat starych przetrząsa dzieje,
Lub w rozumowań wikła się matni?
Wszystkie swej myśli opisz koleje,
Bo o nich milczy list twój ostatni. –
O! tobie z górnych sfer ideału
Źródła pociechy płyną obficie!
Ledwie w wieszczego chwili zapału,
Drżąca piosenka, tęsknoty dziecię,
Wydrze się z piersi twej po niewoli,
Wnet cię drużyna braci okoli,

Duma

Czegoś mi smutno!... Wśród nieb zasepionych;
Serce się bije do jasnej jutrenki,
Spod serca szemrzą tajemne piosenki
O innym niebie, o dniach upłynionych. –

Śpij zwiędły kwiatku! Śpij serce – sieroto!
Aż sądny Anioł ze snu cię rozbudzi!
Nie czarę uciech wychylisz ty złotą
Nie udział znajdziesz ty u cudzych ludzi.

Czegoś mi smutno!... O Boże mój, Boże!
Smutno i śpiewać, kiedy nikt nie wtórzy!
Gdyby głos jeden na ziemi przestworze,
Jeden głos miłszy wśród gromów i burzy; -

To bym powietrza nie mącił skargami,
To bym nie sarkał na dolę okrutną,
Tylko niekiedy zalawszy się łzami
Zawołał z cicha: ach! jakże mi smutno
1841 Chodząły

Przestroga

Gdy boleść rzewna, co ci serce tłoczy,
Zdrojem perłowym spłynie na twe oczy –
Błogi! ty duszę zmyjesz w tej kąpieli!
A radość przyjdzie w ślady po żalobie,
A łzy do nieba odniosą anieli,
By dały Bogu świadectwo o tobie.

Ale gdy niema, niewidoma żałość
Jak zmija w głębi serca się zagrzenie,
Nie ufaj sile ducha, nie licz na wytrwałość
I nie przychodź do rzeki; rzuć kindżał od siebie.

Kaz beg *

(Dumania wieczorne)

Powiedz mi, powiedz, o starcze wyniosły
Co głową bijesz w te błękitne stropy!....
Tyś tyle widział!... Jak pod twemi stopy
Wieki niejedne wzrosły i przerosły,
I zaginęły. – Tak wielcy tej ziemi
Byli i znikli. – Całe pokolenia,
Za twej pamięci, krokami spieszniemi
Biegły, dobiegły do wrót zapomnienia!
Tyś tyle słyszał!... o twe chłodne skały
Szpieg twój huragan co chwila roztrąca
Pieśń ułożoną z akordów tysiąca,
Co z piersi tyla stworzeń się wybrzmiały
Ile jest stworzeń...
A czołem, o starcze!
A czołem siwem tyś nieba sąsiadem!
Ty zda się toniesz w tym lazurze bladym,
Tyś jak w zwierciadło, na księżycu tarczę
Wpatrzył się niemy i dumasz. – Do ciebie
Mrok nie dowionie, co tu ćmi w nizinach!
Powiedz, co o nas mówią tam na niebie,
O naszych wielkich pomysłach i czynach;
Czy naszych wieszczów górne uniesienia

Którym posągi stawim i ołtarze,
Słyszą niebianie? Czy widne tam cienia
Naszych olbrzymów, i w jakim rozmiarze?
Zali dolata do siedzib aniołów,
Różny, zwikłany chór ziemskiego głosu,
I jak dolata, muzyką chaosu,
Niestrojnym wrzaskiem zmańczonych żywiołów,
Lub hymnem wielkim, jednym co do treści,
Hymnem głoszącym, - o Bogu zbawienia?
Czy słowa grzechu, od modlitwy pienia
Echo tam dzieli? Czy krążą tam wieści,
Że My, przemożni nadzieją i duchem,
Świat oplątali myślą jak łańcuchem,
I śmieli wtargnąć za światy widziane?
Powiedz, te gwiazdki tam pozawieszane,
Na toż się tyłą osnuły promyków,
Tyłą błyskotnych roziskrzyły wieńców,
By nas oświetlić świata zwolenników,
By służyć dla nas, Bożych ulubieńców?...

.....
.....
Milczał i milczał pierwszy syn potopu,
Smutno migocąc tłem ze sfer odbitym.
Snadź się zapatrzył w dal sinego stropu,
Snadź się zasluchał z milczącym zachwytem
W muzykę światów...
A jam już nie pytał
Wielkiej przyrody o wielkie Jestestwo.
Jam w jej milczeniu odpowiedź przeczytał,
Straszną odpowiedź, straszną jak Nicestwo!...
1842. Marca 15 Tyflis

*Najwyższa góra na Kaukazie

Ostatnia pieśń

Może ja kiedyś, ja com tak wysoką
Przyszłość wyroił myśli mej świtaniem,
I nieraz śmierci zajrzał oko w oko
I jej pogróżki odbił urąganiem
Może ja kiedyś, kiedy głos cierpienia
Zagłuszy duch mój i polot umorzy
Natchnionej myśli, - gdy widmo zniszczenia
Mękami zgonu dumę upokorzy
I ducha dawną potęgę przełamie;
Może ja spadnę pod bólów nawałą
Wezwę litości, - i skargą się splamię,
Spadnę jak sokół ugodzony strzałą?...
O! precz ode mnie przeczucie dręczące!
Po to żeś Stwórco! po ziemi rozstrzelił
Własne ognisko w promieni tysiące
I każdy promień w rdzeń nicestwa wcielił
Aby tak ciężko było twym promieniom
Przelać się w ciebie i zajaśnieć znowu?
Po to żeś kazał myśli twej stworzeniom
Pełzać jak gady u tego parowu
By mogły w swoim kochać się wygnaniu
I sprzedać ziemi za kruszynę chleba
Swe pierworództwo, tęsknotę do nieba?

Dlategoż kiedy w samotnym dumaniu
Serce się grąży dalekie od ziemi,
Tyle płomiennej zlewasz na mnie wiary,
Że pragnę, jako falami wrzącemi,
Zalać jej światłem stworzenia obszary?
Bym stracił kiedyś, patrząc na mogiłę,
I siłę wiary, i nadziei siłę,
I drgał jak robak nogą przeddeptany?
Aby się duch mój, z wyżyn swych zegnany,
Dał skalać zmysłów zamąconym ściekiem?
Bym był człowiekiem i gardził człowiekiem?

Milcz, o mój duchu! Nie upadaj duchu,
Z wyżyn promiennych w bezdroża zwątpienia!
Płyń, o mój duchu, przez jezioro próby
W bezpiecznej łodzi wiary i natchnienia,
By cię, błędnego, na skałę zaguby
Nie potrafiła fala niepogody;
Abyś, niezmiennie przepłynąwszy cisze,
Błogi zawinął do portu nagrody!
Bądź, o mój duchu, jasny jak niebiosa
I choć cię ziemia wichrem rozkołysze,
I choć cię ziemia tumanem owionie,
Ty, tam, nad ziemią, na wieczności łonie,
Złóż swoją przyszłość i jaśniej od słońca,
Świeć dumy swemi, swojemi gwiazdami,
I zlej swe pieśni z serafów pieśniami,
I świeć bez końca, i śpiewaj bez końca
Chwałę Jehowy!....
9 października 1846 Tyflis

Teksty według rękopisu, Biblioteka Polska w Paryżu, rkps 131
Miscellanea poetyckie.

LEON JANISZEWSKI

Do nieobecnej

Pokoje puste – jej nie ma!
Cóż począć z nudnym wieczorem?
Szczęście, że jestem autorem,
A nawet czuję się w wenie.
Rozgoszczę się w buduarze
I moją trzpiotkę ukarzę
Naprzód - mocnym cygar dymem,
Potem – gdy służy natchnienie –
Długim nieskończonym rymem
<Do nieobecnej> - a ona
Wichrem świata rozmarzona
Wróciwszy w domu zacisze,

Znajdzie listek zapomniany,
Żalem, tęsknotą owiany,
I póki ją sen uroczy
Falą marzeń ukołyszcie,
Może mrużące się oczy
Przez chwilkę na nim zatrzyma,
Słodkim uśmiechem przywita,
I dosyć... ach! ona więcej
Spojrzeniem sennym wyczyta,
Lepiej głos serca zrozumie
Niż ty – trzeźwymi oczyma –
Ślęczący zoilów tłumie,
By w nagim formy szkielecie
Lub w zapomnianym średniku
Znaleźć broń przeciw poecie
W wiecznie bluźniącym języku!
Nikczemni!... ale co słyszę?
Bliski teatr zagrzemiał wrzawą:
<Fora, fora! – brawo! brawo!
Smirnow! Smirnowa! Smirnowa!
Przebóg! aż się kręci głowa!
Ach! toż widowisko przecie,
Nad które nie ma na świecie
Nic miłszego, nic głupszego,
Gdzie człowiek przedrzeźnia człeka,
Bliźni szkaluje bliźniego,
Gdzie się fałszują uczucia,
Gdzie się trucizna zepsucia
Barwą zabawki powleka;
Gdzie zaciągnięte w gorsety
Grube, nieciosane pniaki
Nimf powietrznych grają rolę;
Gdzie komediant lada jaki
Plecie plugawe androny,
A tłum widzów zachwycony
To się serdecznie rozczula,
To grzmi brawo i oklaski,
Że aż się trzęsie rajszula,

Z opiekuńczej rządu łaski
Wymazana, wybielona,
W zgrabny teatr przystrojona.

I cóż jeszcze? – ach! czyż mało
Szumny Tyflis ma ponęty?
Patrz, jaką szopą wspaniałą
Plac Erywański zajęty!
A nad szopą masz wystrzela,
Na maszcie sztandar z szkarłatu
Powiewa naszemu światu
Znamieniem uciech, wesela
By ucieszyć myśl stroskaną,
Ruszaj wprost do bałaganu.
Za rubelka – bagatela! –
Ujrzysz, jak skoczek na linie,
Vis-à-vis pięknej dziewczynie,
Tańczy polkę doskonale
Albo nareszcie w zapale
Po wszystkich cudach zręczności
Rzuca się – salto mortale!
Aż damy padają w mdłości.
Potem widok inny znowu:
Dzieci, śliczne jak aniołki,
To chodzą po ziemi głową,
To przewracają koziołki,
To prężą się, wyginają,
Iż rzekłbyś, że one mają
Połamane nogi, ręce.
Ach! to widok bardzo czuły,
Zwłaszcza kobiecemu oku,
Gdy jak w konwulsyjnej męce
Wyprężają się mięśnie
I gdy żebra trzeszczą w boku.

Lecz znów widok się przemienia.
Cała jeźdźców kawalkada
Jak wichur na plac wypada!

Naprzód tańce w konia biegu,
Potem zbrojni najezdnicy,
Szereg przeciwko szeregu,
Wiodą bój krwawy, zacięty,
Aż dusza ucieka w pięty.
Wieleż grzmotu, kurzu, wrzasku!
Dym od prochu – pył od piasku –
Huk wystrzałów – szabel szczęki –
Że aż trzeszczą w szopie belki,
Ale przy tym, Bogu dzięki,
Krwi rozlanej ni kropelki!
Pa, pa, pa, pa! jakie dziwy!
Wykrzyka Gruzin szczęśliwy.

Tam znów drugi teatr śliczny,
Tak nazwany „mechaniczny”.
Gdzie ludzie z drzewa strugani,
Aktorowie zawołani,
Gdy ich sprężynka obudzi,
Rozumniejsi i zgrabniejsi
Od nas, grzesznych, żywych ludzi.

Przejdź ulicę – patrz na ściany,
Gdzie afisze stoją szykiem.
Jeden z nich wierszem pisany
Rusko – niemieckim językiem,
Pełen świadectw patentowych
Od miast, zgromadzeń i dworów,
Gdzie słodziuchnymi wyrazy
Kunstmistrz prosi amatorów
Odwiedzić za dwa abazy
Gabinet figur woskowych.
Za dwa abazy! – bez księgi
Tam się dziejów nauczycie,
Bo herold wprowadza gości
I opowiada im życie
Owych olbrzymów potęgi,
Władzy, rozumu, wielkości,

Co teraz w sztucznej skorupie
Stoją milczące i głupie.
Słuchajmy – herold zaczyna,
Publiczność nadstawia uszy:
„Ot, ten pierwszy, dobrej tuszy,
Jest to Aleksander Wielki.
Wojował, jadł i pił wiele;
Co dzień zjadał całe ciele
I wypijał trzy butelki...”
„Czego?” – ktoś z widzów zapyta.
„Szwarcbier, fersztejsich – i kwita.

Oto podobne dwie pary:
Są to przeniewiercze żony:
Eneasz od Putyfary,
Józef zmyka od Dydony.

* * * * *

Proszę patrzeć! – widok czuły
Wszędzie publiczność zachwyca.
Ot, stoi jedna wilczyca:
Ona karmiła bliźnięta,
Ale w drodze się zepsuły,
Jak się wywrócił wóz z skrzynią.
A nie były to wilczęta,
Ale śliczne małe dzieci.
Mój gospodarz z gospodynią
Dzień i noc teraz pracują
I prędko nowe zmajstrują.

* * * * *

Oto dwie rzymskie figury:
Ot, ten co stoi ponury,
To Tarkwiniusz, król ostatni,
Za umizgi wpadł do matni.
A to August – cesarz pierwszy,
Był wielki amator wierszy.

* * * * *

To Rinaldo Rinaldini,
Filozof najnowszej szkoły –

Mieszkał w lesie lub jaskini,
Sam zawsze biedny i goły;
Po drogach z uczniami swemi
Odzierał bogaczów ziemi,
A biednym dawał po trosze.
To już wszystko. Teraz proszę,
Moi państwo, pójdziem dalej,
Do następującej sali,
Gdzie prawodawcy, uczeni
I sekt nowych twórcy;
A tej hałasty tak wiele,
Aż niektórzy stoją w sieni.
Trzeci pokój – tam nie żarty!
Już same cuda i dziwy:
Pinetti grający w karty,
Trąbiący w trąbkę myśliwy,
Frydrych, gdy mu brodę gołą,
I baba tańcząca solo.
Ale za to nowe dziwo –
Osobno abaz za piwo.”

Prawda, nie ma co powiedzieć!
Jak można w domu usiedzieć,
Choćby z tym, kogo kochamy,
Gdy takie widoki mamy!
A tam wszędzie tłumno, jasno,
Tyle blasku, życia tyle,
Że najmiłsze szczęścia chwile
Niesione w darze kochaniu,
Kiedy z nimi w porównaniu,
Tysiąc razy znikną, zgasną.
Oto uciechy, wesele
I miła czasu utrata,
Którego mamy tak wiele
W nasze nieprzeżyte lata!
Z tak przepędzonym wieczorem
Czyliż porównać się w stanie
W samotnej, domowej ciszy,

Bez świadków, bez towarzyszy
Wzajemne uczuć wylanie
I długa, rzewna rozmowa,
W której dusza taje w słowa,
Której nie byłoby końca
Aż do jutrzejszego słońca!

Szczęśliwy, dla kogo nieba
Takich rozkoszy nie skąpią,
Komu tak snadno, tak mile
Podobnych rozrywek chwile
Domowe szczęście zastąpią!
Tam wielkich ofiar nie trzeba,
Tam jak na bazarnym targu
Potrzebne oczy i uszy,
A życie serca i duszy
W rozkoszonym drzemią letargu.

Lecz dla mnie słodsze ponęty
Ma domowy kątek święty
I te ciche cztery ściany,
Gdzie, sierota zapomniany,
Moją tęsknotę samotną
W rzewnym dumaniu wypłaczę
I skąd posyłam myśl lotną
Daleko...w rodzinne strony,
Których więcej nie zobaczę,
Burzą nieszczęścia pędzony!

Bądź szczęśliwą i spokojną! –
Niech cię wszystko w świecie bawi,
Niech się nigdy uczuć wojną
Twoje serce nie zakrwawi.
Niech ci jeszcze z wiosną nową
Skarby życia się otworzą
I wszystko kwitnie w naturze,
A gromy – pioruny – burze
Niech się tylko pastwią, srożą

Nad biedną tułacza głową!
Tyflis 1846

Tekst według pierwodruku: „Pamiętnik Naukowo-Literacki”
1850, t. 2, z. 6

Do Pana Jerzego

(poświęcony Jerzemu Kobylińskiemu na pamiątkę miłych chwil spędzonych razem w Dobosnie w listopadzie 1837 r.)

Panie Jerzy!
Życie bieży,
A śmierć w tyle;
I za chwilę
Tak znienacka
Da ci placka,
Że koziołka
Dasz do dołka,
Być pogrzeban.
I ksiądz pleban
[Z jędnym nosem
Wilczym głosem
Już podpity]
U mogiły
Z całej siły
Ostatecznie
Requiem wieczne
Dona ei,
Po kolei
[Na twym grobie]
Krzyknie tobie!...
.....
Może czyje
(Kto wypije)
Na twe deski
Spadną łezki!

Lub też może
Co daj Boże!
Choć łza jedna
Szczera – biedna
W tej godzinie
Cicho spłynie! –
Tuż z łopata
Za zapłatą
Dziad wesoły,
Twe popioły
Wraz zasypie.
A na stypie
Krewni bliscy,
Radzi wszyscy
Że Pan Jerzy
W ziemi leży,
Wiwatują
Z całą szują
Sukcesorów,
I twych zbiorów
Gruppę ładną
W lot rozkradną! –
Kiedyś wreszcie
Wspomną w mieście
Sowietnika   Wśród
balika. –

Więc i krewni
W smutku rzewni
Co niedawno
Ręką wprawną
Złota składy,
I szuflady
I stoliki
Kufry, bryki,
I szkatułki,
Szafki, półki
I tam dalej
Rozdrapali;
Wreszcie sobie
I o tobie
Z żalem wspomną,
I nad trumną
Wspólną składką
Urnę gładką,
Bez rozkoszy
Za sześć groszy
Zlepić każą,
I wyrażą:
„Tutaj leży
Ś. p. Jerzy,
Zmów kto mija,
Zdrowaś Maryja”-
Panie Jerzy!
Życie bieży!
Gdzież te czasy
Skąd zapasy
Wyśmienite
I obfite
Dykteryjek
Historyjek,
Anegdotek,
Prawd i plotek?
I gdzież owi
Niegdyś zdrowi

Żwawi, żywi
I szczęśliwi
Których teraz
Mówisz nie raz
Dawne sprawy
Dla zabawy?!
Wiatr powiewa
I liść z drzewa
Śród zamieci,
Leci... leci
Gdzieś w przestrzenie! –
Jeszcze mgnienie..
Już go nie ma!..
To emblema
Dni człowieka!
Panie Jerzy!
Życie bieży,
Czas ucieka!
A więc żwawo
Z szumem, z wrzawą,
Z uciech chętką,
Żyjmy prędko! –
Hej kto żwawy
I nie żwawy,
Do zabawy,
Do zabawy!
Precz – precz troski!
– Wiwat szklanka
I kochanka,
I książeczka,
I fajeczka,
I śród ściany
Zapomniany
Kord dziadoski!
Wiwat wszyscy
Duszą bliscy,
Choć w przestrzeni
Rozdzieleni,

I morzami,
I górami,
„Bracia mili!”
I w tej chwili
Wznieście flaszę!
Dziś – dziś nasze.

Brevis vita
Z jutra kwita. –
Korek pryska,
Wino tryska,
Hej młodzieży –
Wiwat Jerzy!!!...

Tekst według pierwodruku: „Pamiętnik Naukowo-Literacki” 1850, t. 2, z. 6, s.35–37. Nigdy więcej nie publikowany. W nawiasie kwadratowym dopisano według autografu fragmenty opuszczone w druku (rkps F9-520 LMAB Wilno)

FRANCISZEK KSAWERY PIETRASZKIEWICZ

Kaukaz

Sazandar*

Żal mi ciebie, wygnańcze! Zginiesz tu bez śladu!
Tu natura i ludzie, i niebo są w znowie;
Z powietrzem tchniesz trucizny, co ci wysą zdrowie,
I na sen twój czyhają złe żądła owadu.**

Śmierć, gdzie stąpisz! tam zięją wiry wodospadu,***
Tam cię góry przywalą **** – patrz! a tam w parowie
Błysła broń najeźdźnika – biada twojej głowie!
Jeśliś uszedł – nie ujdiesz zemsty kazowadu.*****

Wygnaniec

Ha! Dziej się wola Boża! Nie minąłem razów
Po zatopach, przepaściach, pod gromami głazów,
W świątce szaszek, kul brzmiało to „zginiesz” złowieszczce;

I ledwie niedobitek, ledwie się wywlekłem,
A za mną zły duch pustyń zawył wicher piekłem:
„Szczęśliwyś! ha, szczęśliwyś! Długo ci żyć jeszcze!”
Pisane na Kaukazie 1841r.

*śpiewak ludowy w Gruzji **skorpiony, falangi, bardzo niebezpieczne *** często nawet w kształcie lawy błota całe oddziały zalewają. Taką śmiercią zginął Zach z wielu ludźmi, ledwie po pierścionku później poznany **** nie tylko lawiny śnieżne ale i kamienne zasypują często wielkie przestrzenie grzebiąc i ludzi pod sobą ***** wojna święta, tak Czerkiesi nazywają wojnę z Moskalami.

Tekst według pierwodruku: „Sobótka”, Lwów 1875, s. 187.

Lekuri

Czangury*, dairy**, brzęczą dziką nutę kraju,
Wkoło na tachtach tłumnie klaszczą godów dłonie,
Patrz w pośrodku, czy złote kandaharu*** błonie
Czy to peri przelata z Mahometa raję
Zdaje się nieruchoma, a ledwie źrenica
Ją doścignie – tak szybko, tak lekko przelata,
To nagle krąg orzuci, jak gdyby pół świata;
Tylko jego ślad przemknie jej ócz błyskawica –
I znów płynie – znów koło czarowne zakreśli
Zdaje się cała postać tej pięknej Gruzinki –
Postacią duszy samej, poezją Wschodu.
Poezjo! Harmonio dzieł, uczuć i myśli
Co na wszystkim grasz życiem pieśń ducha narodu
Ciebie ja widzę, w tańcu namiętym lezginki.

*rodzaj gitary ** bębny *** część kandaharu nazywano peria, czyli czarodziejska strona peri, nimfa u muzułmanów

Tekst według pierwodruku: X[awery] Pi[etraskiewicz],
Wyjątek z listu pisanego z Tyflis, „Dziennik Domowy” 1841, t. 2, s.
213 – 215.

WOJCIECH POTOCKI

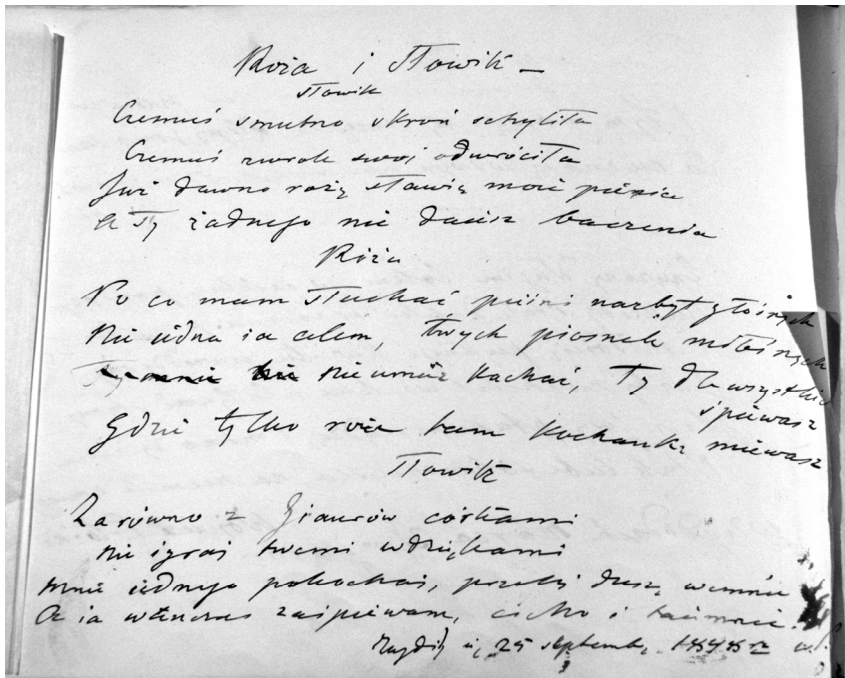
Na śmierć Władysława Strzelnickiego

Wprzód były wieści, a później milczenie

Którego żadne wieści nie przerwały.

(Z dawnych moich wierszy *Brat i Siostra*)

Księżyc świeci nad Dniestrem i nad Kuru brzegiem;
Dniestr śpieszy do Euxynu, Kur w Kaspjskie Morze,
A sprawy ludzkie, idąc zwyczajnym szeregiem,
Jak fale rzeki płyną w wieczności przestworze.

***

Po nad Dniestrem staruszka, klękawszy w świetlicy,

Tak, w gorącej modlitwie do Stwórcy, wołała:

„O, Ty, co miłosierdziu nie kładziesz granicy,

I w szczęściu i w nieszczęściu chwała Tobie, chwała!
Daleś mi, Boże, syna w twoich łask szcudrocie,
Lecz z sądów niezbadanych dawność nas rozdzielił,
Lecz oto pismo jego: skoro przejdzie zima
Wróci do mnie z jaskółką, nic go nie zatrzyma;
Wróci, a ja dziewicę dobiorę mu bożą,
I nieba koniec troskom matczynym położą;
Kiedy mnie z synowicą otoczą wnuczeta;
Strzeż go Matko przeczysta i Ty Trójco Święta!”
Wtem wicher zawył smutno, zaszumiały fale,
I puszczyk się odezwał w kaplicy na skale,
Bo w samotnej kaplicy, któż oprócz puszczyka
Mógł jęknąć tak żałośnie, jak gdy życie znika.
* * *

Księżyc świeci nad Dniestrem i nad Kuru brzegiem,
Dniestr śpieszy do Euxynu, Kur w Kaspijskie Morze,
A sprawy ludzkie idąc zwyczajnym szeregiem
Jak fale rzeki płyną w wieczności przestworze.
* * *

Po nad Kuru brzegami, na łożu młodzieniec,
Złożywszy u stóp krzyża swych nadziei wieniec,
„O matko! przyjm ostatnie, wołał, pożegnanie!
Było nas dwie sieroty na szerokim świecie;
Za chwilę sama będziesz, bo syna nie stanie.
Władziu! Władziu! Już na mnie wołać nie będziecie.
Widzę pola rodzinne – słyszę Dniestru fale,
Oto domek ojczysty – kaplica na skale.
Zawieś się tam, o duchu! w przelocie znad ziemi,
Daj się mi z tej kaplicy pożegnać z mojemi!”
* * *

Księżyc świeci nad Dniestrem, i. t. d. j. w.

Lecz choć Dniestru i Kuru fale głośno szumią,
Jakieś pienia nadbrzeżne, szmer ich nurtów tłumią;
Jakież to głosy Władziu! wołają na ciebie?
I fale zagłuszają słowami rzewnemi?
Może wieszczka witają rodacy na Niebie,
Może płaczą po wieszczu ziomkowie na ziemi.

Lecz skąd się ten w powietrzu pisk niemiły bierze?
Są to sowy szkaradne, niecne nietoperze.
Ilećdrogi przedmiot człowiek oplakuje,
Ich zgraja w cieniach nocy tajemnie się snuje.
A skąd wrzask przeraźliwy na ziemi powstaje?
To zazdrość podła, która w złości cnocie łaje,
Kiedy wyższość obudza w sercach uwielbienie,
Jej gwar musi przerywać harmonijne pienie;
Gdy słowik na cześć Stwórcy, na gałązce śpiewa,
Podłe gady pełzając syczą u stóp drzewa.

* * *

Księżyc świeci nad Dniestrem itd.

Tyflis 17 listopada 1846

Tekst według pierwodruku: „Rubon” 1849, t. 10, s. 172–174.

ARYSTARCH SOSNOWSKI

Do Gwiazdki z Kaukazu

Gwiazdko moja złotowłosa!
Tyś najpierwsza z niebios krańca.
Skoro błysnie pereł rosa,
Witasz smutnego wygnańca.
W szacie czystszej nad łzę w oku,
Z licem bielszem śniegu łona,
Ledwie promień słońca skona,
W różowym toniesz potoku.
Gwiazdko moja złotowłosa!
Na zachodniej lśniesz krainie
I przyświecasz mej dziedzinie.
Tak mi lubej jak niebios –
Jeśli jeszcze jutro ujrę,
Zalśnij gwiazdko jasnowłosa!
Na zachodnią stronę pojrzę
Witać ciebie, kraj, niebios.

Tęsknota

Za rano ci za rano, lecieć w kraj niebianów
Duchu mój! Grzeszne ciało oczyść krwi ofiarą.
Jak Zbawiciel nim skonał, przeżyj świat ziemianów
Z pokorą i wiarą!
Za rano ci, za rano! Twojej myśli zorza
Jeszcze się mocy bożej nie olśniła władzą.
Trzeba skrzydeł anioła, do niebios przestworza.
Świat marny, ludzie grzeszni, świętości nie dadzą.
Spocznij w sobie duchu mój! I na świata zrębie
Kornem tchnieniem wznies piosnkę ludzkości zbawienie
Ton się tej pieśni złamie w niebieskim obrębie;
Bóg tobie, ludziom zesze łaskę wyzwolenia.

To ja sam

Ze łą w oku
W marzeń tłoku.
Jak kochanek zamyślony.
Z szyją zgiętą,
Piersią wzdętą;
Jak niewolnik ujarzmiony.
Obcy ludziom, istnąc w świecie
W obcej ziemi, braci kole.
Żyję jak bez matki dziecię,
Jak rzucony listek w pole.

Wiersze publikowane po raz pierwszy z rękopisu – List J.
Merłły do J. Kraszewskiego, rkps BJ, sygn. 6457/IV]

Żebrak na targu w Kutaisie.

STANISŁAW WINNICKI

Ukrainka

O piosnko moja, Ukrainko moja,
Brzmiś jak poranne ukraińskie dzwony,
Jak młode lata, - jak rycerska zbroja –
Jak las jesiennym wiatrem uderzony.

O piosnko moja, Ukrainko moja,
Gdybyś ty piosnko wyśpiewać umiała
Coś u mnie, piosnko, w sercu podsłuchała,
Milsza byś była, niż nadzieja moja.

Ale ty piosnko w milczeniu poczęta,
W dumach młodzieńczych cicho wyśpiewana,
W słowach niejasna, w tonach nie pojęta,
Nie wyśpiewana, nie naśladowana.

W twych tonach słyszę młode lata moje,
I łzy, i serca słodkie niepokoje,
Czegom pożądał w mych porannych latach,
I co wysałem w ukraińskich kwiatach.

Ten ciebie pojmie, i ten złoży ciebie,
Kto rajskim czuciem pokochał swe plemię –
Piękną kobietę – ukraińską ziemię –
I wielką przyszłość na niebie.

*Do smutnego przyjaciela**

Bracie mój młody, źle tobie na ziemi,
Ludzie niegodni i ziemia niegodna,
Bo nadto młody, skrzydłami orlemi,
Wzleciałeś w kraje dalekie od ziemi,
I tam się poisz myślami takimi,
O jakich nie śni żadna głowa modna.

Bracie mój młody, twój smutek pojąłem,
Tyle zawodów na tej biednej ziemi,
Kochance bilem młodocianem czołem,
Często głaskałem ludzi łzami memi,
Nic nie pomogło, dlatego ze z niemi
Grzech i zepsucie wiecznie idą społem.

Bracie mój młody! porzućmy tę ziemię,
Albo przynajmniej tak nasz wiek przeżyjmy,
Tak chytrze znośmy tego życia brzemię,
A tak głęboko nasze myśli kryjmy,
Aby myślano, żeśmy pogłupieli,
Że brnąc wśród fałszu, prawdy zapomnieli,
Że klnąc wielbimy i ludzi i ziemię.

* Antoniego Stanisławskiego (1817-1883), przyjaciela z Uniwersytetu Kijowskiego, aresztowanego w 1838 roku za udział w spisku W. Gordona. W 1839 roku przeniesionego na studia do Kazania, z zakazem powrotu przez 10 lat do guberni zachodnich.

Gruzinka

Stworzonaś dla miłości, lecz kaukaskie chłody
Wionęły martwym mrozem na twój umysł młody,
Ogień z serca wystąpił na zawsze na oczy,
Białość na lica, heban na sploty warkoczy.
I zostałaś jak posąg anioła Kaukazu!
Wszystko przesłiczne, lube, tylko serce z głazu.

Teksty według: S. Winnicki, *Poezje pośmiertne*, „Athenaeum” 1842 t. 6, s. 171–176. Utwory te nie były więcej publikowane.

MARCIN SZYMANOWSKI

Do Anny.....

(posyłając jej wiersz pod nazwą *Jeździec*)
Górami, wieńcem czoła – skały,
W czarnej szacie, jak w żałobie,
Stosy gruzów uściskały
Płacząc na *Aulu* grobie;
Dołem światło od ogniska,
Co w rozlicznych miejscach tleje,
Krwawy płomień wokół ciska,
Na bagnetach wyżej mdleje.
Lecz i węgiel ledwie żarzy,
I w obozie gwar ucichnął;
W dali tylko kilka twarzy
Nad płomykiem... płomyk zniknął,
A gwiazd, jakby zapłakany
Świt bladawy cienie zdzierał,
Meczetowe bieląc ściany,
W oknach meczetu umierał.
Wszak w takich chwilach, lubisz dziewczyno,
Jeśli noc gwiazdkom da życie,
Wznieść wzrok nad biedną ziemską doliną,
Utonąć w niebios błękicie?
Wtedy o przyszłych wiekach marzeniem,
Wywołasz uśmiech na lica,
A kiedy zwątpisz – cierpień wspomnieniem
Zamgli się piękna źrzenica.
W dalekich krajach i ja, przed laty,
Podumać z wami lubiłem;
I wielką myślą szczęśny, bogaty,
Młodość w tej myśli odśniłem.
A tam – daleko – nie raz badałem
Proroctwa, w blasku księżyca.
Radośnej wieszczby, którą czytałem,
Słuchała ze mną dziewica.
Jeśli jej imię w twojej pamięci,

Z drugim imieniem nie zginie;
Ten wiersz przyjaciel tobie poświęci,
A ty odczytasz dziewczynie.
Au! Gagatli w Andii

Jeździec

Wśród wiecznych lodów mroźnej krainy,
Na śnieżnej równi stepu bez końca,
Nie spotkasz ludzi – nie ma krzewiny,
Pusto... i tylko, jak śmierci gońca
Czekającego nowej grabieży,
Zobaczysz kruka, co z głodu kracze;
Biedny koń wrony, co tutaj bieży,
Biedniejszy jeździec co na nim skacze.
A było takich jeźdźców nie mało!

.....
Tu słońce blade wychyla lica,
Patrzy na ziemię jakby dziewica,
Co z wód topieli wypływa rankiem
Brać ślub z księżycem, swoim kochankiem.
Ach u nas słońce jaśniej nam świeci,
Bez mglistych kajdan patrzy na dzieci,
Niby Krakowiak, co przy niedzieli,
Choć pusto w chacie, rad się weseli.
Kiedyż cię ujrzę, słońce mej ziemi,
W całym twym tyle ponętym blasku?
Kiedyż mi wolno będzie ze swemi
Zapomnieć przeszłość?.....

..... Po cóż tam śpieszyć?
Wszak nikt nie kocha! Ludzie wzgardzili,
Dziewczę pieszczotą nie będzie cieszyć;
Jedni nie żyją – inni zdradzili –
I matki nie ma .....

..... Wariat sierota !
Na wolnym stepie na koniu dzielnym,
Bierze go jakaś głupia tęsknota
Za już okwitłym wieńcem weselnym,

Za spustoszałą rodzimą niwą –
Za lotną dziewczką – znajomem drzewem.
Dlaczegoż marzy przeszłość szczęśliwą,
Trupa nadziei ożywia śpiewem ?
O, nie – nie tęskno – Wariat sierota,
Dawno już wyklął rodzinne bogi;
Gotów je sprzedać za garstkę złota;
Jemu nie wrócić w domowe progi...
A więc na stepy – rześko, wesoło,
Niech oko śniegi wokół zapali,
Uśmiech na ustach, pogodne czoło,
Bo pogoń wspomnień została w dali.
Ponury, szary koloryt nieba,
Srebrzystą szatę, perłami siana,
Lubię, bo tutaj kryć się nie trzeba
Z myślą – lub łudzić myślą udaną.
I lubię tuman śnieżnej zamieci,
Igrzyska wiatru z zielskiem na stepach,
Huragan w duszy żar mi roznieci,
Dmąc po zbieleiałych ludzkich czerepach;
Wywieje przeszłość – przyszłość wyśmiewa.
Tu serca męskie uczujesz bicie.
Tu nie ma dziewczki – tu nie ma drzewa,
Co ci domowe przypomną życie.
A więc na stepy – dzielny mój koniu,
Dopóki zima całun siwizny
Na biegunowem rozściela błoniu:
Spieszmy do nowej naszej ojczyzny ! –
Nie chcę znać ludzi, bo ludzie trupy,
Swoich współbliźnich karmią się łzami,
Wygнали duszę z ciała skorupy,
Wygнали Bóstwo.... Ja gardzę wami !
Gardzę marzeniem lepszej przyszłości,
Nadzieją, wieszczbą urojonemi,
Nie wierzę w żaden postęp ludzkości,
Nie wierzę w jedną prawdę na ziemi !

Tak porzuciwszy rzek własnych brzegi,

Wołał ów młodzian, pędząc gdzieś w śniegi;
A tuż złowieszczych ptaków gromada,
Lecąc z szaleńcem wrzeszczała: - Biada ! (*)

Ustały wrzaski, zwionęły ślady,
Tylko wiatr zielskiem w stepie szeleści,
Wracają kruki z jakiejś biesiady....
Przepadł młodzieniec, z koniem, bez wieści.

Biada, zaiste biada! Iluż to bowiem nieszczęśliwych młodzieńców, utraciwszy wiarę i nadzieję, pędzą w podobnej rozpaczce po bezbrzeżnych, lodowatych pustyniach zwątpienia! Oby ten obraz sprawił, na młodych szczególnie umysłach, tak żywe wrażenie, jak żywymi są farby, którymi go w uniesieniu odmalował młody poeta !

Uw. Red.

Pytania. W albumie ś. p. Julii Kosztulskiej

Gdy cię pożegnać przychodzę na wieki,
Czemu spojrzeniem duszę moją badasz?
Jakaż łza twoje zrosiła powieki?
Czyliż żałujesz że – cacko postradasz?
Powiedz mi, powiedz, co ta łezka znaczy?

Prosisz tak mile, bym w księdze pamiątek,
W zarysach pędzła, uosobił myśli;
W wyrazach, uczuć pozostawił wątek;
Lecz nim ma ręka cokolwiek nakryśli,
Powiedz mi, powiedz, co ta łezka znaczy?
Czy ją wspomnienie przeszłości wyciska?
Czy to jałmużna dla marzeń szaleńca,
Który rodzinne porzuca ogniska?
Czy zwiędły kwiatek z twych nadziei wieńca?
Powiedz mi, powiedz, co ta łezka znaczy?

„Wstawaj! jedziemy! – co to jest? – marzyłem?
Bracie, czy ja śpię? – „Zasnąłeś przed chwilką;

„Czas w drogę. Chodźmy” – Jakże pięknie śniłem!
Więc jej łza – prośba. Tak, to sen był tylko,
Bo któż na jawie jej łezkę zobaczy!

Pierwodruk wszystkich trzech tekstów: M[arcin] S[zymanowski], „Rubon” 1849, t. 9, s. 144–148. Nigdy więcej nie były publikowane.

JULIUSZ MUCZLER

Łza

Cóż to za kryształ roni źrzenica
Istoty, godnej żalu, litości? –
Czemu tak płacze czuła dziewica? –
To łza miłości.

A łza, co z oczu płynie matrony,
Otulającej lube swe dziatki;
Dlaczego wzrok jej tak zasmucony? –
To łza jest matki.

U tego starca, co po ulicach
Zgłodniały, drżący zebrze pieniędzy,
Łza też się sączy po skrzepłych licach;
To łza jest nędzy.

I po marsowej wojaka twarzy
Łza się potoczy gorzka, ognista;
Gdy kto ojczyznę jego spotwarzy;
To łza ojczysta.

Tekst według pierwodruku: „Rubon” 1846, t. 7, s. 239. Nigdy więcej nie publikowany.

Wieczera Pańska

„A wzięwszy kielich dzięki czynił, i dał
im rzekąc: pijcie z tego wszyscy.”

Słowa Ewangelii

A wzięwszy kielich, wznosił ręce do góry,
I dzięki czynił Ojcu Przedwiecznemu:
A wnet światłości Duch zleciał ku Niemu,
I złocistymi otoczył Go pióry.
Promieniem bóstwa uwieńcza Mu skronie,
A twarz Chrystusa świętym ogniem płonie,
A z ust ku niebu modlitwa wypływa,
Czysta jak źródło, jak słońce prawdziwa!

* * *

„Ojcze mój, Ojcze, który mieszkasz w Niebie,
To syn Twój, Ojcze, modli się do Ciebie!
Z górnego tronu racz wejrzeć na ziemię,
Wlej ducha wiary w serce Twoich dzieci,
Niech iskrę cnoty w płomienie roznieci:
Wszechwładną ręką zrzuc Ojcze te brzemię,
Co tłoczy wielkie nieśmiertelne dusze;
A jeśli, Panie! dla poddanych próby,
Straszne na ziemi rozsiewasz katusze,
Ciskasz pioruny i dotykasz serca,
Ojcze, ach Ojcze! Odwróć karę zguby! –
Natchnij odwagą mych znękanych braci,
Niech dumny szatan, Twoich praw szyderca,
Święte ludzkości targający śluby,
Nie zdoła zachwiać ich stałości, męstwa,
Niech prawo siły moc swoją utraci,
A cicha cnota weźmie laur zwycięstwa;
Ojcze! Dla mojej i dla Twojej chluby
Oświeć tę ziemię, rozprosz tuman gruby!

* * *

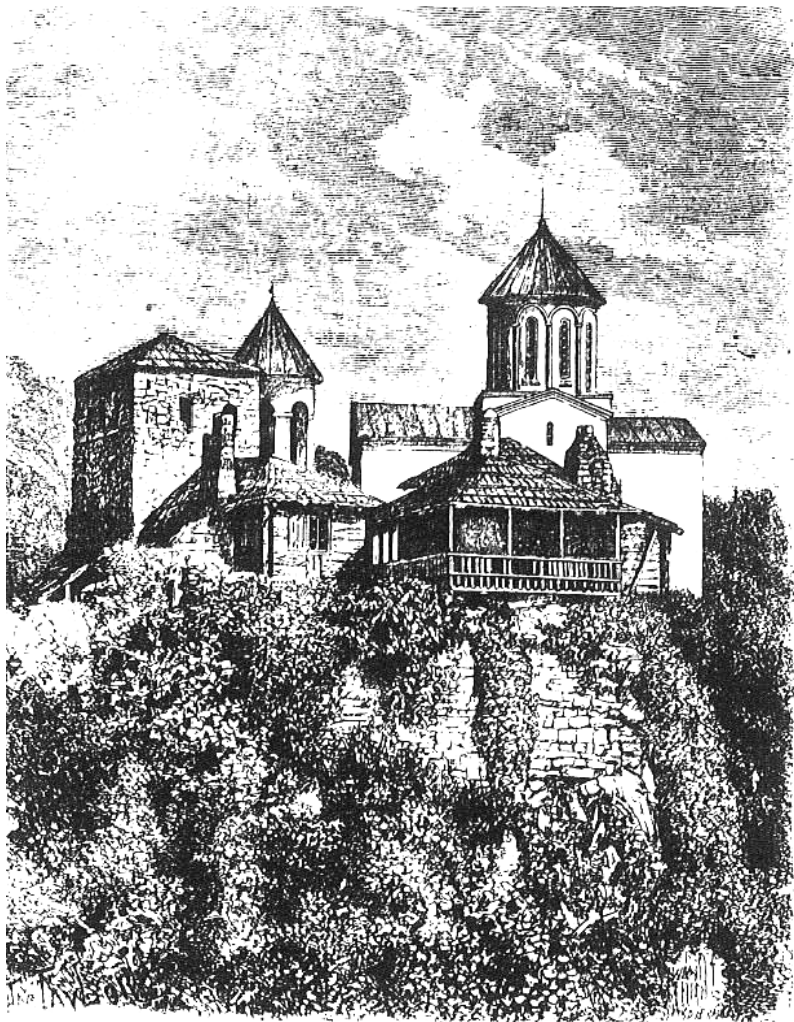
„Tyle lat, Ojcze! od Ciebie daleki
Na tym padole płaczu i ciemnoty,
Gdzie niedowiarstwo utwierdziły wieki,
I gdzie obłuda nosi znamię cnoty,
W imię Twe święte nauką i czynem,
Dowodzę światu, żem ja Twoim synem. –
Na jedno słowo, z wiecznego łożyska
Wstecz się cofają te ogromne rzeki;
Z martwej opoki żywy źródło wytryska,
A gdzie dziś wulkan groźną lawą dysze,
Jutro tam będzie miłości zacisze.
Na jedno słowo umarli powstają
I znowu żyją na padole płaczu,
Z łoża boleści powstaje kaleki
Od pieluch ciemny otwiera powieki;
Wszystkie żywioły, wiatry, morze, fale,
W niebie, na ziemi, w powietrzu i wszędzie,
Wielbią Twój obraz w Twym synie – tułaczu:
Człek tylko jeden, to złości narzędzie,
Błąka się wiecznie jako wiatr w pustyni,
Głosi swą rozpacz, cierpienia i żale;
Wiecznie na prawdę zamknięte ma uszy
Nieba nie widzi, piekło go nie wzruszy,
Spokojny wcale, choć mocno zawini,
Pełza jak robak w ciemnym, chłodnym grobie,
Nie chce Cię poznać, i urąga Tobie! –
Zlituj się, zlituj, nie karz go, mój Ojcze!
Przebacz mu dla mnie, bo nie wie co czyni.
Straszliwe groty wymierz w serce syna,
Niechaj go rani żelazo zabójcze,
Niech już wybija ostatnia godzina,
Niechaj za zbrodnie, na mnie spadnie wina.
Niechaj się stanie, coś mi przyrzekł w niebie,
Że za świat umrę i prześlągam Ciebie!”

* * *

Schyla swą głowę, bierze chleb ze stoła,
I kielich z winem obnosi dokoła:
„Jedzcie i pijcie, oto ciało moje,
„Oto krew moja nowego przymierza!”
Tak mówi dalej, Bóg w ludzkiej postaci,
Jako rzuciwszy niebieskie podwoje,
Za wiarę ciało, krew poświęca swoją,
Mówi do uczniów, a razem swych braci,
Których dwunastu za stołem wieczerza:
„Zaprawdę mówię, że już pić nie będę,
Bo się przybliży śmierć zapowiedziana!
A między wami szafarz mej skarbnice,
Któregom chował jako mą żrzenicę,
Zdradnie zaprzeda krew swojego Pana;
Krew ta za wszystkich was będzie wylana;
Ale po temu, gdy na tronie siądę,
Wszystkie narody srogo sądzić będę,
Sługi me wierne przy sobie osadzę,
I dam im wszelką nad pysznymi władzę,
A dumne strącę na wieczne katusze,
Sprośne ich ciała i zbrodnicze dusze!
Szczęśliwi cisi synowie światłości,
Żyć będą wiecznie w szczęściu i radości,
A obraz Ojca, który uwielbiali,
Wiecznie w Syjonie będą oglądali!
Biada wam, biada nikczemni zbrodniarze,
Coście bluźnili, niszczyli ołtarze,
Dzieci szatana! wasze miejsce w piekle.
Tam wy będziecie zębem zgrzytać wściekle,
Tam kropla rosy nie odwilży wnętrza,
Nie spojrzysz na was twarz Boga najświętsza,
Wiecznie was będzie dręczył los okrutny!”
Rzekł – i z uczniami swemi odszedł smutny.

1844. Kwietnia 15 w namiotach przy wsi Kjjajki na Kaukazie

Tekst według pierwodruku: „Rubon” 1846, t. 7, s. s. 233–236.
Nigdy więcej nie publikowany.

Monastyr Szocamet pod Kutaisem.

Ilustracje:

Rycina *Widok Tbilisi* (Jean Chardin), reprodukowana na tylnej stronie okładki, pochodzi z książki Jean Chardin Grelo *Podróż po Kaukazie i innych krajach Wschodu*.

Rycina *Widok Tbilisi* (Joseph P. de Tournefort), znajdująca się na wewnętrznej stronie okładki, pochodzi z książki: Wachtang Cincadze. *Tbilisi. Architektura starożytnego miasta i życie w domu pierwszej połowy XIX stulecia*, Tbilisi, 1958 (Вахтанг Цинцадзе. *Архитектура старого города и жилие дома первой половины XIX столетия*, Тбилиси, 1958).

1. W. Żakote. Stary Tbilisi (s. 37)
2. Portret T. Łada-Zabłockiego (T. Łada-Zabłocki, *Poezje*, Petersburg 1845) (s.43).
3. Kościół w Ananur w Gruzji (s.149); Rozwaliny zamku królowej Tamary w górach kaukaskich (s. 236) („Przyjaciel Ludu” 1847 nr 7); autorstwa nie ujawnionego z nazwiska zesłańca polistopadowego).
4. Książę georgijski (s.257); Żebrak (s. 290); Widok Kutaisu; Monastyr Gelati (s.27); Monastyr Szocamet pod Kutaisem – właściwie: klasztor Mocameta niedaleko Kutaisi (s.301). („Wędrowiec” 1881)
5. Rycina do tekstu Kadora T. Łada-Zabłockiego. („Rocznik Literacki” 1844) (s.229).
6. Kościół katolicki w Temir – Chan – Szura („Wędrowiec” 1882) (s.140).
7. Portret Ksawerego Pietraszkiwicz (Małachowska M., *Ksawery Pietraszkiwicz. Życie i myśli*, Warszawa 1935) (s.67).
8. Prawdopodobny satyryczny wizerunek Wojciecha Potockiego (Album K. Czawczawadze-Dadiani, rkps Parlamentarnej Narodowej Biblioteki Gruzji (s.77).
9. Rękopis wiersza W. Potockiego (Album Katarzyny Czawczawadze-Dadiani (Zbiory PNBG) (s.286)

10. Autograf W. Strzelnickiego (s.54, 270).
11. Autograf W. Jurkowskiego (s.78).
12. Gruziński pisarz książę Georgi Eristawi (s.162).
13. Gruziński poeta-romantyk Nikołoż Barataszwili (s.163).
14. Litografia: Monastyr św. Dawida, („Biblioteka Warszawska”1843, t. 3) (s.65).
15. Książka z autografem W. Strzelnickiego (Zbiory PNBG) (s.54).
16. Józef Ignacy Kraszewski (s.216)
17. Okładka Albumu Katarzyny Czawczawadze-Dadiani (Zbiory PNBG) (s.146, 172)
18. Okładka *Sonetów* A. Mickiewicza, wyd. 1826 (Zbiory PNBG) (s.166).
19. L. Janiszewski, *Pielgrzymka do mogiły A. Grybojedowa...* („Biblioteka Warsz.” 1843, t. 3) (s.227).
20. Autograf H.Korsaka (s.201).
21. Rycina: G. Gagarin, Tyflis. Majdan (s.249).
22. W. Stachowski, *Wojownicy w górach* (s. 128).
23. Autograf T. Łady-Zabłockiego (s.121, 261).

INDEKS OSÓB

- A.Z. 39,108
Andrzejkowicz Butowt Michał 3, 4,
33,36,39,66,69-71,108,116,
137,163,170,214,223,226,
228,230,239-242
Augustynowicz Oktawian 183-185
Awdiejew Michał 88
Bachórz Józef 166
Badowski Ryszard 35
Bagrynowski Władysław (Bahryno-
wski, Baranowski) 84,183,
185
Bakichanow Abbas- Kuli-Chan 27, 48
Baliński Karol 26,99
Baranowski Bohdan 33,91
Baranowski Krzysztof 33
Barataszwili Nikołoz 48,49,141,
162,163,302
Bestuzew Aleksander [Marliński]
29,56,75,150,154,155
Bestuzew Paweł 75
Bieliński Wissarion 44,47,155
Bobrowski Stefan 90
Boczkowski Edward 175,177,184,
189
Bodenstedt Friedrich 48
Bolivar Simon 74
Brzeziński Jerzy 31
Bujnicki Kazimierz 26,109,110
Bułhak Józef 59
Buszczyński Stefan 66
Byron George 103,153,157
Cłopicki Józef gen. 58
Chodubski Andrzej 76
Chuciszwili Iason 29
Ciechanowiecki Ignacy 138,202,
203, 205, 206, 211, 212
Ciechanowski Andrzej 182,183-
184,202
Ciepliński Marian (Marcin Ossoria) 3,
39,98-99,141
Cincadze Iase 29
Czachruchadze...95
Czajkowski Antoni 156,157
Czartoryski Adam 74
Czawczawadze-Dadiani Katarzyna
2, 77,142,145,163,164
Czawczawadze Aleksander
48,49,75,77, 96,159
Czawczawadze Ilja 2,308
Czawczawadze-Gribojedowa Nina
164
Czelidze Dżemał 29
Dadiani Lewan 76-77
Dawid Wincenty 39-40, 106,111,
118,119,169,230
Djakow Władimir 31,34,35,88,108
Dobrowski Ignacy 3,39,98
Dopart Bogusław 36
Dopierała Kazimierz 35
Dubiecki Marian 67,68
Dubrowski Piotr 88,141,156,157
Dür- Durski Jan 44,53
Dzierżek Henryk 39,114,115
Ehrenberg Gustaw 26
Erystawi Georgi 53,96,160-163,
209,224
Fisz Zenon 110
Furier Andrzej 34,149
Gaszyński Konstanty 92
Gerszewski Leon 3,39,99,100
Giedroyć Wincenty Gedeon
22,39,92,114,125,147
Giller Agaton 90,91,113
Glücksberg Teofil 106,203,208,
214,218,221
Gogol Mikołaj 88,156
Golicyn Aleksander 47

- Gomulicki Juliusz Wiktor 36
 Gordon Jakub 112
 Gordon Włodz. 67
 Górska Teofila 68
 Grabowski Michał 107,116,223
 Gralewski Mateusz 3,33,38-39, 57,
 87, **89-98**,100,113-115, 125,
 129,166,170
 Gribojedow Aleksander 63,103
 Groza Aleksander 79-80
 Groza Sylwester Wężyk 165
 Hercen Aleksander 47,88,100
 Hertz Paweł 36
 Idźkowski Adam 39,81
 Ingłot Mieczysław 26-28,39-
 40,56,60,74,99,109,154
 Iwaskiewicz Janusz 86
 Jabłoński Henryk 39,169
 Jachymowicz Józefat 45,129,203
 Janik Michał 28
 Janion Maria 31,42,45-47,127,138,
 145
 Janiszewski Antoni 186
 Janiszewski Leon 39-40,56,**58-65**,
 70, 81,85,87,93,96,100,110,
 116,117,121,124,129,159,16
 3, 223, **226-232**, **275-284**
 Jaworski Hipolit 22
 Jermołow Aleksiej Pietrowicz 74
 Jezierski Bernard ks. 106
 Jeżowski Józef 47
 Jurkowski Władysław 3-4,22, 24,
 39, 41,69,**78-79**,105,107-
 108, 114,127,129,138,143,
 150, 170, **173-199**,302
 Kaczkowski Karol 111
 Kalinowski Karol 39
 Kapuściński Ryszard 35
 Kirakosowa Maria 61-62
 Kolbaja Dawid 34
 Konarski Szymon 34,39-40,43-44,
 53-54,60,66,69,78,83-85,
 105,113
 Konstany – książę (Konstany
 Pawłowicz Romanow) 73
 Korsak Hugo 3-4,39,**80-82**,116,
 199-200,223,229
 Koźmian Kajetan 73
 Krasieński Zygmunt 58,149
 Krasoń Paulina (P.K.)142
 Kraushar Adam 86
 Kraszewski Józef Ignacy 4,21, 24-
 25, 30,41,48-53,70-71,75,
 78, 80-82,91,107-111, 116,
 118,121,156,161,167, 199,
 201,204,207,213-214, 221,
 223,289,302
 Kubacki Waclaw 35,68,85-
 86,144,154
 Lachnitt Walerian 28
 Lachowicz...206,209
 Lermontow Michaił
 103, 120,126,129,150,153
 Lijewska Elżbieta 33,40,54,135
 Lisowski Feliks 39
 Lubowicki Jan 175,177
 Łapczyński Kazimierz 26,33, 39,
 90, 94-95,97,100,170
 Łapiński Teofil 114
 Łopuszański Bolesław 40
 Łowicki Maciej (Adolf spod
 Bielska) 105,156,158
 Machezyński Edward 22,26,39
 Maciejowski (wł. Maciejewski
 Julian) 183,185
 Maciejowski Waclaw Aleksander 57,
 90, 97
 Maliszewski Kalasanty 58, 59
 Małachowska Mira 66,135
 Małek Eliza 29
 Materski Wojciech 34

- Matlak-Piwowska Danuta 29
 Mądzik Marek 33-34
 Meleniewska Lucylla 82
 Megreliszwili Tatjana 123,132-134,138
 Merłło Jan 39,82
 Michałowski Zenon 46
 Micińska Magdalena 40
 Mickiewicz Adam 47,48,53,68,103,120,126,129,141,161,162
 Mikoszewski Karol 91
 Miłkowski Stanisław (Milkowski) 84,185
 Mizandari Alojzy 61
 Modebadze I. 134
 Muczler Juliusz 39,**85-86**,109,116,**297-300**
 Nagajew Aleksiej 31
 Norwid Cyprian Kamil 75-76
 Nowacki Stanisław 39
 Occheli-Chitariszwili Wiera 29
 Ochał Adam 149
 Odojewski Aleksander 31,77,88,130,131,153
 Ogariow Nikołaj 47
 Orbeliani Grigoł 96,159
 Orłowski Maksymilian, ks. 150,164
 Pantoczek Franciszek 21,39,87
 Pawłow Mikołaj 88
 Piątkowski Leszek 33-34
 Pietraszkiewicz Ksawery 24,26,57,**66-69**,79,82,105,112,127,135,145,185,189, **242-251**,**284-285**
 Pietraszkiewicz Onufry 47
 Pilat Stanisław 39,93,**99-100**,114,147
 Piotrowski Rufin 84
 Podbereski Romuald 53,56,63,64,66,70,80,110,116,124
 Podhorska Pelagia 79,173-199
 Polanowski Tadeusz 31,139
 Poljakow Mark 44-45,47
 Połonski Jakub 48
 Porayski-Pomsta Józef 34,36,62
 Potocka z Dudkiewiczów Monika 73
 Potocki Wojciech 30,39,52,55,**71-77**,108,109,114,117,129,141,142,164, **286-288**
 Prokofjewa Dina 30-31,45,56,152-155
 Prokopowicz Wincenty 144,157
 Przeclawski Józef 71,111
 Przyborowski Walery 21-22
 Puszkina Aleksander 63,64,88,103,116,120,126,129,150,152,153,156
 Radecki Jan Kanty 92
 Radziwiłł Michał Gedeon 59
 Rajewski Aleksander Krestjanow 60
 Rapczyński Kazimierz 84,105
 Rawicz Stanisław 29-30,49
 Razmadze Solomon 159,162
 Reychman Jan 27-28,42,55,60,66,74,103,104
 Rosen Grigorij Władimirowicz 72,74-75
 Rustaweli Szota 94-97,170
 Samborska-Kukuć Dorota 26,110
 Sanguszko Roman 148,177
 Sapięha Leon 74
 Sawicz Franciszek (Dr Helle) 3,39,67,**84**,105
 Słowacki Juliusz 120,126,129,153,156,169
 Smirnow Anatol 105
 Smolicz Jegor 46
 Sobolewski Jan 190
 Socharzewski Hipolit (Sucharzewski) 184

Sosnowski Arystarch 39-40, **82**, 86,
 108, 133, 155, **251-261**, **288-
 289**
 Stanisławski Antoni 79, 292
 Strutyński Juliusz 39, 114
 Strzelnicki Józef 57, 106
 Strzelnicki Władysław 26, 33, 36, 39,
54-57, 66, 76, 77, 85, 96, 106,
 109, 111, 122, 134-137, 141,
 163-166, **270-275**
 Sungurow Mikołaj 47
 Suryn Józef 38
 Surzycki Julian 39, 90
 Szaduri Wano 30, 49, 72-73, 75
 Szamil 70-71, 75, 88
 Szaniawski Władysław 39, 40, 116
 Szawteli Joann 95
 Szopen Fryderyk 58, 61
 Szpadkowska Bronisława 90
 Szpadkowski Telesfor 90
 Szymanowski Marcin 39, **87-89**,
 109, 168, **293-297**
 Szymański Seweryn 185
 Ściegienny Piotr 38
 Śliwowska Wiktoria 34-35, 42, 54,
 58, 66, 69, 78-79, 82-99
 Thompson Ewa M. 151
 Tołstoj Lew 150
 Tornau Fiodor 72
 Trentowski Bronisław 112
 Trojanowicz Zofia 132
 Trzaskowski Adam 39, 86, 87, 255
 Tumaniszwili (Tumanawi)
 Michaił 29, 49, 51, 161, 163
 Tuwim Julian 36
 Walewander Edward 34, 36
 Watejszwili D.Ł. 105
 Wasilewski Zygmunt 98
 Widerszal Ludwik 28
 Wiernikowski Jan 47
 Wierzbicki Jan 116
 Winnicki Stanisław 39, 66, **79-80**,
 108, 116, 139, 141, 145, 186,
291-292
 Wiskowski Rudolf (Wiszkowski)
 185
 Woroncow Michaił
 52, 76, 94, 114, 115, 164
 Woroncowa Jelizawieta z
 d.Branicka 64, 76
 Woźniak Andrzej 34-35, 142
 Wójcicki Kazimierz Władysław 25,
 53, 113
 Zabłocki-Łada Tadeusz 21, 26-
 27, 29-31, 36, 39-40, **42-53**, 56-
 57, 66, 69-70, 76, 80-81, 83, 85,
 86, 100-109, 115-119, 130,
 151, 153-161, 168, **201-225**,
261-270
 Zabłocki Adam 42
 Zabłocki Benedykt 49
 Zach Konstanty 39, 40, **86-87**, 255
 Zahorski Jan (Zagórski) 39, 84, 105
 Zakrzewska-Dubasowa
 Mirosława 33, 34
 Załęski Jan Wilhelm 39, **83**, 111, 143,
 148, **233-238**
 Zawadzki Adam 64-65, 88, 89
 Zawadzki Benedykt
 Zawadzki Franciszek 189
 Zawodziński Karol Wiktor 31, 42,
 44, 54, 102, 123, 158, 159
 Zgorzelski Czesław 139, 169
 Zieliński Florian 39, 41, **85**
 Zieliński Gustaw 26
 Ziołowicz Agnieszka 36
 Źródłowski Jan 165, 185
 Żyga Aleksander 108
 Żywow Mark 29, 60, 161

მარიამ ფილინა, დანუტა ოსოვსკა

კოლონელთა გედი კავკასიაში

(პოლონურ ენაზე)

Maria Filina, Danuta Ossowska

LOSY POLAKÓW NA KAUKAZIE

რედაქტირება და დაკაბადონება: ნანა ყანდაშვილი

ყდის დიზაინი: ირაკლი უშვერიძე

Układ graficzny: Nana Kandaszwili

Project okładki: Irakli Uszweridze

ხელმოწერილი დასაბეჭდად 02.12.2015

საბეჭდი ქალაქი 60X84

პორ. ნაბეჭდი თაბახი 41

სააღრ.-საგამომცემლო თაბახი 21,05

Nakład 500

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჰაჰაჰაძის ბაზ. 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge; universal555@ymail.com

Wydawnictwo "UNIVERSAL"

Tbilisi, Gruzja, ul. I. Czawczawadze 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge; universal555@ymail.com